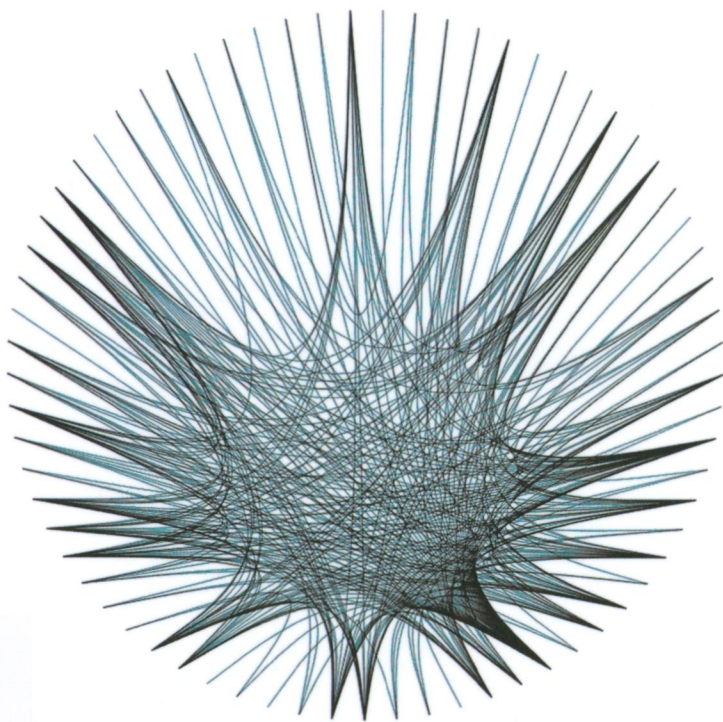

RAB VIRÁG

KAPCSOLATI HÁLÓZATOK

A TÖRTÉNELEMBEN

GONDOLAT

A könyv a nemzetközi és magyar gazdaságtörténet két háború közötti időszakát vizsgálja rendhagyó módon; a konkrét kutatási eredmények mellett ugyanis számot ad sajátos kutatási módszeréről, a hálózattudományi megközelítésről és annak hatékonyságáról is.

A monográfia két gazdasági és pénzügyi szakember (Gerard Vissering és Hegedüs Loránt) szakmai és családi kapcsolati hálózatain tanulmányozza azokat az univerzális törvényszerűségeket, melyeket más, a természetben és a társadalomban fellelhető, úgynevezett komplex rendszerek (hálózatok) kialakulásával vagy működésével kapcsolatban már leírtak. Továbbá vizsgálja az egyes hálózatok egyénre gyakorolt hatását. Miközben arra a kérdésre keresi a választ, milyen hatása lehetett a kapcsolati hálóknak a gazdaságra, általános következtetéseket fogalmaz meg a korabeli magyar gazdaság nemzetközi kapcsolatainak jellegére és azok következményeire vonatkozóan.

A szerző a hálózattudomány alkalmazásának egyik legnagyobb előnyét abban látja, hogy segítségével korábban érdektelennek tűnő vagy már felhasznált, sokszor nagy mennyiségű adatot lehet új módon rendszerezni s azokat vizuálisan is megjeleníteni. A könyv tanúsága szerint a vizualizáció nemcsak egy már korábban felmerült gyanút segíthet igazolni, de új hipotézis, s ezáltal új kutatás, illetőleg új következtetés megfogalmazásához is hozzásegíthet.

Gábornak, Barnabásnak, Borinak és Verának

RAB VIRÁG

Kapcsolati hálózatok a történelemben

Gerard Vissering és Hegedüs Loránt példája

Gondolat Kiadó
Budapest, 2019

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000693114

Az adatokat feldolgozta és az ábrákat készítette:
Kriszbacher Gergő

Lektorok: Dr. Bálint Ágnes és Dr. Tukora Balázs

2

330

210

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Rab Virág, 2019

www.gondolatkiado.hu

facebook.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggyongozó Böröczki Tamás
A kötetet tervezte Eröss Zsolt

ISBN 978 963 693 931 1

„Ha valaki előre meg tudja mondani,
mi lesz a kutatásából, a kutatási probléma nem lehet túl mély,
sőt a probléma esetleg nem is létezik.”*

* Alfred Schild: On the matter of freedom: the university and the physical sciences. *Canadian Association of University Teachers (C.A.U.T.) Bulletin* 1963/4. 8.

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás helyett	11
BEVEZETŐ	15
Mit tehet a hálózattudomány a történettudományért és fordítva?	15
Mit és miért? A kutatás alapjairól	16
A hogyan kérdéséről	21
ELSŐ RÉSZ – A HÁLÓZATOK TUDOMÁNYA	37
Hol tart a hálózatok kutatása ma?	37
Egy matematikai fejtörőtől az emberi kapcsolatok tanulmányozásáig	40
Intuíció vagy logika?	45
A gyenge is lehet erős	53
Miért lehet hasznos a megközelítés?	56
Amiért a hálózattudomány a történész számára vonzó lehet	57
Mikro- és makrotörténelem	58
Lehetséges átmenet?	60
Két elképzelés mikro- és makrotörténelem összekapcsolására	64
Második rész – A HÁLÓZATTUDOMÁNY ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN	69
GERARD VISSERING ÉS KAPCSOLATAI	69
Ki volt Gerard Vissering?	69
Milyen ember volt Gerard Vissering?	74
Gerard Vissering és kapcsolatai szerepe az európai gazdaság újjáélesztésében (1919–1925)	75
Források	77

Vissering hálózatának létrejötte	79
A hálózatépítés szerepe az európai gazdaság rekonstrukciójában	87
Következtetések	98
Hálózati ábrák	100
Mire jók?	103
 HEGEDÜS LORÁNT ÉS KAPCSOLATAI	108
Származás	108
Gyermek- és ifjúkori kapcsolatok: rokonok, mesterek és barátok	109
A kötelességteljesítés fanatikusa	113
Széles látókör és szociális érzékenység	114
Dialógus az olvasóval	115
Felnőttkori kapcsolatok és a család	116
Kommunista fogságban	120
Kilenc hónap a pokolban	121
Az összeomlás	124
Az írás gyógyító ereje	125
Nem antiszemita lenni	127
Halála	127
Hogyan látták Hegedüs Lorántot a barátai?	128
 HEGEDÜS ÉS VISSERING KAPCSOLATA	130
Vissering és Hegedüs összehasonlító portréja	130
Kapcsolatukról általában	136
Erős vagy gyenge? Avagy mennyire fedte egymást a két bankár ismerőseinek köre?	137
A magyar és a holland szakember gyenge kapcsolatának következményei	138
Következmények a magyar gazdaságra nézve	138
A kapcsolat hatása Hegedüsre	140
Hálózati ábrák	142
 AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA	146

Harmadik rész – HEGEDÜS CSALÁDI KAPCSOLATAI	149
BEVEZETŐ	149
Értelmezési keret és megközelítés	151
A kutatás módszere	152
 A CSALÁDI KAPCSOLATOK REPREZENTÁCIÓJA HEGEDÜS MÁRIA <i>VERBA VOLANT, SCRIPTA MANENT</i> CÍMŰ VISSZAEMLEKEZÉSÉBEN	154
A szerzőről	154
A forrás	154
A Hegedüs család Hegedüs Mária visszaemlékezésében	155
Következtetések	162
 HEGEDÜS LORÁNT CSALÁDI KAPCSOLATAINAK REPREZENTÁCIÓJA ZSINDELY SÁNDOR MUNKÁJÁBAN	168
A szerzőről és a forrásról	168
Származás, gyermek- és ifjúkor	172
Az első krízis. A tanácsköztársaság évei	175
A második krízis. A betegség	177
A nagypapa és az unoka szeretetkapcsolata	182
Következtetések	186
 TÖRÝ MAGDOLNA CSALÁDI EMLÉKEZETE	190
A forrás és annak elbeszélője	190
A szűkebb és tágabb értelemben vett család	191
Törý Magdolna és Hegedüs Mária kapcsolata	194
Hárman elválaszthatatlanok	195
Hegedüs Rózsika kapcsolata a szüleivel	196
Az unokák és a Navratilok	197
Ifj. Hegedüs Sándor, Hegedüs Loránt és a Jókayak	198
Következtetések	199
 MI TUDHATÓ MEG A HÁLÓZATI ÁBRÁKBÓL?	202
AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA	204

Záró gondolat	206
Források és felhasznált irodalom	207
A könyv egyes fejezeteinek alapjául szolgáló tanulmányok eredeti megjelenésének adatai	225
Névmutató	227

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS HELYETT

Az egyéni kutatások többsége szellemi párbeszédnek eredménye. Különösen igaz ez a több diszciplínára kiterjedő, a tudományterületek határán végzett és több tudományterületet egyszerre érintő munkákra. Ez a könyv sem született volna meg a nélkül az önkéntes alapon szerveződő, sokszínű szakmai közösség nélkül, melynek tagjai pszichológusok, történészek, irodalomárok, filozófusok, kulturális antropológusok és kommunikációs szakemberek; nem beszélve arról a friss diplomás fizikusról, aki az adatokat feldolgozta és az ábrákat készítette.

A hálózat(om) rendkívül tarka és változatos képe ellenére annak tagjai között meglehetősen sok a hasonlóság. Egyik közös vonásuk, hogy mindannyian tudományos ismeretek létrehozására törekednek, s hogy a tudományról és annak lényegéről rokon elképzeléseket vallanak. Továbbá saját kutatásaikat nem csupán a világ megismerése miatt, hanem önmaguk és a világhoz való viszonyuk kifejezése szempontjából is fontosnak tartják. Témáik számos módon és ponton kapcsolódnak egymáshoz. Érdeklődésük középpontjában maga az ember és annak megismerése áll.

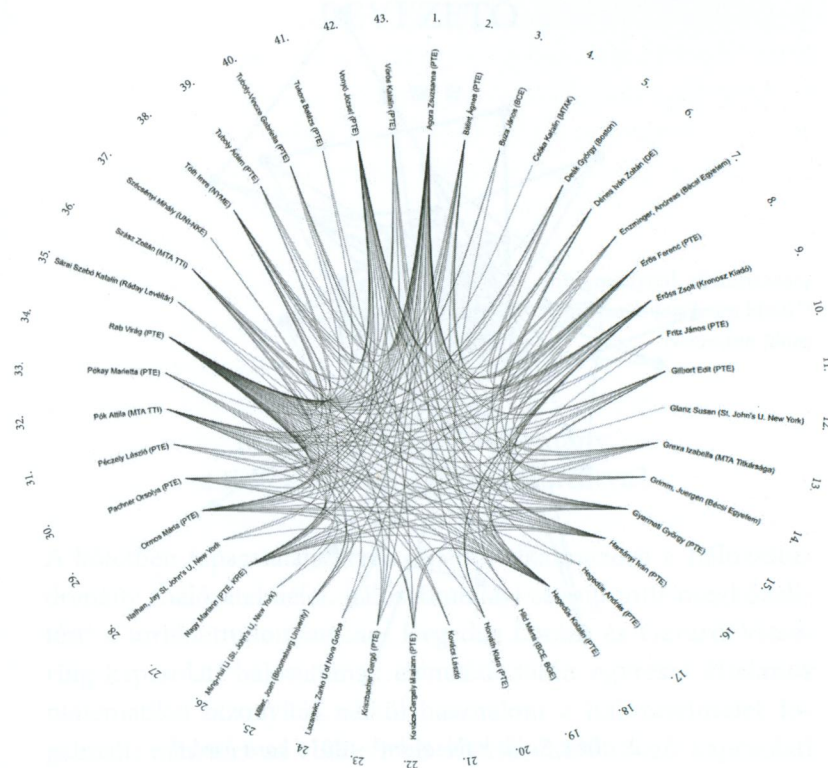
A hálózat tagjai (lásd az 1. ábrát) tudományterületek határán mozognak, ami a nehézségek mellett azzal az előnnyel jár, hogy viszonylag függetlenek maradhatnak a sokszor túlspecializálódott területek szigorú kötöttségeitől. Határterületi létükből következik az is, hogy könnyen utat találnak más tudományágak vonatkozási rendszeréhez, elméleteihez és módszereihez, ami egy-egy komplex vagy új probléma megoldása esetén kimondottan hasznos lehet.

Bár a tagok különböző elképzelésekből indulnak ki, az említett hasonlóságok révén egy nyelvet beszélnek. Ennek jelentősége, hogy könnyebben ismernek fel, majd alkalmaznak analógiákat egyes problémák megoldására.

A szóban forgó hálózat másik jellemzője, hogy nyitott, s kapcsolatainak száma gyorsan gyarapszik, illetve alakul szakmailag eredményes együttműködéseké. Emellett, ahogy arra a bevezetőben – saját példámat említve – kitérek, pillanatnyilag viszonylag elszigetelt. Ennek fő oka, hogy a hálózaton belül van egy kapcsolatban gazdag csoport, amelynek tagjai – miután intézményi háttérük azonos – mindannyian jól ismerik egymást. Ezt a körülményt a nemzeteken átívelő kapcsolatok részben ellensúlyozzák. (Lásd a 2. ábrát.)

A szakmai hálózat legfőbb előnye, hogy tagjai nemcsak aktív kutatók, de érdeklődő s értő befogadók is, akik nem csupán rákapcsolódnak egy aktuálisan megosztott gondolatra, majd végig követik annak göröngyös útját, de új ötletekkel is támogatják, vagy éppen vitáznak vele. Olyan dialógus ez, mely nemcsak hozzásegíti a tagokat a vizsgált kérdés sikeres tematizálásához, de azal a kellemes érzéssel is gazdagítja őket, hogy az általuk vizsgált problémát mások is fontosnak tartják.

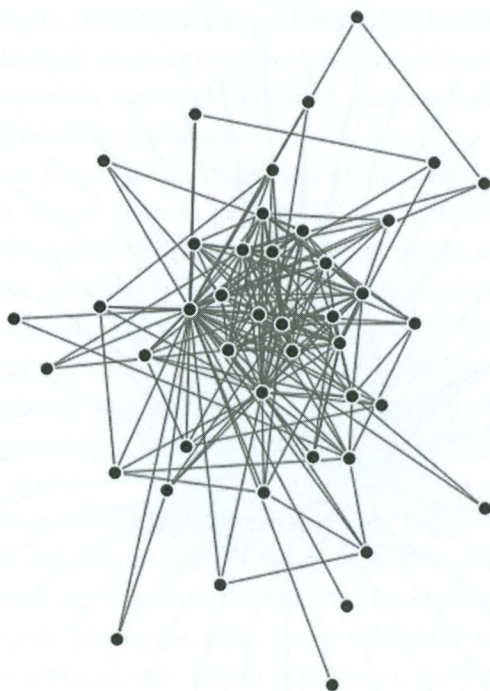
Az utóbbi időben csak a saját témámban olyan hatalmas tudásanyag halmozódott fel, melynek szerteágazó, szinte átláthatatlan korpuszát esélyem sem lett volna kezelni a hálózatom nélkül. Nem beszélve arról a munkafolyamatot is kedvezően befolyásoló körülményről, hogy a háló – mely tagjainak ezúton mondom köszönetet – nemcsak szakmai, de a baráti beszélgetések nyomán szociális szempontból is előnyös volt számomra.

1. ábra. Chord diagram¹ – saját hálózatom 2016 kora őszen²

¹ Ívelt húrok diagramja, mely sok szereplő/csomópont között sok kapcsolatot képes megjeleníteni. Az ábra jól érzékelteti, hogy adott csoporton belül hol (kiknél) összpontosul a legtöbb kapcsolat.

² 1. Agora Zsuzsanna (PTE), 2. Bálint Ágnes (PTE), 3. Buza János (BCE), 4. Csóka Katalin (MTAK), 5. Deák György (Boston), 6. Dénes Iván Zoltán (DE), 7. Enzsminger, Andreas (Bécsi egyetem), 8. Erős Ferenc (PTE), 9. Erőss Zsolt (Kronosz Kiadó), 10. Fritz János (PTE), 11. Gilbert Edit (PTE), 12. Glanz Zsuzsa (St. John's U. NY), 13. Grexa Izabella (MTA Titkársága), 14. Grimm, Juergen (Bécsi Egyetem), 15. Gyarmati György (PTE), 16. Harsányi Iván (PTE), 17. Hegedüs András (PTE), 18. Hegedüs Katalin (PTE), 19. Hild Márta (BCE, BGE), 20. Horváth Klára (PTE), 21. Kovács László (Hegedüs hagyaték gondozója), 22. Kovács-Gergely Marianna (PTE), 23. Kriszbacher Gergő (PTE), 24. Lazarevic, Zarko (U of Nova Gorica), 25. Miller, Joan (Bloomsburg University), 26. Ming-Hui Li (St. John's U. NY), 27. Nagy Marianna (PTE, KRE), 28. Nathan, Jay (St. John's U. NY), 29. Or-

2. ábra. Saját hálózatom³ – 2016 kora őszen⁴

mos Mária (PTE), 30. Pachner Orsolya (PTE), 31. Péczely László (PTE), 32. Pók Attila (MTA TTI), 33. Pókay Marietta (PTE), 34. [Rab Virág (PTE)], 35. Sárai Szabó Katalin (Ráday Levéltár), 36. Szász Zoltán (MTA TTI), 37. Szécsényi Mihály (UNI-NKE), 38. Tóth Imre (NYME), 39. Tuboly Ádám Tamás (MTA-PTE), 40. Tuboly-Vincze Gabriella (PTE), 41. Tukora Balázs (PTE), 42. Vonyó József (PTE), 43. Vörös Katalin (PTE)

³ A gráf jól mutatja, hogy a hálózaton belül van egy kapcsolatokban gazdag csoport, melynek tagjai egymásnak jó ismerősei. Továbbá azt is szemlélteti, hogy a hálózat néhány tagját csak két-három, esetenként egyetlen ember ismeri.

⁴ A kézirat első verziója 2016 végére készült el, az ábra az akkori – azóta bizonyos pontokon módosult – szituációt mutatja. Hiányoznak belőle azok a kollégák, tanítványok és barátok, akikkel 2016 ősze óta vagyok e kutatás kapcsán is kapcsolatban. ABC sorrendben Brányi Rudolf Zoltán, Csorba-Simon Eszter, Domonkos Endre, Hamerli Petra, Lászlóné Bauer Nóra és Schnell Zsuzsanna.

BEVEZETŐ

„Minden tudománynak alkalmazásra
kell találnia saját területén kívül.”⁵

Neumann János

Mit tehet a hálózattudomány a történettudományért és fordítva?

A kötetben tapasztalatszerzés céljából alkalmazom a hálózattudomány (hálózatelmélet, hálózat kutatás) szempontú megközelítést⁶ a történettudományban. Hegedüs Loránt és Gerard Vissering kapcsolati hálózatainak elemzése során egyrészt általános matematikai bizonyítás nélkül használok a hálózatelmélet fogalmait; másrészt az említett két személy különböző kapcsolati hálóin tanulmányozom azokat az univerzális törvényszerűségeket, melyeket más, a természetben és a társadalomban fellelhető

⁵ Neumann János: A Matematika szerepe a tudományokban és a társadalomban. 1954. In Ropolyi László (szerk.): *Neumann János válogatott írásai*. Typotex, Budapest, 2003, 119.

⁶ A hálózati megközelítést (mint elméleti keretet) számos tudományterületen (antropológia, biológia, etológia, fizika, közgazdaságtan, informatika, matematika, orvostudomány, pszichológia, szociológia stb.) alkalmazzák sokféle kutatói probléma (sejtek anyagcseréje, szociális támogatottság, csoport folyamatok, családi, rokoni, ismerősi hálózatok, intézményi együttműködések, fertőző betegségek terjedése, terrorista csoportok szerveződése, gazdasági és politikai folyamatok, úthálózat stb.) megválaszolásához. Ezt jól szemlélteti a Hain Ferenc által készített – a magyarázat szintjét is megjelenítő – összefoglaló tábla. Hain Ferenc: Egy interdiszciplináris csizma a társadalomlélektan asztalán? Hálózatgondolat a pszichológiában és a szociálpszichológiában. *Magyar Pszichológiai Szemle* 2005/4, 509. Elektronikusan: <http://www.soci-alnetwork.hu/cikkek/Hainmpsz2005.pdf> (Letöltés: 2016. 06. 13.)

rencsés „véletlennek” a kutatásban sem mellékes szerepére biztosan. A hálózattudomány megközelítését alkalmazva azonban másra is fény derül. Az a körülmény ugyanis, hogy Pécestől majd hétezer kilométerre jutottam ahhoz az információhoz, amely Budapesten (Pécestől mindössze 250 kilométerre) is elérhető volt, egyértelműen rávilágít elszigetelt, illetőleg periférikus helyzetemre.¹³

A három év során tehát több olyan belátással gazdagodtam, melyek a munka tényleges eredményei mellett a kutatás újabb lépéseit és gondolatait előmozdító, a hálózatok természetére és szerkezetére is rávilágító következtetéseket eredményeztek. Ezekre az elemzések kutatással összefüggő kérdései kapcsán (források, módszerek) utalok.

A könyv szerkezete leképezi a kutatás menetét. Az elméleti háttérrel követően (első rész) térek rá az elemzésekre, melyeket két nagy csoportra (második és harmadik rész) lehet bontani. A felosztás alapja egyrészt a hálózati megközelítés *területe* (szakmai kapcsolatok vagy családi-rokoni kapcsolatok), másrészt a *jellege* (hálózat struktúrájára vagy egy csomópontra koncentráló) volt. Következésképpen Vissering szakmai hálózatának elemzése a második, míg Hegedüs családi nexusainak vizsgálata a harmadik fejezetben olvasható. Az utóbbi elsődleges *célját* tekintve is eltér az előbbitől; mivel a családi-rokoni kötelékek esetében a *hálózat* egyetlen csomópont, vagyis az *Ego*-val kapcsolatos tudásunk bővítése miatt fontos. Hogyan segíti hozzá Hegedüst *kapcsolati hálója* céljainak eléréséhez, vagy éppen hogyan akadályozza? A második és harmadik fejezet végén *Az eredmények összefoglalása* című alfejezetekben található a kutatás eredményei, melyek megválaszolják azt a kérdést is: mit tehet a hálózattudomány a történettudományért és fordítva?

A kapcsolati hálók ábrái az egyes fejezetek vagy alfejezetek végén találhatóak. Ezek célja, hogy bemutassák, milyen esetekben és

hogyan segítette az információk vizualizációja a kutatást. Alapvetően két esettípusra térek ki. Az egyik, amikor a hálózati ábra egy felmerült gyanút, illetve feltételezést segített igazolni. A másik, amikor maga a gráf inspirált új hipotézist, indukált új kutatást és vezetett új következtetés megfogalmazásához.

A hogyan kérdéséről

„Ha hajót akarsz építeni, ne azzal kezd, hogy a munkásokkal fát gyűjtetsz, szó nélkül kiosztod közöttük a szerszámokat, és rámutatsz a tervrajzra. Ehelyett először keltsd fel bennük az olthatatlan vágyat a végtelen tenger iránt.”
Antoine de Saint-Exupéry¹⁴

A történész kíváncsisága eredendően csillapíthatatlan a múlt végtelen tengere iránt. Ám ez sem elegendő ahhoz, hogy képes legyen érdeklődése tárgyát a maga teljességében megragadni. Ennek ellenére újra és újra megpróbálkozik vele.

A következőkben megpróbálok számot adni arról, hogy a rendelkezésemre álló forrásokat milyen elvi megfontolások alapján, *hogyan* dolgoztam fel. Elméleti fejtegetésekbe azonban csak annyiban bocsátkozom, amennyiben azok feltétlenül szükségesek az egyes lépések megértéséhez.

A múlt megismerésére tett történetírói erőfeszítés eredményét nevezzük történelemnek. Mivel a történész a rendelkezésére álló források segítségével a korabeli események *mikéntjének csak egy lehetséges olvasatát* képes megalkotni, ezért miközben múlt csak egy

¹³ Más témában, de hasonló jelenségre találunk példát a következő tanulmányban: Nyíri Kristóf: Hálózat és megismerés. In Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Áron Kiadó, Budapest, 2004, 28–29.

¹⁴ „Quand tu veux construire un bateau, ne commence pas par rassembler du bois, couper des planches et distribuer du travail, mais réveille au sein des hommes le désir de la mer grande et belle.” In Antoine de Saint-Exupéry: *Citadelle*. Gallimard, Paris, 2000. Elektronikusan: <https://www.labonnecitation.com/antoine-saint-exupery/communication/quand-tu-veux-construire-bateau> (Letöltés: 2019. 05. 13.) Ezúton köszönöm Lászlóné Bauer Nórának, hogy segített az eredeti forrást fellelni.

van, addig számtalan történelem létezik.¹⁵ A történészek egy meghatározó része a múlt eseményei és szereplői iránt érdeklődik, és a történelmi múlt *megértés jellegű* megismerését hirdeti és gyakorolja. Azok pedig, akik az események és személyek *körülményeire* (személytelen erőkre, struktúrákra) fókuszálnak, az egyes kérdések mögött meghúzódó *magyarázatot* kutatják.¹⁶ Az előbbi a historikus, az utóbbi a szcientikus irányzat. Kutatásom során különböző hangsúllyal ugyan, de mindkét megközelítés szerepéhez jutott.

A történelmek egy részének, ahogy e kötetnek is, az a végső célja, egyben hajtóereje, hogy ha szerény mértékben is, de hozzájáruljon az ember és az embert körülvevő világ jobb megismeréséhez. Ebben a számos tudományterületet inspiráló ambiciózus vállalkozásban a történelem *előnye* ugyanaz, mint amiből nehézségei is fakadnak, hogy rendelkezik *időperspektívával*. Ennek köszönhetően ugyanis nemcsak kimeríthetetlen tárházát kínálja az élet különböző területein felhalmozott tudásnak, de az egyes tapasztalatok időbeli összevetésére is lehetőséget kínál.¹⁷ Hosszú távú trendelemzésre vagy folyamatok megértésére ugyanis történetiség nélkül nem lenne lehetőség. Ahhoz azonban, hogy két múltbéli dolog, továbbá a velük kapcsolatos fogalmak és elképzelések összehasonlíthatók legyenek, minden esetben *figyelembe kell venni az adott kor viszonyait*. Ugyanez igaz azokra a helyzetrekre is, amikor egy aktuális kérdés (pl. válság) jobb megértése

végezt a történelmet szemléltetőeszközként használjuk. Ilyen esetekben a figyelem nem magára a múlt szereplőjére, hanem annak környezetére és körülményeire összpontosul.

Mi a helyzet a mi esetünkben? Munkámban Gerard Vissering és Hegedüs Loránt szociális kapcsolathálózatainak elemzésére vállalkozom. Két történelmi szereplő hálóin keresztül azt szándékozom bemutatni, mennyiben járulhat hozzá az ember társas kapcsolatainak vizsgálata két, a történész számára alapvető kérdés megismeréséhez. Az egyik egy múltban történt *esemény*, a másik a múlt *szereplője* és annak életvilága. Mindemellett a Vissering és Hegedüs interakciói által generált *kapcsolatrendszer (hálózat) viselkedését* is tanulmányozom. Céloom a kapcsolathálózatok szerkezetének feltárása és annak vizsgálata, hogy a háló struktúrája és a hálózatot alkotó egyének között milyen összefüggések vannak. Végül arra is kíváncsi vagyok, hogy – az említett kérdések megválaszolásával – milyen új ismeretekkel gazdagítható a korabeli gazdaságra és társadalomra vonatkozó tudásunk.

A fentiekből következik, hogy a kutatás részben historikus, részben szcientikus megközelítést igényelt. Az eltérő fókuszú vizsgálódás szükségessége logikusan következett a két egymáshoz természetes módon és szorosan kapcsolódó kutatói kérdésből. Az ember ugyanis olyan mélyen ágyazódik társas környezetébe, hogy a kettőt lehetetlen egymástól elválasztani. Mindkettő hat a másikra, következésképpen környezete (különösen környezete *struktúrájának*) megváltoztatásával hatást gyakorolhatunk az egyes emberre és fordítva.

Az eltérő megközelítések azonban más elméleteket és módszereket feltételeztek. A historikus irányzat – egy többnyire leíró és pusztán a narratív kifejezőmódot alkalmazó módszer – mellett szükségem volt olyanra is, amely kimondottan analitikus jellegű. Ennek nyomán a történettudomány mellett kezdetben a szociológia, a pszichológia, a szociálpszichológia¹⁸ és a hálózattudomány

¹⁵ Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Történelemelmélet és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest, 2006, 17.

¹⁶ Gyáni Gábor: A történetírás és a történelemtanítás konfliktusa. *Iskolakultúra* 2015/7–8, 62.

¹⁷ Ennek jelentőségét elsőként Wilhelm Dilthey német filozófus, történész, pszichológus, irodalomkritikus és szociológus ismerte fel. Szerepét az egyes, ma is virágzó aldiszciplínák is jelzik: a neveléstörténet, a jogtörténet vagy a közgazdasági elméletek története. Ahogy Neumann János a matematikával kapcsolatban megfogalmazta: „...minden tudománynak alkalmazásra kell találnia saját területén kívül, valamint hogy van valami általános irányultság az alkalmazásoknak ebben az egymásra következésében a gyakorlatiak, a közvetlen társadalmi felhasználásra szolgálók felé.” Neumann J.: *A matematika szerepe...*, i. m. 119.

¹⁸ A szociálpszichológia és a hálózati gondolkodás múltbéli és jelenlegi kapcsolatának kérdéséhez lásd: Hain F.: Egy interdiszciplináris csizma..., i. m. 507–526.

elméleteit, módszereit, vonatkozási kereteit és eredményeit is hasznosítottam. Ezekre részletesen alább térek ki.

A módszertani megfontolások stratégiái is különbözőek voltak.¹⁹ Egy részük a kvalitatív, más részük a kvantitatív stratégiát részesítette előnyben. Míg az adatok feldolgozása során az utóbbi, addig a kutatói célok megfogalmazásakor az előbbi érvényesült. A rendelkezésre álló források adataira ugyanis mint lehetséges válaszokra tekintettem, amelyekhez igyekeztem minél relevánsabb kérdéseket megfogalmazni. Különösen érdekesen alakult ez a folyamat a könyv első részében, Vissering hálózatának elemzése során. Ott ugyanis többségben voltak azok a források, melyeket már korábban is használtam.²⁰ 2010-ben a „mi történt” kérdésre

¹⁹ Annak illusztrálására, hogy maga az anyag (s a hivatkozott esetben maga a terep) mennyire meghatározza a kutatási stratégiát lásd a következő, számos módszertani kérdést tárgyaló, megjelenés alatt lévő tanulmányt: Tuboly-Vincze Gabriella: Silence is Golden. Lessons from a Traumatized Field. *Acta Ethnographica Hungarica* 64/2, 2018. Továbbá a feltárni kívánt probléma, az elemzési szint, a megközelítés és a módszer egymással való szoros összefüggései kapcsán lásd Gerő Márton: A mikro- és makroszint közötti átláthatóság az elemzésben: A hierarchikus szociometria néhány szempontjának bemutatása. *Kötő-jelek* 2010/2011, 11–34. Elektronikus: https://www.academia.edu/4865108/A_mikro-_C3%A9s_makroszint_kC3%B6zC3%B6tti_C3%A1tjC3%A1rhatC3%B3sC3%A1g_az_elemzC3%A9sben_A_hierarchikus_szociometria_nC3%A9hC3%A1ny_szempontjC3%A1nak_bemutatC3%A1sa (Letöltés: 2019. 01.06.) Valamint Schnell Zsuzsanna esetében két tudományterület (nyelvészet és pszichológia), eltérő kutatási stratégiák (kvantitatív és kvalitatív) és egy új paradigma hogyan befolyásolja a személyközi és társas kapcsolatok, folyamatok megértését, vizsgálatát és a magyarázatokat. Schnell, Zsuzsanna: Research Paradigms in Developmental Psycholinguistics. In Alessandra Galmonete – Rossana Actis-Grosso (szerk.): *Different Psychological Perspectives on Cognitive Processes. Current Research Trends in Alps-Adria Region*. Cambridge Scholars Publishing, 2014, 246–273.

²⁰ Érdemes megemlíteni, hogy bár azonos forrásokat használtam, azokból más-más információkat hasznosítottam. Mivel korábban az elsődleges célom a makrogazdasági összefüggések feltárása volt, az olyan részletekbe menő információk, mint az, hogy egy személy kiknek a társaságában vett részt egy vacsorán, nem bírtak jelentőséggel. Ám abban a pillanatban, ahogy érdeklődésem a holland bankár hálózatának kiépülésére irányult, a korábban érdektelennek tűnő adatok máris kitüntetett figyelmet kaptak.

felelve közgazdászok szubjektív írásain keresztül leírtam az első világháború utáni nemzetközi gazdasági együttműködés történetének kezdeteit; majd az eseménysoron végigtekintve újabb kérdés, a „hogyan történt?” fogalmazódott meg bennem. Feltűnt ugyanis – a nagy háborúban semleges – Hollandia bankelnökének és hálózatának kulcsszerepe Európa háború utáni gazdasági rekonstrukciójában. Ez azonban nem volt több feltételezésnél, amely magyarázatra szorult.

A bizonyítás mikéntjének kapcsán került előtérbe a hálózattudomány, mely kimondottan analitikus szemléletű, az egyedi helyett az általánosra fókuszál, s leginkább az univerzális jellegzetességek érdeklik, következőképpen modellalkotásra is alkalmas. Tehát a történettudomány és a hálózattudomány (azon belül is a hálózati gondolkodás mint általános elméleti keret) összekapcsolása a kutatási folyamat egyik természetes velejárója és következménye is volt.²¹

Kezdetől fogva adott volt tehát a lehetősége egy problémaorientált elemzésnek, amelyhez csak menet közben sikerült megtalálni a megfelelő eszközöket. A folyamatok és a társadalmi struktúra mellett figyelmem elsősorban a mikroszinten leírható aktív cselekvők és a köztük fennálló kapcsolatok leírására irányult. A rendelkezésemre álló források különlegessége éppen abban állt, hogy lehetőséget nyújtottak az egyén és szociális környezetének tanulmányozására. Az adatok új típusú rendbe szerkesztése és értelmezése során a belső motiváció és a kíváncsiság mellett az a racionális megfontolás játszott a fő szerepet, hogy megtaláljam kutatói kérdéseim megválaszolásának lehető leghatékonyabb módját.

Az egyes tudományterületek összekapcsolásának igénye gyakran felvetődik, amikor egy kérdést adott vonatkozási keretben nem tudunk megválaszolni. Ilyenkor másik értelmezési keretre van szükség, olyanra, mely hozzásegít az adatok megértéséhez.

²¹ Arról, hogy a modellek hogyan segítik például a szociológiai, szociálpszichológiai kutatásokat lásd: László János: *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Scientia Humana – Kairosz, Budapest, 1999.

Az új vonatkozási keret egyben új perspektívát is jelent, vagyis az adott kérdés más szemszögből való megközelítését.²²

A történetírás általában nem használ elméleteket, vagy ha igen, azokat gyakran más tudományterületektől kölcsönzi. Legtöbbször az egyes kérdések explicitebb megfogalmazása vagy egyes fogalmak (esetemben ilyen lesz a *család*) pontosabb meghatározása végett nyit más területek felé. Mindemellett azért is kapcsolódhat más tudományágakhoz, hogy megsokszorozza az egyazon területre (például a társadalomra) vonatkozó tudásokat, vagy hogy pusztán az új megközelítés révén szerezzen inspirációt.

A más területen megfogalmazott szaktudományos eredmények megismerésének jelentőségét két, az autizmuskutatástól kölcsönzött példával illusztrálom. Az egyik megfigyelés szerint egy (autista) személy munkásságát nem lehet élettörténetének differenciált ismerete nélkül vizsgálni.²³ Ez a megállapítás, beleértve a mellette szóló érveket is – amelyeket Hegedüs Loránt példáján fejtek ki a későbbiekben –, fontos hivatkozási alapot teremtett az olyan felvetések megválaszolásához, hogy miért van szükség egy bipoláris zavarban szenvedő politikus és gazdasági szakember személyes körülményeinek (családban betöltött szerepének, nevelési stílusának), készségeinek, képességeinek, lehetőségeinek és korlátainak tanulmányozására.²⁴ A másik megfigyelés az autisták agyában található neuronok huzalozottságával kapcsolatban állapít meg bizonyos összefüggéseket, ami ötletszinten kínált analógiát az általam vizsgált két bankár szociális hálózatainak elemzéséhez.

²² A saját szakmai közegem nagyban meghatározta, hogy mely területek szemszögből kezdtem vizsgálni a kutatói kérdésemet. Másrészt az általam kutattott kérdés következtében tovább bővült a hálózatom.

²³ A vizsgált személy Ludwig Wittgenstein. A kérdésről bővebben lásd Michael Fitzgerald: *Autism and Creativity. Is There a Link Between Autism in Men and Exceptional Ability?* Brunner–Routledge, Hove – New York, 2004, 15–18.

²⁴ A kérdés további differenciálásának lehetőségét kínálta a következő tanulmány: Unoka Zsolt – Bérdi Márk – Berán Eszter: Engem senki sem szeret, én senkit sem szeretek. A hálózatok torzulása mentális zavarokban. In Pléh Csaba – Unoka Zsolt (szerk.): *Hány barátod is van?* Oriold és Társai Kft., Budapest, 2016, 211–252.

Autizmuskutató neurobiológusok kimutatták, hogy amennyiben egy csomópont sok erős kapcsolattal rendelkezik, úgy kevesebb a távolabbi, gyenge kapcsolata – és fordítva.²⁵ Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy egy sok erős²⁶ kapcsolattal rendelkező személynek általában kevesebb a távoli, gyenge kapcsolata, és fordítva. Ezt az összefüggést a családi kapcsolatok esetében (Töry Magdolna²⁷ hálózatának elemzése során) sikerült kimutatnom.

A kutatás szempontjából az egyik legfontosabb tudományterület a szociológia volt. Ennek oka a már fentebb említett explicitebb kérdésfeltevés, pontosabb fogalomhasználat, új perspektíva és imponáló tudásanyag mellett abban is megjelölhető, hogy jelen munka mind a gazdaságtörténeti, mind a társadalomtörténeti téma esetében a struktúrákra is fókuszál. Még a – Vissering esetében vizsgált – gazdaságtörténeti esemény (a háború utáni rekonstrukció) kapcsán sem maga a történés, hanem a mögötte meghúzódó kommunikációs struktúra (cselekvések és interakciók rendszere), illetve annak funkciója volt a fontos számomra.²⁸ Így vagy úgy, de a szociológia gondolkodásának keretei, fogalmai és elméletei nélkül az említett kérdések nem, vagy csak nehezen lettek volna értelmezhetők. Ami az elméleteket illeti, James Coleman elképzelései – különösen a makro- és mikro szint elemzésének relációjában – megkerülhetetlenek voltak.²⁹ A fogalmak közül a *család* meghatározását kezdetben a strukturalista-funkci-

²⁵ Eric Courchesne – Karen Pierce – Schumann, Cynthia M. – Redcay, Elizabeth – Buckwalter, Joseph A. – Kennedy, Daniel P. – Morgan, John: Mapping Early Brain Development in Autism. *Neuron* 2007/56. [http://www.cell.com/neuron/fulltext/S0896-6273\(07\)00777-5](http://www.cell.com/neuron/fulltext/S0896-6273(07)00777-5) (Letöltés: 2016. 08. 10.)

²⁶ Akkor erős a kapcsolat két személy között, ha sok a közös ismerősük; abban az esetben viszont gyenge, ha kevés olyan ember van, aki mindkettőjükkel kapcsolatban áll.

²⁷ Hegedüs Loránt húgának, Rózsikának az unokája. (Lásd a 3. fejezetet.)

²⁸ Thomas Mergel: Geschichte und Soziologie. In Hans-Jürgen Goertz (szerk.): *Geschichte. Ein Grundkurs*. Rowohlt, Hamburg, 1998, 621–623. Idézi Horváth Gergely Krisztián – Keszei András: Társadalomtörténet és szociológia. In Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.): *Történelemelmélet...*, i. m. 598.

²⁹ Coleman elképzeléseire Gerő Márton tanulmánya nyújtott remek rálátást. Gerő M.: A mikro- és makroszint..., i. m.

onalista irányzat két képviselőjének (Talcott Parsons³⁰ és Niklas Luhmann³¹) elképzeléseire³² építettem. Majd egyre inkább követtem a hálózati megközelítést, mely sokkal rugalmasabban gondolkodik a családról és annak határaitól, emellett az egyén helyét a családban nem annak strukturális pozíciói mentén, hanem tényleges kapcsolatainak függvényében jelöli ki.

Ma Magyarországon a szociológia rendelkezik a legtöbb tapasztalattal a kapcsolatháló-elemzés terén. Angelusz Róbert és

Tardos Róbert munkásságának köszönhetően már az 1980-as évek vége óta ismert az a megközelítés, amely az egyes társadalmi jelenségeket a vizsgált közösség tagjai között fennálló kapcsolatok aspektusából magyarázza. Angelusz és Tardos szakmai tevékenysége nyomán olyan fontos kérdések kerültek a magyarországi kutatások homlokterébe, mint a többszintű elemzések, a mikro- és makroszint átjárhatóságának kérdése, nem is beszélve a nemzetközi network (hálózat)-kutatások eredményeinek a hazai szakmával való megismertetéséről.³³ Mindemellett a hálózatelemzés konkrét alkalmazásának megismerése is számtalan inspirációval gazdagította e munkát.³⁴

A kutatás szempontjából a másik nagyon hasznos terület a pszichológia, azon belül is a szociálpszichológia volt. A két tudományág egymásra utaltságát és sokszoros összefonódásának tényét és igényét Hunyady György négy évtizeddel ezelőtt nem-

³⁰ Talcott Parsons (1902–1979) a társadalomtudományok valamennyi ágában jártas amerikai szociológus, a strukturális-funkcionális cselekvésmélet megalapítója és vezető képviselője. Az emberi cselekvést egységes, a szociológusok, a közgazdászok és a szociálpszichológusok számára egyaránt elfogadható elméletként fogta fel. Alfred Marshall, Vilfredo Pareto, Emile Durkheim és Max Weber munkásságából kiindulva igyekezett elméletét elfogadtatni.

³¹ Niklas Luhmann (1927–1998) nagy hatású német szociológus, a modern társadalomelmélet meghatározó alakja. Mielőtt a szociológia felé orientálódott, és megalapította volna a bieleföldi tanszéket, joggal foglalkozott. Talcott Parsons munkái keltették fel az érdeklődését a szociológia iránt. Elméletének alapvető elemei – kommunikáció, jelentés és interakció – Habermas-szal való vitája során kristályosodtak ki. Főbb művei: *Soziale Systeme* (1984) [*Szociális rendszerek*. Gondolat, Budapest, 2009]; *Gesellschaftsstruktur und Semantik* (1993); *Die Realität der Massenmedien* (1996) [*A tömegmédia valósága*. Gondolat, Budapest, 2008]; *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (1997). A következőkben előfordul, hogy az angol nyelvű kiadásokra hivatkozom, melyek a kutatás egy rövid, de intenzív időszakában – 2016 nyarán – átmenetileg az egyetlen elérhető változatot jelentették számomra.

³² A családot – a strukturális funkcionális szociológiai iskola egyik meghatározó alakjának, Talcott Parsonsnak és követőinek a megközelítése alapján – mint társadalmi rendszert értelmezem. Ez elsődlegesen azt jelenti, hogy a család nem független rendszer, hanem a társadalom egy alrendszere, amely a társadalmon túl más alrendszerekkel, többek között a családtagok személyiségrendszereivel is kapcsolatban áll. Míg Parsons a rendszer és alrendszer között fennálló kapcsolatot a rész és egész egymáshoz való viszonya szempontjából vizsgálja, addig Niklas Luhmann a rendszer vagy alrendszer és az azok környezete közötti összefüggésekre kíváncsi. Talcott Parsons: *The Social System*. Free Press, New York, 1951; uő: *A modern társadalmak rendszere*. In Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Új Mandátum, Budapest, 2000, 40–61; Niklas Luhmann: *Social Systems*. Stanford University Press, Stanford, CA, 1995, 16–17.

³³ Az említett kérdések kapcsán hasznosak voltak Gerő Márton munkái, különösen *A mikro- és makroszint...*, i. m., valamint Gerő Márton – Kristóf Luca: *Hálólívilág konferencia-beszámoló*. Hálózatokutatás, társadalomszervezet, társadalmi egyenlőtlenségek. MTA Szociológiai Kutatóintézet 2011. október 13., Budapest I. Üri utca 49. socio.hu. Az MTA Szociológiai Kutatóintézet online folyóirata. 2011/2, 5–11. Elektronikusan: https://socio.hu/uploads/files/2011_2/2gero_kristof.pdf (Letöltés: 2019. 09. 07.) Továbbá az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium évkönyveinek a témával összefüggő írásai.

³⁴ Meg kell említenünk a társadalmi hálózatok kutatásának néhány további jeles magyar képviselőjét is: így Sík Endrét (diffúzió kutatás és a standardok elterjedése), kutatótársát Czakó Ágnes (társadalmi tőke, társas támogatás), Letenyei Lászlót (társadalmi tőke és információs technológia összefüggései), Fokasz Nikoszt (hírek sajtóbeli terjedésének vizsgálata), Utasi Ágnes (társadalmi tőke, társadalmi integráció és szolidaritás összefüggései), Péli Gábort (szervezetelmélet és hálózatokutatás), Csizmadia Zoltánt (innováció, hálózatosodás vizsgálata), Takács Károlyt és Vedres Balázst (különböző gazdasági kapcsolathálózatok kutatása), Csaba Zoltán Lászlót és Pál Juditot (kapcsolati típusok kialakításának törvényszerűségei). Továbbá Csanádi Mária (pártállamok összehasonlító modellje), Albert Fruzsínát és Dávid Beát (kapcsolati tőke különböző aspektusainak elemzése) és Szántó Zoltánt (társadalmi szereplők kölcsönös érzelmei, attitűdjei, továbbá vélekedései és azok szerepe a társadalmi konfigurációk kialakulásában).

csak kimutatta, de ezzel kapcsolatos eredményeit hozzáférhetővé is tette a történészek számára.³⁵ Egészen pontosan kifejtette, mit tud nyújtani a pszichológia a történelem számára.³⁶ A csoportpszichológiai és személyiség-lélektani ismeretek mellett – melyeknek a történelmi adatok elrendezésében és az esetleges hiányok kitöltésében játszott *kiegészítő* szerepét hangsúlyozza – rámutatott a *történelmi megismerés* lehetséges *buktatóira* is. Ezek a következők: (1) A bekövetkező esemény valószínűsége egy már megtörtént (így történelmi) eseményre visszatekintve sokkal nagyobbak tűnik. (2) Általában az ember cselekedeteiből olvassuk ki a szándékát, beállítódását és jellemvonásait, s gyakran nem vesszük figyelembe, hogy a cselekvő és a külső szemlélő perspektívája más a tettek okainak megítélésében. (Míg az előbbi külső okokra vezeti vissza a cselekedeteit, addig a szemlélő, esetünkben a történész elsősorban a cselekvőben rejlő okokra, képességekre. Ezt nevezi a szociálpszichológia alapvető attribúciós hibának.)³⁷ (3) A csoportegész magatartását gyakran általánosítjuk a csoport valamennyi tagjára. *Általában* túlértékeljük a történelmi személyek szerepe és tettei mögött a személyiségjellemzőket, belső szubjektív indítékokat. Ezzel szemben a környezeti korlátokat és kényszereket alábecsüljük. Továbbá gyakran elfelejtjük, hogy mindenki több szempontból is kategorizálható, és sokszor túlsúlyozzuk az egyes kategóriák közötti különbségeket, illetve az azonos kategóriákon belüli hasonlóságot. (4) Végül a szociálpszichológia arra is felhívja a történész figyelmét, hogy gyakran

³⁵ Először 1978-ban az Országos Történész Vándorgyűlésen fejtette ki gondolatait a történelem és pszichológia összekapcsolásának lehetőségeiről és szükségességéről. Elképzeléseit 1981-ben, majd 2002-ben a *Történelmi Szemle* hasábjain is közölte (1. szám, 1981, 71–78; elektronikus hozzáférés: http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1981_1/hunyady.pdf [letöltés: 2016. 06. 23.]). Lásd még Történelem és pszichológia. In *Szociálpszichológia történelemtanároknak. Tanulmánygyűjtemény.* Válogatta Hunyady György. Ökonet, Budapest, 2002, 421–433; illetve Történelem és pszichológia: folytatódó diskurzus. Uo., 434–447.

³⁶ Uo., 42.

³⁷ Uo., 436.

több rendet és rendezőelvet látunk a társas-társadalmi világban, mint amennyi valójában van benne.³⁸

Hunyady György mellett Csepeli György és Erős Ferenc munkái is arról győzték meg, hogy a szociálpszichológiai ismeretek elengedhetetlenek a történelmi valóság elemzéséhez és megértéséhez egyaránt. Míg Csepeli³⁹ a szociálpszichológia szerepét a történettudományos *ismeretszerzésben*, a *forráskezelés* módszertanában és a történettudományos *ítélet* természetének pontosabb megértésében látja, addig Erős Ferenc írásai arra világítanak rá, milyen lehetőségeket rejt magában (a történettudomány számára is hasznosítható módon) a szociálpszichológia és a *pszichoanalízis* dialógusa.⁴⁰ Az identitás kérdéséhez Erős Ferenc írásai⁴¹ mellett László János több munkáját⁴² hasznosítottam. Ezek többsége a személyes emlékezet vizsgálata során (3. rész) voltak nélkülözhetetlenek számomra.

Hain Ferenc írásai kiválóan megvilágították a hálózati megközelítés helyét, súlyát és szerepét a pszichológia és a szociálpszichológia területén, sőt azon túl is. Kutatásai ugyanis nem korlátozódnak az említett két tudományterület (hálózati gondolathoz való) kapcsolódási pontjainak vizsgálatára, hanem minden esetben számba veszik a hálózati megközelítés interdiszciplináris hatókörét is. Sőt Hain Ferenc a hálózatgondolat interdiszciplináris voltát (az abban rejlő lehetőségek okán) a megközelítés egyik leglényegesebb tulajdonságának tartja. Írásaiban több – e kutatást is érintő – kérdést nagyon világosan, más tudományterületek művelői számára is ol-

³⁸ Uo., 437.

³⁹ Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Osiris, Budapest, 2001. Bevezető, 7. fejezet Történelem és szociálpszichológia, 42. Elektronikusan: <https://docplayer.hu/22544829-Szociálpszichologia-csepeli-gyorgy.html> (Letöltés: 2017. 04. 12.)

⁴⁰ Erős Ferenc: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest, 2007.

⁴¹ Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai: narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*. Janus–Osiris, Budapest, 2001.

⁴² László János: Narratív pszichológia. *Pszichológia* 28/4, 2008, 301–317; László János: *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Scientia Humana – Kairosz, Budapest, 1999.

vasóbarát módon fejt ki. Csupán példaként említem, hogy az egyes diszciplínák által vizsgált konkrét problémák magyarázatainak szintjei kapcsán a szerző ír a szintek (makro és mikro) közötti átjárhatóságról/szét nem választhatóságról. Továbbá bemutatja a szociometriai és a csoportkutatási hagyomány valamint a legújabb (a fizika területén kibontakozó) hálózatkutatás közötti kapcsolatokat.⁴³

2016-ban Pléh Csaba és Unoka Zsolt szerkesztésében e kutatás szempontjából is megkerülhetetlen kötet látott napvilágot. *A Hány barátod is van?* című munka⁴⁴ tizenegy tanulmánya a hálózati megközelítésnek az utóbbi években a *pszichológia területén* elért legfrissebb eredményeit közli. E kutatás szempontjából azok a tanulmányok bizonyultak a legértékesebbnek, melyek a történelmi személyiség és hálózataik differenciáltabb megismeréséhez járultak hozzá. Valójában azért volt kézenfekvő a pszichológusok kutatási eredményeinek felhasználása, mert ők a hálózati szakemberekkel ellentétben nem a hálózatból és annak struktúrájából, hanem ahogy ők fogalmazzak, az Egóból, vagyis a hálózat egy csomópontjából indulnak ki. Továbbá a fentebb már említett szociálpszichológia oldaláról a kapcsolat-hálózat egyenesen azért megkerülhetetlen, mert az Egóból, annak kapcsolataiból kiindulva alakulnak ki a csoportok és feltehetően a sajátos viselkedési normák is.⁴⁵ A kötet több tanulmánya is inspirálóan hatott a kutatásra, melynek részleteire Hegedüs személyiségének feltárása során, a hivatkozásokban térek ki.

Mindemellett utalni kell arra is, hogy Agora (Kiss) Zsuzsanna kutatásai nyomán olyan új irányzatok is kibontakozóban vannak Magyarországon, mint a történelmi pszichológia,⁴⁶ melynek témája

szintén a történelem tárgykörébe tartozik, célja pedig az egyéni és kollektív pszichés motivációk dimenzióinak feltárása és beépítése a történelemkutatásba. Mivel a tudományos és módszeres pszichológia alkalmazása mellett a történelmi pszichológia is nyitott a pszichológia területén elérhető valamennyi irányzat eredményeinek hasznosítására, akár külön-külön, akár ötvözve azokat, ezért e terület elméleti megfontolásai és gyakorlati tapasztalatai révén is hasznos volt a számomra.⁴⁷

Egyedülálló módszertani lehetőségeket kínált a pszichobiográfia műfaja is, melynek lényege „a történelmileg jelentős életek elemzése lélektani elméletek és kutatások segítségével”.⁴⁸ Ma már nemcsak kész pszichobiográfiákra találunk számos példát, de kedvünkre elmerülhetünk e műfaj elméleti és módszertani kérdéseiben is.⁴⁹ Ezek bemutatására a konkrét példák során térek majd ki, itt csak annyit jegyzek meg, hogy a pszichobiográfia alkalmazása az adatgyűjtés és elemzés mellett főként a jelentésteremtéssel kapcsolatban kínált kiváló lehetőségeket. Erre példa az általam is hasznosított Schultz-féle elképzelés az ún. prototipikus jelenetről,⁵⁰ amely nem más, mint az élettörténet egy olyan sűrítőmánya, mely történet formában a vizsgált személy önmagáról szóló narratíváiban többször is visszatér; s mivel e szcena legfőbb funkciója, hogy a *self* önmeghatározását segítse, ezért e jelenet felismerése, majd értelmezése alapvető jelentőségű.⁵¹

⁴⁷ Uo., 80.

⁴⁸ William Todd Schultz: What is Psychobiography? é. n. <https://williamtodd-schultz.wordpress.com/what-is-psychobiography/> (Letöltés: 2016. 07. 29.). Idézi Bálint Ágnes: *Pszichobiográfia és irodalom*. Kronosz, Pécs, 2014, 22.

⁴⁹ Uo., ill. Kőváry Zoltán: *Pszichobiográfia. Történet, elmélet, módszertan és alkalmazás*. Oriold és Társai, Budapest, 2014. Továbbá: Bálint Ágnes: *Less Is More but More Is Different. Distinction Between High Resolution and Low Resolution Psychobiography*. In Claude-Hélène Mayer – Zoltan Kovary (szerk.): *New Trends in Psychobiography*. Springer, Dordrecht, 2019.

⁵⁰ W. T. Schultz: *What is Psychobiography?*, i. m. 42–63. Ismerteti Bálint Á.: *Pszichobiográfia*, i. m. 32–33.

⁵¹ Bálint Á.: *Pszichobiográfia*, i. m. 32. Hegedüs Loránt bipoláris személyisége okán felmerült, hogy neki két prototipikus jelenete is lehet.

⁴³ Hain F.: Egy interdiszciplináris csizma..., i. m. 507–526.

⁴⁴ Pléh Csaba – Unoka Zsolt (szerk.): *Hány barátod is van?* Oriold és Társai, Budapest, 2016.

⁴⁵ Pléh Csaba: A hálózatkutatás története. In *Hány barátod is van?*, i. m. 25.

⁴⁶ Kiss Zsuzsanna: *A történelmi pszichológia elmélete és gyakorlatának lehetőségei a nemzetiszocializmus példáján*. PhD értekezés, 2011. PTE Interdiszciplináris Doktoriskola, Európa és a magyarság a 18–20. században és uő: *A gonosz nyomában. A náciizmus történelmi pszichológiája* (kézirat).

A fentiekén túl ösztönző erővel hatottak a munkámra azok a hazai kutatások is, melyek megkísérelték a hálózati megközelítést a történettudomány bármely területén alkalmazni.⁵²

⁵² Módszertani szempontból az egyik leghasznosabb kutatást Szántay Antal végezte, aki II. József tizenöt kerületi biztosságának és további tizenkét jelöltnek a prozopográfiai elemzésével határozta meg a kor vezető hivatalnokcsoportjának főbb társadalmi jellemzőit. Szántay Antal: II. József kerületi biztosságai. *Századok* 2014/5, 1171–1185. Elektronikusan: <http://www.szazadok.hu/doc/2014-5.pdf>. (Letöltés: 2019. 04. 28.), a téma teljes terjedelemben történt kifejtését lásd uő: *Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden 1785–1790*. Budapest, 2005. A kutatás szempontjából – a módszertan mellett az érintett korszak okán is – a legérdekesebb nagyszabású elemzés Ablonczy Balázs tollából született, aki Teleki Pál 1939-es és 1941-es határidőnaplóit elemezte kvantitatív megközelítésben, Teleki sugaras elrendezésű, egyközpontú hálózatának felvázolására szorítkozva. Ablonczy Balázs: A kegyelmes úr napjai. Kísérlet Teleki Pál miniszterelnök határidőnaplójának elemzésére. *Korall* 2004. szeptember (17). Elektronikusan: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00012/pdf/KOR04_17.pdf; Izgalmas elemzés Böröcz Józsefnek a nyugat-európai modern állam kialakulását globális hálózati szempontból analizáló írása. (A nagy hálózati játszma: Adalékok a nyugat-európai államiság globális, történeti politikaszociológiájához. *Politikatudományi Szemle* 17/1, 2008, 41–63.) Virág András a cserkészmozgalom történetének elemzéséhez használta a hálózati megközelítést. Kutatásának eredményeit 2013-ban *Hálózatok a cserkészletben – cserkészhálózatok, avagy a magyarországi cserkészlet titkos története, különös tekintettel az 1939-től 1990-ig terjedő időszakra* című doktori disszertációjában foglalta össze. Bertalan Péter a téma alkalmazhatóságát több területen, köztük a történettudományén is kipróbálta. (A pálos rend és az állambiztonság küzdelme. *Hálózatok szorításában*. Budapest, 2015; uő: *Történelmi hálózatok*. Magyar Pálos Rend contra Állambiztonság. *Egyháztörténeti Szemle* 18/1, 2017, 42–55.) Belovári Anita korábbi kutatásait 2017-ben új, hálózati szempontú vizsgálattal egészítette ki. (Egy történeti példa – hálózatok a népművelés történetében a II. világháborúig. *Acta Scientiarum Socialium* 43, 2017, 23–35. Elektronikusan: <http://journal.ke.hu/index.php/asc/article/view/361> (Letöltés 2019. 04. 30.) Talán nem meglepő, hogy módszertani szempontból a legmintaszerűbb történeti elemzés szociológusok közreműködésével készült: Bozsonyi Károly – Horváth Zsolt – Kmetty Zoltán: A hatalom hálója. A Kádár-kori hatalmi elit hálózati struktúrája az együttvadászási szokások alapján. *Korall* 47, 2012, 157–184. Mindezekén túl utalni kell azokra a tudományos konferenciákra, melyek lehetőséget teremtettek a szakmai eszmecserékre. 2018 októberében ilyen volt a Há-

Az egyes kérdések megközelítése és az adatok feldolgozása szempontjából azonban az egyik legfontosabb terület a hálózattudomány (hálózatelmélet, hálózatkutatás) volt. Ennek oka, hogy a kutatói kérdések legeredményesebben a hálózattudomány nyújtotta lehetőségeket (elméletet és módszert) alkalmazva válaszolhatók meg.⁵³

lőzat, információ, történelem tematikával hirdetett Z. Karvalics László – az információs társadalom, az információpolitika és -stratégia kérdéseinek nemzetközileg elismert kutatója – által szervezett interdiszciplináris konferencia.

⁵³ Az is a hálózattudomány mellett szól, hogy az egyéb tudományterületek kevésbé alkalmasak arra, hogy átfogó elemzésre adjanak lehetőséget. A szociálpszichológia feljebb említett, széles körűen alkalmazható megállapításai mellett eredményei leginkább a párhuzamok elemzésére használhatók, de nem teszik lehetővé, hogy a kis és nagy csoportokat azonos törvényszerűségek alapján vizsgáljam. A család szintjének vizsgálata esetében jól tudtam hasznosítani a családterápia megközelítésének egyes elemeit, melyek szintén a szociálpszichológiából nőttek ki. A múltbéli baráti-munkatársi szociális környezet vizsgálata során a szociálpszichológiában használatos különböző modellek (csoportdinamika mint irányzat és fogalom) használata azért problematikus, mert nincs elegendő információ a csoport valamennyi tagjára vonatkozólag.

A HÁLÓZATOK TUDOMÁNYA

Hol tart a hálózatok kutatása ma?

Erre a kérdésre nagyon nehéz felelni, mivel a hálózatkutatás jelenleg az egyik legdinamikusabban fejlődő terület, s világszerte nap mint nap jelennek meg a témában tudományos közlemények.⁵⁴ Ráadásul egy olyan területről van szó, mely iránt a természettudományok és a társadalomtudományok kutatói, vagyis

⁵⁴ A könyv végső korrektúrájával egyidőben hangzott el egy hálózattudományi előadás a CEU Határtalan tudás nagyközönségnek szánt sorozatában, mely három okból is (lásd alább) új lendületet adott e kutatásnak. Az előadók – Barabási Albert-László (CEU, Harvard), Vedres Balázs (CEU), Palya Bea (énekes-dalszerző) – a társadalmi hálózatoknak az egyén sikerében betöltött szerepéről beszéltek. Ennek egyik előzménye Barabási 2018-ban megjelent könyve (Barabási Albert-László: *A képlet. A siker egyetemes törvényei*. Libri, Budapest, 2018). Ehhez kapcsolódva Vedres Balázs a társadalmi hálózatok nemzetközileg elismert szakértője beszámolt néhány további – a sikeres társadalmi hálózat vizsgálata során nyert – új kutatási eredményről is. Inspirálón hat a kutatásra, hogy a jazz-zenészek és videójáték-fejlesztők kapcsolatépítési szokásainak tanulmányozása során Vedres által nyert következtetések megegyeznek a múltbéli társadalmi hálózatok elemzése kapcsán általam is megfogalmazott (az utóbbi években közzétett, s e könyv alapjául szolgáló tanulmányokban is leírt) eredményekkel. Lásd *A magyar és a holland szakember gyenge kapcsolatának következményei* című fejezetet. Izgalmas fejlemény az is, hogy a Barabási-féle kutatások fókuszja a hálózatok struktúrája mellett egyre inkább a – pszichológusokat már régóta foglalkoztató – *csomópontokra irányul*; akárcsak e könyv harmadik fejezetében található elemzések. Az előadás után elhangzó kérdések közül többnek volt történeti vonatkozása, ami kis szerencsével lendületet adhat a történettudomány területén végzett hálózati kutatásoknak is. Az előadás elektronikusan elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=VquH4VF3BYQ> (Letöltés: 2019. 05. 01.)

az eredetileg különböző axiómákból kiinduló és más-más mód-szerekkel dolgozó tudósok is érdeklődnek. Az utóbbi évtizedekben szinte nem maradt olyan terület – a nyelvészetet,⁵⁵ az irodalmat⁵⁶ vagy a neveléstudományt⁵⁷ is beleértve –, melynek

⁵⁵ Hazánkban a nyelvtudománynak úttörő szerepe volt a hálózati szempontú vizsgálatok terén. A Nyugat-magyarországi Egyetemen (Savaria Egyetemi Központ Alkalmazott Nyelvészeti Intézeti Tanszéke) már 2009-ben konferenciasorozatot indítottak, majd 2010 és 2016 között négy tanulmánykötettel igazolták a hálózati megközelítés társadalomtudományok területén való alkalmazásának létjogosultságát: Balaskó Mária – Balázs Géza – Kovács László (szerk.): *Hálózatok a társadalomban és a nyelvben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010; Balázs Géza – Kovács László – Szőke Viktória (szerk.): *Hálózatok. Interdiszciplináris megközelítések*. INTER-MSZT-BOM-Eötvös, Budapest, 2012; uők: *Hálózatok. Diszciplínák és metszéspontok*. INTER-MSZT-BOM-SZTE JGYPK, Budapest-Szeged, 2013; uők: *Hálózatok és (Inter)diszciplínák*. INTER-Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 2016.

⁵⁶ Az irodalomtudomány területén később és kisebb lendülettel – inkább egy-egy részterületre összpontosítva – kezdődtek a hálózati szempontú vizsgálatok. Érdemes megemlíteni, hogy a nyelv- és irodalomtudomány képviselői által rendezett, a történetek érdeklődésére is számot tartó tudományos ülések (pl. a Partiumi Keresztény Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszéke által 2013-ban rendezett konferenciasorozat) szolgáltak az első tapasztalatokkal a hálózati megközelítés hasznosíthatóságára a *történettudomány területén*. Gyáni Gábor Móríc Zsigmond *Életem regénye* című munkáját elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a szociológia módszerei és fogalmai egy-egy értelmiségi társadalmi eredetének feltárásakor csak részleges eredményeket hozhatnak. Gyáni Gábor: Az alkotó értelmiség társadalmi forrásai. In Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*. Partium Kiadó, Nagyvárad–Budapest, 2014, 155–166. Szintén irodalmi vonatkozású, de a történettudomány területén is fontos rendezvényt szervezett 2018 decemberében az MTA BTK Történettudományi Intézet (*Familiáris kapcsolatok és társadalmi hálózatok a 19. századi Magyarország intézményesülő irodalmában*). Az eredmények több tudományterületen való hasznosíthatóságát jól illusztrálja Völgyesi Orsolya *Az eperjesi kollégiumtól az elmeegógyintézetig. Vachott Sándor irodalmi kapcsolatrendszerének rétegei* című előadása.

⁵⁷ Hegedüs András: A hálózatok kutatás módszereinek alkalmazása a neveléstörténetben. Autonómia és felelősség. 2019/1–4, 97–106. Elektronikusan: http://nevtud.btk.pte.hu/sites/nevtud.btk.pte.hu/files/files/_af_09_beli_01.pdf (Letöltés: 2019. 04. 21.)

kutatói ne fedezték volna fel a hálózatok (komplex rendszerek) jelentőségét.⁵⁸ S bár a komplex rendszer fogalmát eredetileg a fizikában vezették be, ma már számtalan más területen is használják; olyan rendszert értenek alatta, ahol az alkotóelemek és a közöttük lévő kölcsönhatás révén a *rendszer viselkedése az egyes egységektől lényegesen eltérő sajátosságokat mutat*. A komplex rendszer alkotóelemei a csúcsok és az élek. Az egyes csúcsokhoz tartozó élek száma a fokszám. Az így nyert objektum pedig maga a komplex rendszerhez tartozó hálózat, amelyet a matematikában gráfnak hívnak.⁵⁹

Lényeges körülmény, hogy a hálózatok kutatása egyfajta hidat képez a különböző tudományágak és azok képviselői között, ami több előnnyel is jár. Egyrészt azzal, hogy a hálózatok iránt érdeklődő kutatók a témában írt, de a saját területükön kívül publikált írásokat is elolvassák, s azokat kutatásuk során fel is használják. Ezáltal nemcsak a különböző diszciplínák között tárgyongó szakadékok leküzdéséért tesznek, hanem a hálózatokkal foglalkozó kutatók eredményeinek hatékonyságát is fokozzák; hisz az a szűk szakmán túl is új kutatások elindítását inspirálhatja, míg a folyamatban lévőket előre lendítheti. Továbbá a kutatói teljesítmény elismeréséhez is nagyban hozzájárul. Mind ezen felül pedig bármely területéről származzék is a munka, ha az komplex rendszereket elemez, úgy nagymértékben elősegíti a

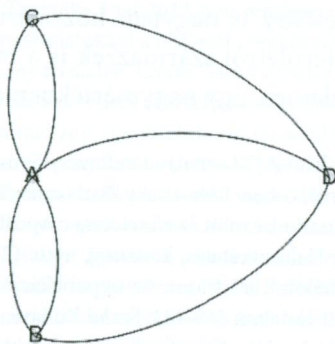
⁵⁸ 2014-ben a *Századvég* című folyóirat (72. szám) e tanulmányt is ösztönző értékes írásokat közölt hálózat témakörben: Szvetelszky Szusanna: Tudjuk, hogy tudjátok, hogy tudjuk. A hálózattudat mint az elméleti csoporthoz tartozó kiterjesztése (5–21); Balázs Géza: Hálózatok, közösség, nyelv (23–42); Szűcs Zoltán: Irodalmi hálózatok, hálózati irodalom. Az új publikációs paradigma és a közösség által létrehozott tartalom (45–61); Szalai Zoltán: „Koncentrált komolysága emberi testet kölcsönzött a filozófia démoni alakjának”. A Szilasi Vilmos és Martin Heidegger közötti hálózatok történetéről (63–80); Jordán Ferenc: Biológiai hálózatok: rész és egész viszonya molekuláktól ökoszisztémákig (83–100); Németh Luca Anna: Hálózattudomány és tankönyvírás a komplexitás századában (101–109); Zöldi Blanka: Bonyolult, de megmagyarázható. Megnyugtató felfedezőút a tinik online világában (111–120).

⁵⁹ Kertész János – Vicsek Tamás: Komplex hálózatok a természetben és a társadalomban. *Magyar Tudomány* 2006/5, 558.

hálózatokról való és a hálózatalapú gondolkodást. Ez utóbbinak köszönhető az is, hogy hálózattudományon ma már egy önálló tudományterületet értünk.⁶⁰

Egy matematikai fejtörőtől az emberi kapcsolatok tanulmányozásáig

A hálózatokról vagy gráfokról való gondolkodás története egészen a 18. századig nyúlik vissza, amikor Leonhard Euler (1707–1783) svájci matematikus és fizikus egy matematikai fejtörő megoldása során megalkotta a gráfokat. A poroszországi Königsbergben (ma Kalinyingrád) hét híd ívelt át a várost átszelő Pregel folyón, érintve a folyó két szigetét is. Königsberg lakói azt kívánták megtudni Eulertől, vajon végig lehet-e menni az összes hídon úgy, hogy mindegyiken csak egyszer haladjanak át, és vissza is érjenek a kiindulópontba. Euler a folyó partjait és a szigeteket is csomópontoknak, a hidakat pedig éleknek fogta fel. Az így létrehozott csomópontok és élek egy gráfot határoztak meg.

3. ábra. Az Euler által rajzolt gráf⁶¹

Euler rájött arra, hogy a problémát az így létrehozott gráf csomópontjainak fokszámára, vagyis a csomópontokhoz csatlakozó élek számára lehet visszavezetni. Königsberg hídjai esetében a hidak elhelyezkedése alapján megalkotott gráfban három pontnak három volt a fokszáma, egynek pedig öt. Euler bebizonyította, hogy akkor és csak akkor lehetséges az adott gráfban a hidakon pontosan egyszer végig haladni, ha minden csomópont fokszáma páros. Ebből következik, hogy Königsberg hídjai esetében, ahol a csomópontok fokszáma páratlan, ez lehetetlen. Innentől kezdve használjuk a gráfelmélet egyes fogalmait, úgymint csúcsok, élek, fokszámok, izoláltság és összefüggőség. Euler felismerését azért tekintették forradalminak, mert sikerült egy problémát adott relációk viszonylatában megfoghatóvá tennie, ebből pedig arra következtettek, hogy létezik egy olyan eszköztár, melynek segítségével a „világ” leírható.⁶²

Tehát a hálózatokról való gondolkodás a matematika területéről indult ki. Miközben azonban Euler érdeklődése magára a hálózatra és annak szerkezetére vonatkozott, addig a társadalomtudósok széles köre a modern társadalmak kialakulásával – a hagyományos közösségi kötelékek felbomlásának és átalakulásának értelmezése kapcsán – az emberi nexusok különböző aspektusai, vagyis a hálózatok alkotóelemei és a köztük lévő kapcsolatok iránt kezdett élenként érdeklődni. Ennek eredményeképpen a hálózatkutatás az elmúlt évszázadban számtalan, különböző területről származó elméleti és módszertani jellegű tudást és hagyományt integrált magába. A következő táblázat erre a sokszínűsége kíván néhány fontos példával rávilágítani.

⁶⁰ Továbbá az egyes problémák magyarázatának szintjei (makro-, mikro-) között megvalósulhat az átjárás lehetősége. Erre részletesebben később, az *Amiért a hálózattudomány a történelem számára vonzó lehet* című fejezetben térek ki.

⁶¹ A gráf csúcsai (A, B, C, D) jelölik a földterületeket, élei pedig a hét hidat.

⁶² A világ leírásának mikéntje a mai napig a tudományfilozófia egyik nagy kérdése. Erről részletesebben lásd Tuboly Ádám Tamás: *Egység és tolerancia. A logikai empirizmus tudományos világfelfogása*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 2018.

TUDOMÁNY-TERÜLET	KÉPVISELŐK	ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI ELŐZMÉNYEK
Szociometria ⁶³	Jacob L. Moreno	Közösségek, kis csoportok rejtett kapcsolatai, mutatók „őstípusa”, grafikus ábrázolási formák (lehatárolt közösségeket vizsgált)
	Mérei Ferenc	Már az 1960-as években használta a „hálózat” kifejezést
Kommunikációtudomány	Paul F. Lazarsfeld ⁶⁴ és tanítványa Elihu Katz	A véleményirányítás „kétlépcsős elmélete”
	Robert King Merton ⁶⁵	Lokális és kozmopolita csoport-szerepek megkülönböztetése
	Everett Rogers ⁶⁶ D. Lawrence Kincaid	Innovációk (csoportszintű) diffúziója

⁶³ A szociometria és a kapcsolatháló-elemzés közötti eltérésekre jól rávilágít Szvetelszky Zsuzsanna egy – a társadalmi hálózatok kutatástörténetét áttekintő – tanulmánya. A szociometria lehatárolt közösségeket vizsgál, a kapcsolatháló-elemzés ezzel szemben több szintű (az egyéntől a társadalmi rendszerekig) elemzést végez; a vizsgált reláció tartalma a hagyományos szociometria esetében a rokonszenv-ellenszenv kapcsolatokra korlátozódik, míg a kapcsolatháló-elemzés rokoni, baráti, kommunikációs, tranzakciós, gazdasági, hatalmi stb. kapcsolathálózatokat vizsgál. A szociometria a szociometrikus teszt, míg a kapcsolatháló-elemzés megfigyelések, kérdőívek, interjúk, dokumentumok és statisztikák segítségével tesz szert adatokra. A kapcsolathálózati-elemzés alkalmazásának területe sokrétűbb (települések belső integráltsága, szomszédsági, rokonsági viszonyok, intézmények kapcsolathálózatai stb) és egyre inkább alkalmas új paradigmaként operatív formában is meghatározni és jellemezni tárgyát. Szvetelszky Zsuzsanna: A társas mezőktől a hálózattudatig. *Magyar Tudomány* 2006/11, 1353. Elektronikusan: <http://epa.oszk.hu/00600/00691/00035/11.html> (Letöltés: 2016. 07. 23.)

⁶⁴ Paul F. Lazarsfeld (1901–1976) Ausztriában született amerikai szociológus, aki fontos eredményeket ért el a (tömeg)kommunikáció-kutatás terén is. A Columbia Egyetemen számos olyan programot vezetett, mely a közvélemény-elmélet terén hozott újdonságokat. Főbb munkái: *Die Arbeitslosen von Marienthal* (1933); *The People's Choice* (1944); *Personal Influence* (1955); *The Academic Mind* (1958).

⁶⁵ Robert K. Merton (1910–2003) elsősorban szociológusként ismert, azonban – Lazarsfeldhez hasonlóan, sőt vele együttműködve – a kommunikációkutatás területén is maradandót alkotott. Főbb munkái: *Social Structure and Anomie* (1938); *Mass Persuasion* (1946); *Social Theory and Social Structure* (1949); *The Focused Interview* (1956); *The Sociology of Science* (1973).

⁶⁶ Főbb munkái: *Diffusion of Innovation* (1962); *Communication Networks* (Kincaid-del közösen, 1981).

TUDOMÁNY-TERÜLET	KÉPVISELŐK	ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI ELŐZMÉNYEK
Szociálpszichológia	Floyd Henry Allport ⁶⁷	Együtt cselekvés és a pusztá jelenlét hatása a teljesítményre
	Fritz Heider és Leon Festinger	Kognitív (strukturális) egyensúlyi elméletek, a társas összehasonlítás elmélete
Társadalom/Szociálintropológia	Alfred R. Radcliffe-Brown	A társadalmi struktúrát mint „a ténylegesen létező társadalmi viszonyok komplex hálózatát” határozta meg (1940). Cél: a strukturális-funkcionális irányzat finomítása.
	Claude Lévi-Strauss (szociológus, etnológus és filozófus)	Rokonsági viszonylatok rendszere
Szociológia	Georg Simmel (formális szociológia), L.von Wiese, Theodore Caplow	Elméleti rendszerezés, csoportalakzatok osztályozása (triád-kapcsolatok)
	Lewis A. Cose, Kurt Lewin, Anatol Rapoport	A kapcsolathálózatok felépítésének általános szabályai
Matematika	Leonhard Euler	Gráfelmélet
	Alfred Lotka (matematika, fizika, kémia, statisztika)	A tudományos produktivitás törvénye (1926)

Az iparosodásnak és a városiasodásnak az emberi nexusokra gyakorolt hatása kapcsán a szociológusok egy része a személyes kapcsolatok és kötődések jellegének átalakulására hívta fel a figyelmet.⁶⁸ Ezen kívül voltak, akik a „közösség” kategóriája helyett

⁶⁷ Allport 1924-es összefoglaló szociálpszichológiai munkájában a társas viselkedés és a tudat társas vonatkozásainak vizsgált, egészen pontosan a társas feltételek között adott reakciókat és a mások által társas ingerként megélt viselkedésformákat elemezte. Floyd Henry Allport: *Social Psychology*. Houghton Mifflin, Boston, 1924.

⁶⁸ Takács Károly: A hálózatelemzés elmélettörténeti gyökerei. 1. In *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*. 2011, 319. Elektronikus változat: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/ch01.html (Letöltés: 2016. 06. 20.)

elkezdtek használni a *társadalmi hálózat* fogalmát is, továbbá a társadalmi változások történeti szempontú interpretációi mellett megjelentek a strukturális nézőpontú magyarázatok is. A személyes kapcsolatháló elemzések alkalmazása során arra derült fény, hogy az egyes közösségek korábban egyértelműnek és természetesnek tekintett határai bizonyos esetekben problematikusak lehetnek.⁶⁹ Továbbá utalni kell a hálózatokban gondolkodóknak arra az elképzelésére is, mely szerint az egyén értékei és attitűdjei elsődlegesen az adott egyén strukturális elhelyezkedéséből és kapcsolathálóinak sajátosságaiból vezethetők le.⁷⁰

A fentiekből következik, hogy a társadalmi kapcsolathálózatok kutatása számos lehetőséget kínál azok számára, akik olyan kérdésekkel foglalkoznak, mint a szomszédsági és rokonsági viszonyok, vagy különböző intézmények, esetleg a piac vagy a közvélemény kapcsolathálózatai. Mindemellett a megközelítés és módszer hatalmi elitek strukturális pozícióinak, gazdasági és politikai szervezetek vagy pártok összefonódásának vizsgálatára is lehetőséget nyújt; továbbá olyan kérdések elemzése során is hasznosítható, mint a világgazdaság centrum–periféria viszonyai.

⁶⁹ Takács Károly John Arundel Barnes ausztrál-angol antropológus egy norvég sziget társadalmi szerkezetét feltáró kutatását hozza példának. Barnes munkája során arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált halásztársadalom szerkezetének leírására alkalmasabb a személyes kapcsolatok hálózatának feltérképezése, mint az olyan formális kritériumok mentén történő elemzés, mint amilyen például a közigazgatás területi hierarchiája. A feltárt kapcsolati hálózattal összefüggésben megállapította, hogy annak tagjai a szigeteklakók, illetve azok csoportjai, a kapcsolatok jellege rokonsági, barátsági és szomszédsági, végül a hálózat határai nem állnak meg egyetlen formális egység határánál, sőt egyáltalán nem létezik külső határuk. Lásd John Arundel Barnes: *Class and Committees in a Norwegian Irish Parish. Human Relations* 1954/7, 39–58. Elektronikus változat: <https://pierremerckle.fr/wp-content/uploads/2012/03/Barnes.pdf>. Idézi Takács K: A hálózatelemzés..., i. m. 2.

⁷⁰ Voltak, akik ennek kizárólagosságát hangsúlyozták az egyének jellemzői (attribútumai) és a közösségi normákkal szemben; ezzel a megközelítéssel elsősorban a közösségi normák szerepének negligálása miatt én magam nem tudok azonosulni.

A vizsgálható kérdésekhez hasonlóan az elemzés szintjei is sokfélék. Az elemzendő hálózat csomópontjai ugyanis nemcsak egyének lehetnek, de csoportok, szervezetek vagy akár nemzetek is. Az azonos módszertani apparátus használata révén e több szinten, szerteágazó témákban folytatott kutatások össze is kapcsolódhatnak.

Az 1990-es évek végétől a hálózatok univerzális jellemzőinek felismerése révén kerültek egyre közelebb egymáshoz az egyes kutatási területek és szintek. Végeredményben a hálózatkutatás a különböző diszciplínák kutatói számára közös üggyé vált. Ezt megelőzően inkább a kutatások párhuzamosságát figyelhettük meg, illetve azt, hogy az előrelépés hol a természet-, hol a társadalomtudományok területén volt tapasztalható. Ám ahhoz, hogy az egyik területen történt felfedezést egy másik területen kutatott hasonló probléma feloldására is alkalmazzák, esetenként akár hosszú évtizedekig is várni kellett.

Intuíció vagy logika?

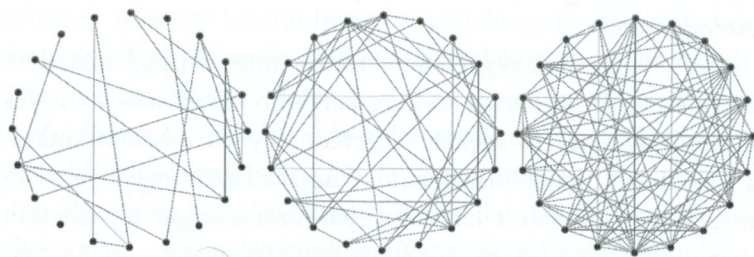
A következőkben a hálózatok tulajdonságait, megjelenésüket, illetve a szerkezetüket irányító alapvető törvényszerűségeket úgy tekintjük át, hogy közben nyomon követjük azok fel-, majd megismerésének történetét is. Az egyes hálózati tulajdonságok közül is leginkább azokra fókuszálunk, melyekre az egyes elemzésekben később ki is térek; így a *kisvilágiságra*, s azzal összefüggésben a *gyenge kapcsolatokra*, továbbá a *skálafüggetlenségre*.

A hálózatok viselkedése a 20. század derekán a *matematikusok* érdeklődésének középpontjába került.⁷¹ Erdős Pál (1913–1996) és Rényi Alfréd (1921–1970) megalkották a *véletlen gráfok modelljét* (Erdős–Rényi random network modell).⁷² Ennek alap gondolata

⁷¹ Korábban a kutatások fő célja a hálózatok tulajdonságainak megismerése és azok kategorizálása volt.

⁷² Az Erdős Pál és Rényi Alfréd magyar matematikusok által alkotott modellben a csomópontok száma változatlan. A modell statikus.

a csomópontok véletlenszerű összekapcsolódása volt, s az, hogy a csomópontok teljesen egyenrangúak, következésképpen minden egyes pontnak (csúcsnak) ugyanakkora az esélye egy másikkal való kapcsolatra.⁷³

4. ábra. Az Erdős–Rényi-féle véletlen gráfok különböző p valószínűség esetén. Balról jobbra $p=0.1$; $p=0.25$; $p=0.5$

Ennek a véletlen gráfnak is a „kisvilágosság” az egyik jellemzője; ezt legegyszerűbben úgy írhatjuk le, hogy az alkotóelemek nagy száma ellenére a köztük lévő átlagos távolság meglepően kicsi. Ma ezt úgy mondjuk, hogy „kicsi a világ”, ami azt jelenti, hogy a föld majd 7,6 milliárdnyi lakosa közül bárki más átlagosan mindössze öt és fél lépésre vagy kézfogásra van tőlünk. Érdekeség, hogy erre a jelenségre Kariny Frigyes⁷⁴ ösztönösen muta-

⁷³ Ha minden csomópontra átlagosan egy él jut, úgy bármelyik pontból kiindulva eljuthatunk bármelyik pontba. Ez egy olyan gráf, aminek minden pontja össze van kötve. Egy hálózat összekapcsoltságához a kritikus érték a pontonként egy kapcsolat. Minél több ilyen kapcsolat van pontonként, annál könnyebb az átjárhatóság. Ha kevés éllel rendelkezik egy hálózat, szét-esik, ha elég él van, minden csomópont elérhető.

⁷⁴ Kariny protekciós játéknak nevezte azt a tevékenységet, melynek során két, három, legfeljebb öt láncszemmel próbált kapcsolatot találni személyek, esetenként dolgok között. „Tessék egy akármilyen meghatározható egyént kijelölni a Föld másfél milliárd lakója közül, bármelyik pontján a Földnek – ő fogadást ajánl, hogy legfeljebb öt más egyénen keresztül, kik közül az egyik neki személyes ismerőse, kapcsolatot tud létesíteni az illetővel, csupa közvetlen – ismeretség – alapon, mint ahogy mondani szokták: »Kérlek, te ismered X. Y.-t, kérlek szólj neki, hogy szóljon Z. V.-nek, aki neki ismerő-

tott rá, jóval azelőtt (1929-ben), hogy Stanley Milgram amerikai szociálpszichológus 1967-ben igazolta volna azt.⁷⁵ A jelenség magyarázatát pedig számos lényeges előzményt követően 1999-ben Barabási Albert-László adta meg.

Az újabb felfedezéseket szinte mindannyiszor a *lényegtelen szerepének felismerése* hozta magával. Mark Granovetter amerikai szociológus *A gyenge kapcsolatok ereje* című, 1973-ban publikált írása a mai napig alpmű a hálózatkutatásban. A szerző az 1960-as évek végén, harvardi tanulmányai során találkozott az éppen akkoriban népszerűvé vált témával, mellyel behatóbban Harold White hálózati nézőpontú előadásorozatának hatására kezdett el foglalkozni. Doktori értekezésében arra a kérdésre kereste a választ, hogyan hasznosítják az emberek ismeretségi kapcsolataikat állásszerzés során. Legfontosabb következtetése az volt, hogy (1) a társadalom olyan kisebb, kapcsolatokban gazdag csoportokra tagolódik, amelyekben mindenki ismeri egymást, és (2) ezeket a csoportokat csak néhány külső kapcsolat (gyenge kapcsolat) köti össze a külvilággal. Granovetter ez utóbbira, azaz egy addig lényegtelennek számító körülményre hívta fel a figyelmet.

Hogyan lehet az Erdős–Rényi-féle véletlen hálózatok elméletét és a Granovetter által felvázolt, csoportokból álló világot összeegyeztetni? Ennek a dilemmának a feloldására Duncan Watts szociológus és doktori témavezetője, Steven Strogatz matematikus próbált megoldást találni. Számukra a probléma elgondolhatóságát nagyban megkönnyítette, hogy azt lefordították a matematika nyelvére. Ehhez első lépésként mérhetővé kellett tenniük a csoportok jelenlétét; bevezették hát a csoporterősségi együttható fogalmát. Ennek segítségével egy olyan baráti társaság esetében, ahol a lehetséges baráti kapcsolatok száma megegyezik a tényleges

se... stb.«” Kariny Frigyes: Láncszemek. In uő: *Minden másképpen van*. Kossuth, [Budapest], 2012, 76 (első megjelenés: Athenaeum, 1929).

⁷⁵ Milgram felmérte az USA-ban két tetszőleges ember közötti távolságot. Kutatásai során Wichita és Omaha városok lakosai között keresett személyes kapcsolatot.

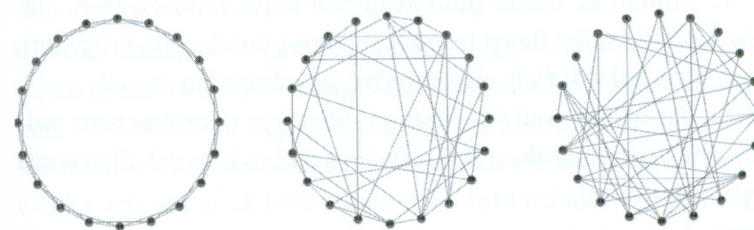
baráti kapcsolatok számával, vagyis mindenki mindenkinek a barátja, a csoporterősségi együtttható értéke a lehetséges legnagyobb érték, azaz egy. Minden olyan esetben pedig, amikor a tényleges baráti kapcsolatok száma nem éri el a lehetséges kapcsolatok számát, a csoporterősségi együtttható egynél kisebb. Ha például egy társaságban a lehetséges baráti kapcsolatok száma hat, de a tényleges kapcsolatok száma – mivel ketten nem ismerik egymást – csak négy, akkor a csoporterősségi együtttható a tényleges baráti kapcsolatok számával (ez esetben 6) elosztva a lehetséges baráti kapcsolatok számát (ez 4), vagyis 0,66.

Watts és Strogatz legfontosabb felfedezése az volt, hogy kimutatták: a csoportképződés a komplex rendszerek egyik univerzális jellemzője; olyan tulajdonság, amely minden hálózatra jellemző, bárhol forduljon is az elő. A csoportképződés tehát számos vizsgálat eredményeképpen egy *speciális* jellemzőből a komplex hálózatok *általános* tulajdonságává vált.

Watts és Strogatz két évvel Erdős halálát követően a csoportképződés leírására olyan, az Erdős–Rényi-féle véletlen hálózattól eltérő modellt javasolt (Nature 1998), amely az Erdős–Rényi-féle világnézetet összekapcsolja Granovetter csoportokból felépülő társadalmával.⁷⁶ A mintául vett modelljük szerint az emberek egy kör mentén laknak, és a körön mindenki ismeri a közvetlen szomszédjait. Mindenkinek pontosan négy szomszédja van, és a négy szomszéd között három él található. Ha mind a négy szomszéd össze lenne kapcsolva egymással, akkor hat él lenne köztük (s akkor lenne a csoporterősségi együtttható pontosan egy). Mivel csak három van, a csoporterősségi együtttható $3/6$, vagyis 0,5. A csoporterősségi együtttható a körön található pontok számának változásával együtt módosul. Egymilliárd pont esetén a négyet egymilliárddal kellene elosztani, s így egy igen kicsi számot kapnánk. A lényeg azonban az, hogy a „kisvilág” tulajdonság ebben

a teljesen szabályos modellben eltűnik (5. ábra, 1. alakzat), hiszen csak a közvetlen és a másodsomszédok ismerősök, így a kör túlsó oldalán lévő pont eléréséhez egymilliárd pont esetén öt és fél-nél sokkal több lépésre van szükség.

Watts és Strogatz meglepő felfedezése az volt, hogy már *néhány él hozzáadása is elég a pontok közötti átlagos távolság drasztikus csökkentéséhez* (5. ábra, 2. alakzat). Ebben az esetben nemcsak a csoporterősségi együtttható marad változatlan, de a kör más pontjaival, főleg az átellenes oldalon lévőkkel való összekötése által a távolság az összes pont között látványosan csökken.

5. ábra. A Watts–Strogatz-modell változása, ahogy növekszik a p valószínűségi érték. Balról jobbra $p=0$; $p=0.5$; $p=1$

Így vált érthetővé az öt és fél-, illetve hatlépésnyi távolság mint alapelv lényege: nevezetesen az a körülmény, hogy néhány embernek vannak olyan barátai és rokonai, akik nem a szomszédságukban, hanem a világ távoli pontjain élnek; egyúttal ezek a távoli kapcsolatok kínálnak rövid útvonalat azokhoz is, akik szintén a világnak azon a részén élnek.

A Watts–Strogatz-modell két lényeges szempontból *közvetlen folytatása* az Erdős–Rényi-féle elképzelésnek. Az egyik, hogy a kör mentén való kezdeti elhelyezéstől eltekintve a pontokat teljesen *véletlen* módon kötötték össze egymással. A másik, hogy a pontok továbbra is egyenlők; a Watts–Strogatz-modellben sincs olyan csomópont, amelyiknek lényegesen több kapcsolata lenne, mint bármelyik másiknak.

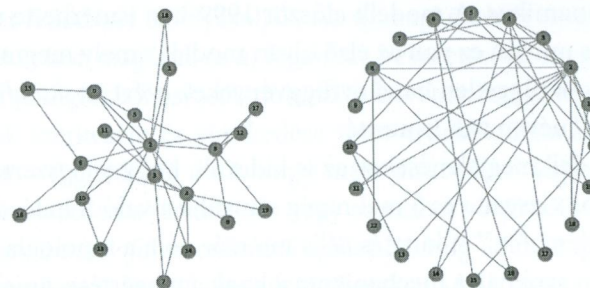
⁷⁶ Duncan J. Watts – Steven H. Strogatz: Collective Dynamics of 'Small-world' Networks. Nature 393, 1998, 440–442. Elektronikusan elérhető: <http://worrydream.com/refs/Watts-CollectiveDynamicsOfSmallWorldNetworks.pdf> (Letöltés: 2016. 07. 23.).

Barabási Albert-Lászlóék világhálót leképező hálózata azáltal, hogy tartalmaz néhány kiugróan nagyszámú kapcsolattal rendelkező csomópontot, alapvetően különbözik mind az Erdős-Rényi-, mind pedig a Watts-Strogatz-modelltől. A hálózat külső megjelenésében felfedezett sajátosságokhoz társult egy újabb felfedezés is: a fokszámeloszlás hatványfüggvényt követ, ami arra utal, hogy egy univerzális törvény áll a dolog hátterében.

Ennek magyarázatához végül két – az Erdős-Rényi-féle véletlen modell alapján tett – egyszerű és gyakran *figyelman kívűl hagyott feltételezés megkérdőjelezése* vezetett:

1. Miután az összes pont kezdettől fogva rendelkezésre állt, ezért Erdős-Rényi feltették, hogy a pontok száma rögzített, és a hálózat élete alatt mindvégig változatlan marad.
2. Az összes pont egyenrangú. Miután a pontokat nem tudták megkülönböztetni, véletlenszerűen kötötték őket össze egymással.

A középpontok és az azokat leíró hatványfüggvények felfedezése azonban arra indította Barabásiékát, hogy az említett feltételeket elhagyják. Rájöttek, hogy a legtöbb valódi hálózat lényeges közös vonása: a növekedés. Éppen ezért megvizsgálták, hogy mi történik, ha a hálózathoz újabb pontokat adnak hozzá, s azokat véletlenszerűen egy korábbi ponttal összekötik. Azt figyelték meg, hogy annak ellenére, hogy az éleket véletlenszerűen és demokratikusan osztották el, a hálózat pontjai nem lettek egymással egyenértékűek. Minél régebben volt ugyanis tagja egy pont a hálózatnak, annál hosszabb ideje volt kapcsolatokat gyűjteni. „A gazdag egyre gazdagabb lesz” – ezzel a beszédes fordulattal jellemezte Barabási Albert-László a jelenséget. Ez volt az első kísérlet arra, hogy megmagyarázzák a hatványfüggvényeket. Ám ez a magyarázat nem bizonyult elégségesnek, mert a középpontok a vártnál kisebbek maradtak, és túl kevés is volt belőlük.

6. ábra. Egy a Barabási Albert-modell alapján létrehozott skálafüggetlen hálózat két típusú ábrázolása

A továbblépés ez esetben is a mindennapokból vett, az emberi tapasztalatokra támaszkodó példa végiggondolásának eredménye volt. Barabásiékak feltűnt az az egyszerű körülmény, hogy választásaink nem esetlegesek. A következő példával szemléltették ezt: ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy mi történt a világban, egy hírportálra kattintunk; ám választásunk nem véletlenszerű. Nagy valószínűség szerint (1) olyan oldalt nyitunk meg, melyet ismerünk, és az is valószínű, hogy (2) ez az oldal sok másiknál népszerűbb, vagyis nem egy közönséges pont, hanem egy középpont. Minél többen kattintanak erre az oldalra, az annál ismertebbé válik, és a korábbiaknál is több kapcsolatot fog vonzani. Levonták hát a következtetést, hogy a valódi hálózatokban az összekapcsolódás soha *nem véletlenszerű*, továbbá a választásaink során a *népszerűség* döntő körülmény lehet. Más szavakkal a valódi hálózatokat irányító két lényeges elv: a növekedés és a népszerűségi kapcsolódás; az új pontok ugyanis jobban szeretnek kapcsolódni a már sok kapcsolattal rendelkező pontokhoz.

Ezek a felismerések alapvető eltérést is jelentettek, mind az Erdős-Rényi-, mind a Watts-Strogatz-moddal szemben. Az eltérés azonban nemcsak a már említett két tekintetben (határozott elemszám, egyenlő csomópontok) mutatkozott meg, hanem abban is, hogy a Barabási Albert-féle modell a korábbiakkal ellen-

tétben dinamikus. A modellt először 1999-ben ismerhette meg a szakma; s miután ez volt az első olyan modell, amely megmagyarázta a skálafüggetlen hatványfüggvényeket, ezért az *skálafüggetlen modell* néven vált ismertté.

A modell megjelenésekor az is kiderült, hogy világszerte számos tudós vizsgálta és a mai napig vizsgálja a valódi hálózatokat s azok jellemzőit.⁷⁷ A kutatás célja ma már nem a topológia leírása, hanem azoknak a mechanizmusoknak a megértése, amelyek a

⁷⁷ Luis Amaral Gene Stanleyvel és két diákkal, Antonio Scalával és Mark Barthélémyvel dolgozott együtt, melynek során bebizonyították, hogy ha a pontoknak nem sikerül bizonyos kor elérése után több kapcsolatot szerezni, akkor a középpontok mérete korlátos lesz, így a nagy középpontok kevésbé lesznek gyakoriak, mint azt a hatványfüggvény megjósolja. Eközben Jose Mendes és Sergei Dorogovtsev tőlük függetlenül hasonló problémákon dolgozott Portóban. Mendesék feltételezték, hogy a pontok az idő múlásával lassan elvesztik azt a képességüket, hogy linkeket vonzzanak. Mendes és Dorogovtsev bebizonyította, hogy a fokozatos öregedés nem teszi tönkre a hatványfüggvényeket, csak megváltoztatja a középpontok számát, és emiatt a fokszámkitevő is változik. Paul Krapivsky és Sid Redner – szintén a bostoni egyetemről – a mexikói Francois Leyvrazzal együttműködve általánosították a népszerűsítő kapcsolódást úgy, hogy egy adott ponthoz történő kapcsolódás ne egyszerűen arányos legyen a ponthoz tartozó linkek számával, hanem valamilyen bonyolultabb függvény szerint változzék. Azt állapították meg, hogy az ilyen hatások elrontják a hálózatot jellemző hatványfüggvényt. Ezek voltak az elsők a számos egymást követő eredmény közül, amelyeket a skálafüggetlen modellt és különböző általánosításait részletesen megvizsgáló fizikusok, matematikusok, számítástechnikai kutatók, szociológusok és biológusok kaptak. Erőfeszítéseiknek köszönhető, hogy jelenleg a hálózatok növekedésének és fejlődésének egy olyan, gazdag és ellentmondásoktól mentes elmélete áll rendelkezésünkre, amely pár évvel ezelőtt még elképzelhetetlen volt. Értjük, hogy a belső kapcsolatokat, azok változtatását, a pontok és kapcsolatok eltávolítását, az öregedést, a nemlineáris hatásokat és más, a hálózat topológiáját befolyásoló folyamatokat befoglalhatjuk a fejlődő hálózatok bámulatos elméleti felépítésébe, amelynek alege a skálafüggetlen modell. Ezek a folyamatok átalakítják a hálózatok növekedésének és fejlődésének módját, és elkerülhetetlenül megváltoztatják a középpontok számát és méretét. De a legtöbb esetben, amikor a növekedés és a népszerűségi kapcsolódás egyidejűleg van jelen, középpontok és hatványfüggvények is megjelennek. Barabási Albert-László: A hetedik láncszem – A gazdag egyre gazdagabb. In Takács K. (szerk.): *Társadalmi kapcsolathálózatok...*, i. m. (Letöltés: 2016. 06. 30.)

hálózat fejlődését befolyásolják. Az új megközelítés új kérdésfelvetéseket hoz magával, és új fogalmak bevezetésével is együtt jár.

Az eddigiekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a hálózatok szerkezete és viselkedése iránt érdeklődő kutatók *felfedezései* – függetlenül attól, hogy mely diszciplínát képviselték – minden esetben a társadalom vagy az ember viselkedésével kapcsolatos *intuitív felismerésekből* születtek, míg az *ötlet igazolását* matematikusok vagy fizikusok *logikai úton* adták meg.

A gyenge is lehet erős

A kisvilágiaság és a skálafüggetlenség fel- és megismerésének története után vizsgáljuk meg a gyenge kapcsolatok jelentőségét a hálózatban. Mint fentebb utaltam rá, a gyenge kapcsolatok stabilizáló szerepére elsőként Granovetter hívta fel a figyelmet még az 1970-es évek elején.⁷⁸ A törvényszerűség jelenlétét az ökológiai rendszerekben azonban McCann és Berlow, illetve munkatársai csak 1998-ban és 1999-ben igazolták. Az első olyan vállalkozás, mely több tudományterületen egyszerre vizsgálta a jelenséget, s kimondottan a kijelentés általánosításának szándékával született, Csermely Péter biokémikus *Rejtett hálózatok ereje* című, nemcsak mondanivalójában, de példáiban, stílusában és tipográfiájában is bravúros munkája.⁷⁹ Csermely széles spektrumon elhelyezkedő

⁷⁸ Érdemes megjegyezni, hogy Granovetter munkájára számos szociológus reflektált, az általa megfogalmazott elméletet számos ponton finomították, s alkalmazására is sort kerítettek kísérleteikben. Granovetter ezeknek a kutatásoknak a fényében 1980-ban újragondolta az elméletét. Lásd Mark Granovetter: *The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited*. In Peter Marsden – N. Lin (szerk.): *Social Structure and Network Analysis*. Sage Publications, Beverly Hills, 1982, 105–130. Magyar fordítása: Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közléleménykutató Intézet, Budapest, 1991, 371–400.

⁷⁹ Csermely Péter: *A rejtett hálózatok ereje – Mi segíti a világ stabilitását?* Vince Kiadó, Budapest, 2005. http://linkgroup.semmelweis.hu/weaklinks_HU.php (Letöltés: 2016. 06. 02.)

merész példái között a világgazdaság és a világkereskedelem mellett a történelem hálózati fordulópontjai is szerepelnek.⁸⁰

A biokémikus szerint a gyenge kapcsolatok érdekességét az erősekkel szemben az adja, hogy ha azokat változtatjuk meg, akkor csak a hálózat stabilitása változik, ellenben a rendszer alaptulajdonságai nem. Továbbá lényeges körülmény az is, hogy a gyenge kapcsolatok az erős kapcsolatok nélkül nem értelmezhetők. A gyakorlati alkalmazás szempontjából a leggyakoribb problémának Csermely Péter a következőket tekinti: „Ha a hálózat kölcsönhatásainak erőssége egy folyamatos átmenetet képez az alig észlelhetően gyengétől a rendkívül erősig, akkor nagyon nehéz meghúzni azt a határvonalat, amin innen a kapcsolat még gyenge, és amin túl viszont már erős.”⁸¹ Mindehhez hozzáteszi azt az általunk is tapasztalt nehézséget, hogy „a gyenge kapcsolatok határértéke túlzottan rendszer-specifikus, és így erről általános kijelentés elvben sem tehető”.⁸² Ezért Eric Berlow (1999) definícióját javasolja a gyenge kapcsolatokra, melyből mi is kiindulunk: „egy kapcsolatot akkor nevezünk gyengének, ha hozzáadása vagy elvétele nem befolyásolja statisztikailag kimutatható mértékben a hálózat külső paramétereinek átlagértékét”.⁸³ A gyenge kapcsolatok egyik legfőbb jellemzője, hogy „olcsók” – írja a magyar kutató, mivel kiépítésük, fenntartásuk sokkal kevesebbe kerül a há-

⁸⁰ Mellette Mark Buchanan is foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a történelemben vajon alkalmazható-e a hálózateméleti nézőpont. Ő azonban inkább a skálafüggetlenséggel kapcsolatban játszik el a gondolattal. Azt írja, hogy felfedezhetünk matematikai törvényeket és értelmes mintázatokat az emberi világban. Vajon ez alól a történelem lenne az egyik kivétel? Még ha Buchanannak nem is ez a legfőbb kérdése, mégis 43 alkalommal utal könyvében a téma különböző aspektusainak a történelemmel való összefüggésére. Mark Buchanan: *Nexus, avagy kicsi a világ. A hálózatok úttörő tudománya*. Typotex, Budapest, 2003. http://alltorr.gportal.hu/portal/alltorr/upload/716677_1327854634_08595.pdf (Letöltés: 2016.06.02.).

⁸¹ Csermely: A rejtett hálózatok..., i. m., 5. fejezet (A gyenge kapcsolatok stabilizálják a bonyolult rendszereket) 6. <http://linkgroup.semmelweis.hu/docs/05-gyenge-kapcsolatok.pdf> (Letöltés: 2016. 06. 02.).

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

lőzatnak, mint az erős kölcsönhatásoké. A kapcsolat intenzitása és átlagos időtartama is energiamegtakarítást jelent a hálózatnak. A gyenge kapcsolatok jelenségére és e kapcsolatoknak a magyar gazdaságra és a két szakemberre gyakorolt következményeire a későbbiekben térünk ki részletesebben.

A komplex rendszer fogalmát korábban a következőképpen határoztuk meg: az alkotóelemek és a köztük lévő kölcsönhatások révén a rendszer viselkedése az egyes egységektől lényegesen eltérő viselkedést mutat. Arisztotelész formulájával élve: az egész több, mint részeinek összessége. E probléma alapos körbejárása azért elengedhetetlen, mert magának a hálózattudománynak a megközelítését csak abban az esetben indokolt alkalmazni, ha a diádikus kapcsolatok (két személy közötti interakciók) alakulásának lehetséges okai és/vagy következményei a komplex rendszer szerkezetéből levezethetők.

Wilkins a komplex rendszerrel kapcsolatban azt mondja, hogy az egy olyan rendszer, amely egymástól különböző kisebb részekkel bír, és e részek specializált, de egymástól nem feltétlenül eltérő funkciókat töltenek be; továbbá ezeknek a részeknek a kölcsönhatásából születik meg a rendszer integrált válasza. Ottino ehhez azt teszi hozzá, hogy a komplex rendszerben a végső, azaz az integrált funkció nem okvetlenül következik a részek funkciójából, sem azok összességéből.⁸⁴

A gyenge kapcsolatok stabilizáló szerepe pedig, hangsúlyozza Csermely Péter, kimondottan a komplex rendszerekre igaz. Azok a hálózatok, amelyeknek a komplexitása alacsony – mondja –, nem rendelkeznek gyenge kapcsolatokkal, mert a gyenge kapcsolatok és az erős kölcsönhatások egymással párhuzamos jelenléte kizárja mind a teljesen random, mind a teljesen szabályos hálózatokat. A lényeg pedig, hogy a gyenge kapcsolatok azért csak a komplex rendszereket képesek segíteni a stabilizáció folyamatában, mert az a rendszer, amelyben egyáltalán előfordulnak gyenge kapcsolatok, már önmagában ettől is komplexsége válik.

⁸⁴ Uo., 11.

Barabási skálafüggetlen modellje kapcsán arra is fény derült, hogy a komplex rendszerek akkor is működőképesek, ha csomópontjaik 95%-a véletlenszerűen megsemmisül.⁸⁵ Ebből következik, hogy a hálózatok, legyenek azok digitális, szociális vagy biológiai hálózatok, a véletlen hibákkal szemben rendkívül ellenállóak. Ezzel szemben a nagy csomópontok ellen irányuló tudatos támadásokkal szemben roppant érzékenyek.⁸⁶

Miért lehet hasznos a megközelítés?

Mielőtt rátérnénk arra, miért lehet rokonszenves a hálózattudatos gondolkodás a történész számára, előbb tekintsük át azokat az előnyöket, melyeket bárki élvezhet, aki a megközelítést alkalmazza.

1. Bármely, a természetben vagy a társadalomban előforduló komplex rendszert le lehet írni a segítségével.
2. Annyi adatot rendszerezhetünk vele, amennyit semmilyen más módon nem tudunk átlátni.

⁸⁵ Segítségképpen a Barabási-féle modell lényege: az Erdős-Rényi-moddal szemben skálafüggetlen, vagyis az egyes csomópontok nem egyenlők. A sok kis csomópont mellett ugyanis van néhány óriási. Ezek az összekötők az úgynevezett hubok vagy erősen csatolt csomópontok. Barabási szerint ezeknek az összekötőknek a léte határozza meg a háló működését. Ezek idézik elő a kisvilág tulajdonságot, mivel rajtuk keresztül bármelyik pontba el lehet jutni, vagyis bárkit el lehet érni. A pontok kapcsolódása pedig nem véletlenszerű. Ez azt jelenti, hogy a hálózat csomópontjai közül az újonnan létrejövők nagyobb valószínűséggel és szívesebben kapcsolódnak a nagyobb csomópontokhoz.

⁸⁶ A hálózatalapú gondolkodás alapját jelentő Barabási-féle megfigyelések mellett számos jól hasznosítható kutatási eredményt találunk a különböző tudományterületeken. Ezek közül a közösségek hatékonyságára, a hierarchikus csoportdinamikára és kollektív döntéshozatali folyamatokra vonatkozók (Vicsek Tamás fizikus munkái), a távoli kapcsolatokban rejlő legnagyobb lehetőségek elmélete és az a megfigyelés, miszerint a gyenge kapcsolatok stabilizálják a hálózatokat (Mark S. Granovetter szociológus és Csermely Péter biokémikus munkái) voltak számomra a leghasznosabbak.

3. A képi ábrázolás segíti a megértést.⁸⁷
4. A hálózati ábra egyszerre mutatja meg az egész struktúrát és abban a részek elhelyezkedését.

Amiért a hálózattudomány a történész számára vonzó lehet

Az emberi társadalmak különböző vetületei iránt érdeklődő társadalomtudósokra szűkítve a kört, a hálózatelemzés legfőbb vonzerejét az adja, hogy megteremti az explicit modellalkotás lehetőségét.⁸⁸ Ezáltal nemcsak a kutatási eredményhez vezető logikai lépések végigkövetését teszi lehetővé, de elősegíti az egymásnak gyakran ellentmondó nézőpontok ütköztetését és esélyt teremt az szakmai párbeszéd kibontakozására is. Azon kívül védhetőbbé teszi a kutatási eredményeket.

Továbbá adódik egy olyan lehetőség is, melyet az eddig felsoroltaktól eltérően csupán a hálózattudomány kínálhat a történettudománynak: átjárást a *makrotörténelem* és a *mikrotörténelem* között.

⁸⁷ Míg a bal agyféltekéhez kapcsolódik a racionális, a tudományos és az elemző gondolkodás, addig a jobb agyféltekéhez a kreatív és a vizuális (emeltet az intuitív) folyamatok. A jobb félteke generálja azokat az agyi, idegrendszeri sajátosságainkat, amelyek fogékonnyá tesznek az új hipotézisek iránt; mindeközben a bal agyféltekével a már ismert tartalmakra emlékezünk. Vö. Hámori József: *Az agy aszimmetriái*. Dialóg-Campus, Budapest-Pécs, 2005. A képi ábrázolásban rejlő lehetőségekről lásd Otto Neurath: *International Picture Language. The First Rules of Isotype*. (Magyarul: „A szavak szétválasztanak, a képek összekötnek.”) Kegan Paul, Trench, Trubner & Company, London, 1936. A Neurath-féle elképzelés további és mélyebb összefüggéseiről lásd Tuboly Ádám Tamás: *Otto Neurath és az egységes tudomány – egy példa a tudományos együttműködésre*. *Annona Nova* 2015/7, 9–19 és uő: *Egység és tolerancia*, i. m., 5. fejezet.

⁸⁸ Erről bővebben lásd Csányi Gábor – Szendrői Balázs: *Szociális hálózatok*. http://beszelo.c3.hu/04/0708/12_5csanyi.htm (Letöltés: 2015. 02. 16.). Eredeti megjelenés: *Beszélő* 9, 2004/7–8, 133–139. A komplex rendszerek struktúrájának modelljeiről és ezek jelentőségéről a megismerésben lásd Bálint Ágnes: *A tanulástudomány alapjai. A tanulás és a tanítás pszichológiája*. Pécs, 2020 (megjelenés előtt).

Mikro- és makrotörténelem

A mikro- és makroágazatra való felosztás más tudományterületeken, a biológiában, a fizikában, a közgazdaságtanban és a szociológiában is a vizsgálati nézőpont jellegzetességére és a felhasznált módszer sajátosságaira utal. A mikro és makro területek között általában nehéz meghúzni a határvonalat, ettől függetlenül többnyire a társadalomtudományok esetében is elismerik egymás létjogosultságát (a mikro a makróé és fordítva). A két terület elsőbbségének kérdése és a két ágazat egymáshoz való viszonya azonban már más kérdés. Ez utóbbi kérdésben a közgazdaságtan és a szociológia területén folytonos vitákkal találkozhatunk.⁸⁹ Ezek azonban természetes kísérői az aktuálisan felmerülő kihívásokhoz való folytonos alkalmazkodásnak.

A történettudomány területén azonban alig beszélhetünk a mikro- és makromegközelítési szempontok egymásmellettségének elfogadásáról. A két terület egymáshoz való viszonya pedig tisztázatlan. Ennek csak az egyik oka az, hogy a makro- és mikro-történelemre való felosztás története rövidebb múltra tekint vissza, mint a közgazdaságtanban és a szociológiában.⁹⁰ Annak ellenére, hogy az 1950-es évektől kezdve a szakmán belül is szó van „mikro-” és „makrotörténelemről”, s hogy Siegfried Kracauer már az 1960-as években megkísérelte e két megközelítés között leírni

a kapcsolatot, a kérdést máig nem sikerült még megközelítőleg sem tisztázni. Kracauer a mikro- és makrotörténelmeket – anélkül, hogy azokat definiálta volna – egyformán legitimnek tekintette.⁹¹ Másrészt viszont azt is leszögezte, hogy az egyik szintről a másikra való átjárás problematikus. Következésképpen a két szint párhuzamosságáról beszélt. Ez az álláspont jelenleg is tartja magát,⁹² ahogy sok olyan elképzelés is, amely több évtizeddel ezelőtt merült fel elsőként. Ahelyett, hogy a mikrotörténelem történetét áttekintenénk, vessünk egy pillantást a következő táblázatra, mely igyekszik összefoglalni a két terület legfőbb jellemzőit. Amit biztosan leszűrhetünk belőle, az az a tény, hogy sokkal több a két területet egymástól elválasztó, mint az azokat összekötő körülmény. Hasonlóságokat ugyanis alig találunk köztük, hacsak azt nem, hogy saját nézőpontjából mindkettő a múlt társadalmainak lényegét igyekszik megragadni.

	Mikrotörténelem	Makrotörténelem
A vizsgálat tárgya annak nézőpontja szerint	egyedi, különleges	általános
	apró kérdések	„nagy” történelmi kérdések
	egyen, kiscsoport	társadalom, intézmények, politika, hálózatok
	számtalan interakció, egyéni döntés (nem elszigetelten)	a környezetben rejlő lehetőségek és korlátok
Elemzési szint	mikroszkopikus	makroszkopikus
	individualisztikus	holisztikus, globális
Kutatási stratégia	kvalitatív	kvantitatív
	esettanulmány	statisztikai elemzések

⁸⁹ A szociológiában a mikro-makro-probléma történetének összefoglalásához lásd Tardos Róbert: Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára. <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/tarmikro-makro.htm> (Letöltés: 2015. 10. 12.) Az előbbi kiegészítése több tudomány nézőpontjával: Szántó Zoltán: A makroszociológia mikroalapjairól (multidiszciplináris megközelítésben). Gondolatok Tardos Róbert „Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára” című tanulmánya kapcsán. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9802szanto.htm> (Letöltés: 2015. 10. 12.) Továbbá Gerő Márton: A mikro- és makroszint..., i. m.

⁹⁰ A következőkben elsődlegesen Jürgen Schlumbohm tanulmányára támaszkodom: Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas* 2000/4. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00016/2000-4-19.html> (Letöltés: 2016. 07. 16.).

⁹¹ Kracauer a kettő közötti eltérést elsődlegesen „a térbeni és időbeni kiterjedés nagyságában” látta. A makrotörténelmet szerinte a „rendkívül általános szintézis”, azaz a „világtörténelmek alkotóják”, a másikat pedig „a rendkívül kicsi, atomnyi méretű események vizsgálatai”.

⁹² Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata.* (Mikrotörténelem 7.) L'Harmattan, Budapest, 2014, 273. Gyáni Gábor recenziója: *Korall* 16 (2015), 60. szám, 151–162. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00051/pdf/EPA00414_korall_60.pdf (Letöltés: 2016. 09. 30.)

	Mikrotörténelem	Makrotörténelem
Elemzési mód	cselekvési folyamat	struktúra, mintázat, folyamatok
Időbeli, térbeli kiterjedés	apró események	világtörténelem
Jellegzetes módszerek	kapcsolatháló-elemzés	komplex rendszerek elemzése
Érdeklődése	alsóbb rétegek, kis emberek, akik nem „némák”, hanem cselekvők	elitek, meghatározó, nagy történelmi személyiségek
Céljai	megérteni a múlt emberét	megismerni a történelmet alakító erőket, feltárni a nagy összefüggéseket, leírni a folyamatokat
Történetírói nézőpont, megközelítés	bevonja az olvasót a kutatás feltárásába	nem vonja be az olvasót a kutatás feltárásába
	több kontextus alkalmazása	egy kontextust alkalmaz
	a több kontextus révén objektívebb	
A két terület viszonyával kapcsolatos felfogás	alternatívái egymásnak (Kracauer után)	alternatívái egymásnak (kevésbé jellemző)
	különböző okokból előnyben részesíti a mikrotörténelmet	különböző okokból előnyben részesíti a makrotörténelmet
A másik területhez való közelítés, átmenet kérdése	az egyedi vizsgálatától eljuthat az általánosig (ritka, nincs erre kimondott törekvés)	nincs erre igény

Lehetséges átmenet?

Bár az utóbbi harminc évben többször felmerült a két terület egymáshoz való viszonyának kérdése,⁹³ azt is látni kell, hogy legtöbbször

az azzal kapcsolatos nehézségeket hangsúlyozták, emellett voltak olyanok is, akik lehetetlennek tartották a kettő összekapcsolását.⁹⁴

Ellenben Juliane Brandt német történész 2003-ban éppen a *hálózat kutatással összefüggésben* vetette fel újra a makro- és mikrotörténelem összekapcsolásának lehetőségét.⁹⁵ Azzal a kérdéssel állt elő, vajon a hálózatelemzés mint modell, eljárás és megközelítés képezhet-e átmenetet – s ha igen, mennyire és milyen értelemben – a makro- és mikrotörténeti vizsgálatok között. Emellett arra a dilemmára is választ keresett, hogy a hálózatelemzés által nyert eredmények mit jelentenek.⁹⁶ Válaszadását megkönnyítendő, előbb meghatározta a makro- és mikrotörténelem definíció-

umich.edu/bitstream/handle/2027.42/51086/318.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2106. 07. 25.) Idézi még Charles Wetherell: *Historical Social Network Analysis. International Review in Social History* 43, 1998, 126. Elektronikusán: <http://transnationalhistory.net/interconnected/wp-content/uploads/2015/05/Wetherell-1998-Historical-Social-Network-Analysis.pdf> (Letöltés: 2016. 06. 14.) Wetherell éppen ebben a cikkében fejt ki, hogy miért lehet hasznos történészek számára a kapcsolati hálózatok elemzése (*Historical Social Network Analysis*). A hivatkozott kérdést s annak történetét jól körbejárja Jürgen Schlumbohm *Mikrotörténelem – makrotörténelem* című tanulmánya: http://www.aetas.hu/2000_4/2000-4-19.htm (Letöltés: 2106. 07. 25.) Mindemellett a kérdéssel összefüggő gyakorlati dilemmákra lásd Gyáni Gábor recenzióját Szijártó M. István *A történész mikroszkópja* című kötetéről: i. m., 151–162. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00051/pdf/EPA00414_korall_60_151-162.pdf (Letöltés: 2106. 07. 25.)

⁹⁴ Carlo Ginzburg: *Mikrotörténelem. Két-három dolog, amit tudok róla.* In uő: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem.* Kijárat, Budapest, 2010, 80. Idézi még Laczó Ferenc a kötetéről írott recenziójában: *Multidiszciplináris zsonglőr. Korall* 12 (2011), 46. szám, 162–166. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00037/pdf/Korall_46_11_Lacz.pdf (Letöltés: 2106. 07. 25.) Lásd továbbá Gyáni Gábor recenzióját Szijártó M. István *A történész mikroszkópja* című kötetéről: i. m., 152. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00051/pdf/EPA00414_korall_60_151-162.pdf (Letöltés: 2106.07.25.).

⁹⁵ Juliane Brandt: *Társadalmi hálózatok és hálózatelemzés – egy lehetséges átmenet a mikro- és makrolépték között?* In *Rendi társadalom – polgári társadalom* 12. *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai.* Miskolc, 2003, 96–109. http://hajnalkor.hu/files/rendi_es_polgari_012.pdf (Letöltés: 2106.02.25.).

⁹⁶ Uo., 96.

⁹³ Charles Tilly 1984-ben a következőképpen jelölte ki a társadalomtörténet „igazi feladatát”: „1. a nagy strukturális változások dokumentálása, 2. a hétköznapi emberek tapasztalatainak feltárása az említett nagy strukturális átalakulásokkal kapcsolatban és 3. a kettő összekapcsolása. Retrieving European Lives. In Olivier Zunz (szerk.): *Reliving the Past. The Worlds of Social History.* Chapel Hill, 1985, 31. Elektronikusán: <https://deepblue.lib>

ját⁹⁷ és azok egymáshoz való viszonyát. Ami ez utóbbit illeti, nem egymást kizáró paradigmáknak tekintette őket, hanem alternatív megoldásoknak. Véleménye szerint a mikro- és makroszint csak analitikus céllal különböztethető meg, s azt feltételezi, hogy jelenségeik – az egyének döntései és cselekvései által, melyeket különböző hatásúnak és horderejűnek ír le – esetenként átmennek, átnyúlnak egymásba. S miután – írja – a hálózatelemzés az emberi interakciók összekapcsolását (mikromegközelítés) s mintáinak meghatározását (makroelemzés) egyaránt célozza, így mindkettőt „átmetszi”.⁹⁸

A továbbiakban – a fentiekkel egyetértve – megkísérlem tovább fűzni Juliane Brandt gondolatmenetét. Elképzelésem alapjául Angelusz Róbert és Tardos Róbert elgondolása, továbbá az a Barabási Albert-féle felfedezés szolgál, amely forradalmasította a hálózatkutatókat, és megteremtette egy új tudományterület létrejöttének lehetőségét. Idézzük fel ehhez táblánk egyetlen sorát:

	Mikrotörténelem	Makrotörténelem
Jellegzetes módszerek	kapcsolatháló elemzés	komplex rendszerek elemzése (ezeknek a leírását teszi lehetővé a Barabási-féle felfedezés)

Azt láthatjuk, hogy míg az egyének interakcióinak vizsgálata (kapcsolatháló-elemzés) a mikroszintű vizsgálat részét képezi, addig a komplex rendszerek elemzése már a makroágazat területéhez tartozik. A hálózattudomány célja, ahogy azt feljebb már kifejtettem, az, hogy az elemek közti kölcsönhatások által generált komplex rendszer *viselkedésére fényt derítsen*; másképpen megértse a komplex rendszert (leírja, előre jelezze, s akár irányítsa is).

⁹⁷ „Mikro- és makrotörténet két olyan *konstrukció*s vezérelv, két megközelítés, ami ennek a teljes egésznek, ennek a valóságnak, az emberi életnek bizonyos, lényegesnek tekintett, s ugyanakkor *más szintű* és emiatt *más szerkezetű összefüggéseit* emeli ki és ragadja meg.” [Kiemelés tőlem, R. V.] Uo., 97.

⁹⁸ Uo., 98.

A szociológiában ennek megfelelően a többszintű elemzések elméleti és módszertani alapját már az 1990-es évek legelején megteremtették. „A network-megközelítések... többszintű elemzésekre adnak lehetőséget, az egyéni tulajdonságokon túl a mikromiliók és a makrostrukturális alakzatok környezeti ismérveit is bekapcsolva. Ez más oldalról azt is jelenti, hogy segítenek áthidalni azt a szakadékot, amely a mikro- és a makroszociológiai megközelítéseket hosszú időn keresztül mereven elválasztotta. A módszereket rugalmasan kezelve, folyamatos átjárást biztosít a mikroszintről a makroszint felé, és visszafelé is, amikor is a különböző szinteken megragadott összefüggéseket a másik szint vonatkoztatási rendszerében helyezi el.”⁹⁹

Emellett egy évtizeden belül beigazolódott az is, hogy az olyan komplex vagy összetett rendszerek, mint amilyen a társadalom is, leírhatók. Felfedezték ugyanis, hogy minden összetett rendszer mögött egy bonyolult hálózat áll, amely (univerzális törvényszerűségei által) meghatározza az adott rendszer elemei közötti kölcsönhatásokat.¹⁰⁰ Tehát abban az esetben, ha a történelemben előforduló kapcsolati hálózatokat feltárjuk, akkor megvan a lehetősége annak, hogy a komplex rendszert előbb ábrázoljuk, majd a már feltárt általános törvényszerűségek felhasználásának segítségével leírjuk. A lehetőség tehát elméletileg adott, de mi a helyzet a gyakorlattal?¹⁰¹

⁹⁹ Angelusz R. – Tardos R.: *Társadalmak rejtett hálózata*, i. m., 7.

¹⁰⁰ Barabási Albert-László: *A hálózatok tudománya*, i. m., 39.

¹⁰¹ A fentieket számos (itt nem említett) szakirodalomra hivatkozva megerősíti Hain Ferenc. Idézem: „...a szociális kapcsolathálózat, mint kutatási irányzat jelzi, hogy az egyes itt megkülönböztetett szintek [intrapersonális, individuális, extrapersonális (azon belül szociális mikro- és szociális makrodimenzió), természeti és épített környezet kölcsönhatásaira vonatkozó elképzelések – tőlem R.V.] átjárhatók, magát a megközelítést a szociológusok közül többen tartják egyfajta lehetőségnek a szociális mikro- és makroszintek sokszor szembeállított kettőségének meghaladására. A szintek el nem választhatóságára egy, a pszichológusokat közvetlenebbül érintő példa a szociális integráció és a kapcsolatrendszer strukturális és minőségi vonatkozásainak a pszichés és orvosi értelemben vett egészséget befolyásoló szerepe. Ez a hétköznapi és sok vonatkozásában tudományosan is vizsgált tapasztalat, miszerint

Két elképzelés mikro- és makrotörténelem összekapcsolására

A részek s az egész mindent átható ideája szinte mindenütt jelen van, s megragadásának legapróbb esélye is felkelti a történész kíváncsiságát. A hálózattudományos megközelítésben rejlő két lehetőség is ilyen. Ezek közül az első azon az elgondoláson alapszik, hogy egy személy másokkal történő interakcióiból sok mindent megtudhatunk az illető személyiségének/magatartásának/viselkedésének összefüggéseiről, értékrendjéről, hogy mit gondolt életről és halálról, tehát csupa olyan dolgot, amelyek a makrotörténelmi megközelítés során legtöbbször rejtve maradnak. Egy személynek a családja tagjaihoz fűződő kapcsolataiból kibontható tulajdonságai olyan információkkal szolgálhatnak, melyek máshonnan általában nem tudhatók. Ezeknek az ismereteknek különösen nagy szerepe van akkor, ha a múlt egy olyan alakjának a megismerése a cél, aki döntései által akár egy egész ország lakosságának lehetőségeit és jövőjét is meghatározhatta. E feltevés szerint egy hálózat tagja nemcsak azért lehet meghatározó, mert sok személyes kapcsolattal rendelkezik, hanem azért is, mert döntései révén emberek millióival van összekötve (még ha nincs is köztük közvetlen személyes ismeretség). Következésképpen e vezető személyek kapcsolatainak mikroszintű vizsgálata során nyert információkat makrotörténeti folyamatok magyarázataként is felhasználhatjuk.

A másik elképzelés a hálózattudomány megfontolásaiból egyenesen következik, s a szociológusok által is alkalmazott érvelést követi. Kiindulópontunk az, hogy két szinten – mikro- és makroszinten – is vizsgálódunk. Az egyes emberek közötti interakciók tanulmányozása mellett annak a komplex rendszernek a szerkezetéből vonunk le következtetéseket, melyet a mikroszinten vizsgált

kölcsönhatások generáltak. Lényeges körülmény, hogy az egész, más komplex rendszerekhez hasonlóan, több, mint a részek összessége; s hogy az egész megismerésére azért van lehetőségünk, mert a komplex rendszerek viselkedése – függetlenül a komplex rendszerek előfordulásától – hasonló. A vizsgálat menete: a kapcsolatháló-elemzés során kapott adatok feldolgozása, majd azok ábrázolása, végül elemzésük az ismert általános törvényszerűségek segítségével. Mindebből következik, hogy miután a makroszintű komplex rendszer a mikroszint részét képező interakciók következményeképpen, mintegy azokra adott válaszként jön létre, s mert a komplex rendszer maga is visszahat az emberek közti kölcsönhatásokra, ezért a két szintet lehet, sőt érdemes is együtt tanulmányozni.

Mielőtt a saját alkalmazást bemutatom, szeretnék utalni arra az eddig nem említett tapasztalatra, melyből a kutatás elméleti és gyakorlati szempontból is sokat merített. Egy olyan kutatásról van szó, amely a kapcsolatháló-elemzést rendkívül sikeresen alkalmazta a hazai történettudomány területén. Az Albert Fruzsina, Dávid Beáta és Kőrösi Zsuzsanna szociológusok nevével fémjelzett alapkutatásról van szó, melynek keretében a szerzők az 1956-os Intézet Oral History Archívumában található életútinterjúk egy részét dolgozták fel a kapcsolathálózati módszer segítségével. Angelusz Róbert és Tardos Róbert feltevésére is támaszkodva – miszerint az egyének kapcsolatainak mintázata kikényszeríthet, illetve lehetővé tehet bizonyos, a csoportra jellemző viselkedésmódokat, attitűdöket és társas észlelésmódokat –, a következőket állapították meg: „[A] nagy történeti változások idején valójában nem intézmények, váratlan események, emberi érzések stb., hanem a társadalmilag beágyazott szereplők háttérben működő kapcsolatai »veszik át az irányítást«. A *kapcsolathálózatok kialakulása, újratermelődése, átalakulása jelenti azt az összefüggést, amelyből az egyéni és kollektív cselekedetek, végső soron az események kimenetele magyarázható.*”¹⁰² [Kiemelés tőlem, R. V.]

társas kapcsolataink meghatározzák a lelki és fizikai jóllétünket, az *intrapersonális és egyén feletti szintek összefüggéseit teszi nyilvánvalóvá.*” [Kiemelés tőlem – R. V.]. Hain F.: Egy interdiszciplináris csizma..., i. m. 510–511.

¹⁰² Albert Fruzsina – Dávid Beáta – Kőrösi Zsuzsanna: Kísérlet életútinterjúk kapcsolathálózati elemzésére. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/>

Mivel kutatásaim során ez utóbbi megállapítással tökéletesen egybecsengő következtetésre jutottam, ezért döntöttem úgy, hogy alkalmazom a módszert. Kezdetben, mindenekelőtt a relatív adathiány miatt, nem volt arra lehetőségem, hogy pontos hálózati modelleket készítssek, s a módszert csupán megközelítési mód gyanánt hasznosítottam. A kutatás előrehaladtával azonban egyre több, a hálózattudományban rejlő ábrázolási és elemzési lehetőséget volt alkalmam kipróbálni.¹⁰³

Végül fontos megemlíteni, hogy 2016-ig – a könyv első verziójának elkészültéig – nem állt rendelkezésre olyan rendszerező munka, mely a hálózatelemzés módszerének kimondottan a történettudomány területén való alkalmazását segíthette volna.¹⁰⁴ Erről a körülményről, illetve e körülmény okozta nehézségekről szinte minden, a hálózatelemzést alkalmazó történeti munka említést tesz. Ellenben Marten Düring,¹⁰⁵ aki 2012-ben a Mainzi Egyetemen védte meg a témában írt doktori disszertációját,¹⁰⁶ sokat tett annak érdekében is, hogy változtasson ezen az áldatlan helyzeten.¹⁰⁷ Egyrészt több nemzetközi workshopot szervezett néhány kollégájával együtt (Ulrich Eumann, Linda von Keyser-

lingk és Martin Stark), aminek eredményeképpen ma már komoly nemzetközi networkje van a történeti hálózatok kutatóinak. Másrészt fenntartja azt a honlapot, mely folyamatosan informálja az említett kutatói hálózat régi és új tagjait az egyes eseményekről, adatbázisokról, a kutatás során hasznosítható szoftverekről.¹⁰⁸ Továbbá Marten Düring és kollégáinak érdeme az is, hogy 2016 tavaszán német nyelven egy olyan módszertani könyv is elérhetővé vált, mely kimondottan a történeti hálózatok kutatói számára készült.¹⁰⁹ Ebben a tudománytörténeti tanulmányok mellett – melyeken belül a németországi előzmények áttekintése (Matthias Bixler és Daniel Reupke tanulmánya¹¹⁰) különösen érdekes – szó van arról is, hogyan tesztelhető már a kutatás folyamán a módszer alkalmazhatósága. Legújabbán pedig a Luxemburgi Egyetemen, ahol Düring jelenleg oktat és kutat, elindítottak egy olyan folyóiratot is (*Journal of Historical Network Research*),¹¹¹ mely 2018 decemberében második alkalommal biztosított lehetőséget a történeti hálózatok kutatóinak eredményeik publikálására.

a358.pdf (Letöltés: 2015. 02. 16.) Eredeti megjelenés: 1956-os *Intézet Évkönyv* VIII. Budapest, 2000, 323–337, 3.

¹⁰³ Ebben nagy szerepe volt annak is, hogy 2016 őszén együtt kezdtem dolgozni Kriszbacher Gergővel, az azóta alapszakon végzett fizikussal.

¹⁰⁴ Mindössze néhány tanulmányra tudtam építeni, melyek az 1990-as évek végétől jelentek meg. Példaként említem Erickson és Wetherell közleményét, melyek a legismertebbek. Bonnie H. Erickson: *Social Networks and History. A Review Essay. Historical Methods* 1997/3, 149–158; Ch. Wetherell: *Historical Social...*, i. m.

¹⁰⁵ <http://martenduering.com/>

¹⁰⁶ A disszertáció könyv formájában is megjelent: *Verdeckte soziale Netzwerke im Nationalsozialismus: Die Entstehung und Arbeitsweise von Berliner Hilfsnetzwerken für verfolgte Juden*. De Gruyter, Oldenbourg, 2015.

¹⁰⁷ Meg kell jegyezni, hogy Németországban különösen élénk a történészek érdeklődése a történeti hálózatok kutatásának elmélete és módszertana iránt is, amit több, a témában megjelent szakkönyv is alátámaszt. Vö. Guido Koller: *Geschichte digital: Historische Welten neu vermessen*. Kohlhammer, 2016; Jan Arendt Fuhse: *Soziale Netzwerke: Konzepte und Forschungsmethoden*. Konstanz, München, 2016.

¹⁰⁸ <http://historicalnetworkresearch.org/>

¹⁰⁹ Marten Düring – Ulrich Eumann – Martin Stark – Linda von Keyserlingk (szerk.): *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*. LIT Verlag, Münster–Hamburg–Berlin–Wien–London, 2016.

¹¹⁰ Uo. 101–122.

¹¹¹ <https://jhnr.uni.lu/index.php/jhnr> (Letöltés: 2019. 05. 14.)

MÁSODIK RÉSZ

A HÁLÓZATTUDOMÁNY ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

GERARD VISSERING ÉS KAPCSOLATAI

Ki volt Gerard Vissering?

A leideni születésű bankár és publicista (1865–1937) annak a nemzedéknek volt prominens alakja, amely a századfordulón indította fényes karrierjét, s ambíciójával és hihetetlen munkabíráásával nagyban hozzájárult a modern holland gazdaság felépítéséhez. E generáció tagjait a korszakban birodalomépítőként emlegették. Vissering tevékenységének csúcsa az első világháború időszakára tehető. 1912-ben nevezték ki a Holland Központi Bank élére, s ebben a pozíciójában 19 éven keresztül irányította a holland pénzügyeket és gazdaságot.

Hollandiában a modernizáció révén éppen Vissering születése idején gyorsult fel az iparosodás, és erősödött meg a középosztály. Gerard kamaszkorában az apja Hollandia pénzügyminisztere (1879–1881), emellett a korát meghatározó liberális gazdaságpolitika híve, továbbá egyetemi tanár volt; ugyanakkor ő szerkesztette a korszak legnépszerűbb kulturális és irodalmi lapját, a *De Gids*-et is. Gerard érdeklődését és értékrendjét meghatározta apja szerteágazó tevékenysége; apjához hasonlóan szívesen és önként vállalt társadalmi szerepet. Már egyetemi évei alatt újságcikkei jelentek meg aktuális társadalmi kérdésekről. Később a gazdasági és pénzügyi témákkal kapcsolatos nézeteit (főként az aranyalapra

vonatkozókat) nemcsak a szűk szakma, de a társadalom szélesebb rétegei számára is kifejtette. Gerard több írásával is megszólította a széles közvéleményt: a modern értelemben vett holland pártrendszer kialakulása idején nőtt fel, éppen ezért tisztában volt vele, hogy a pénzügyi és gazdasági tervek sikere a szavazókon múlik.

Protestáns szemléletéből is következett az autonómiához, az önkormányzatiság elvéhez való ragaszkodása. Külföldi levelezőpartnerei között is sok protestánst találunk, köztük Hegedüs Loránt magyar pénzügyminisztert (1920–1921). Vissering már joghallgatóként (1884–1890) a diákönkormányzat lelkes képviselője, majd vezetője volt, akit már akkor elismert és kedvelt szűkebb és tágabb környezete. Ennek oka, hogy nagy figyelmet szentelt másoknak, diáktársait segítette céljaik elérésében, miközben saját elképzeléseit is megvalósította. Tizenkettedik gyermekként született, a népes családi környezet feltehetően hozzájárult ahhoz, hogy később is jól boldogult különféle közösségekben.

1890-ben *A vasúti tarifák nemzetközi összehasonlító vizsgálata*¹¹² címmel írta meg doktori értekezését, melyben a holland, a belga, az osztrák és a magyar tarifarendszert hasonlította össze. Az egyetem után csak néhány évig dolgozott ügyvédként, mivel hamar rátalált az őt legjobban érdeklo területre, a bankügyre. Leidenből Amszterdamba költözött, ahol nem voltak ismerősei se a magánéletben, se a bankvilágban. Ennek ellenére meglepően gyorsan sikerült sok kapcsolatot kialakítania. Kortársai meg is jegyezték, milyen jó érzékkel teremtett alkalmat, módot új ismeretségek kialakítására, s azok fenntartására.¹¹³ Amszterdami működésének kezdetén már nős volt, 1891 augusztusában vette el a nemesi származású Maria Adrienne Sandberget, akitől egy fia és három lánya született.

Karrierje gyorsan ívelt felfelé, előbb az amszterdami Értékpapír Kereskedelmi Társulat titkára (1895–1897), majd a fővárosi

Takarékszövetkezet igazgatója (1897–1900), utóbb az Amszterdami Bank igazgatója (1900–1906) lett. Szakmai felkészültségének elismerését jelentette, hogy 41 évesen a Java Bank (Holland Kelet-India, ma Indonézia) élére került (1906–1912), ahol újfent egy számára teljesen ismeretlen világban kellett szakmailag és emberileg is helyállnia.

Vissering a növekvő holland kelet-indiai gazdaságban kimondottan jól tudta kamatoztatni nem mindennapi képességeit. Nemcsak a megszokott, „átlagos” helyzeteket kezelte jól, de a váratlan, nehéz szituációkban is jól boldogult, mivel a korábban megszerzett tudását képes volt új problémák megoldására is alkalmazni. Az egyre élénkebb külföldi kereskedelem érdekében a Java Bankon keresztül sikeresen gyarapította a térség pénzügyi lehetőségeit, élénkítette és bővítette a pénzforgalmat. Nyolc fiókin tézményt hozott létre, s komoly nemzetközi elismerést szerzett azzal, hogy a nehézkes értékpapír-kereskedelmet banki számlaforgalommal helyettesítette.

Ebben az időben több nyugat-európai ország és az Amerikai Egyesült Államok nagyobb hitellel kívánta támogatni a kínai gazdaságot, a hitelnyújtás feltétele azonban a kínai valuta reformja volt. A valutareform végrehajtásához a kínai kormány egy semleges és hozzáértő szakembert keresett. Visseringre a Java Bank élén kifejtett tevékenysége miatt esett a választás. A kínai kormány a bankárt 1911 októberétől alkalmazta tanácsadóként, aki abban a rendkívüli megtiszteltetésben részesült, hogy európaiként kínai címet és rangot is kapott (2. mandarin). 1912-ben Kínában forradalom tört ki, így reformelképzelései nem valósulhattak meg. Ennek ellenére az a kétkötetes könyv,¹¹⁴ amelyben közzétette ja-

¹¹² Gerard Vissering: *Personentarieven van spoorwegen. Stelsels en kritiek. Proefschrift. Doctor in de rechtswetenschap.* E. J. Brill, Leiden, 1890.

¹¹³ P[ieter] J[ohan] C[onrad] Tetrode: *Twintig groote Nederlanders.* XVI. Mr. G. Vissering. *Het Leven*, Amsterdam, 1923, 51. szám, 1653–1655.

¹¹⁴ G[erard] Vissering – W. A. Roest: *On Chinese Currency. Preliminary Remarks about the Monetary Reform of China. Volume One: The Monetary Problem.* J. H. De Bussy, Amsterdam, 1912, 125 és uő: *On Chinese Currency. Volume Two: The Banking Problem.* J. H. De Bussy, Amsterdam, 1914, 299. Az első kötet tulajdonképpen a folytatása az 1877-ben azonos főcímmel megjelent, Vissering bátyja által írt könyvnek: W[illem] Vissering: *On Chinese Currency. Coin and Paper Money.* E. J. Brill, Leiden, 1877.

vaslatait, hatalmas nemzetközi elismerést hozott számára, és karrierje Hollandiában is elérte a csúcst: 1912-ben ő lett a Holland Központi Bank elnöke. 1931-ig – 66 éves koráig –, vagyis két évtizeden keresztül viselte ezt a tisztséget. Lemondásához a gazdasági világválság okozta nehézségek és egészségügyi problémák egyaránt hozzájárultak. Személyes kínai kapcsolatait ugyanakkor mindvégig megőrizte.

Bankelnöksége nehéz időszakban, az első világháború idején kezdődött. A nagy háborút megelőzően Európa jelentős részén, így Hollandiában is stabil volt a gazdaság és a pénz. A háború során azonban megváltozott a helyzet, s mind nemzetgazdasági, mind nemzetközi szinten problémák mutatkoztak. Az 1920-as években Vissering osztotta azt a sokak által hangoztatott elképzelést, hogy az aranyalaphoz való visszatérés jelenti a megoldást a problémákra. Ez a gondolat abból a feltevésből táplálkozott, hogy a háború előtti gazdasági stabilitást az aranypénzrendszer biztosította.¹¹⁵

A holland bankelnök másik meggyőződése szerint a nemzetközi szinten jelentkező problémák kizárólag nemzetközi keretek között orvosolhatók. E mögött a vélekedés mögött két lényeges körülmény húzódnak meg. Az egyik az, hogy Hollandia kiterjedt nemzetközi kapcsolatai révén szorosan kötődött a világ-gazdasághoz. A másik körülményt újfent a korábbi tapasztalatok jelentették. 1914 előtt ugyanis az aranystandard-rendszer működésének legfőbb biztosítéka a nemzetközi kooperáció volt. Az együttműködést a nagy háború előtt az aranystandard közepontjában álló országok azért forszírozták, mert úgy gondolták, hogy a nemzetközi gazdasági rendszer kielégítő működése elengedhetetlen feltétele a stabil nemzetgazdaságoknak.¹¹⁶

Nem meglepő tehát, hogy Vissering az európai gazdaság háború utáni újjáélesztésének egyik legaktívabb képviselője lett. Nemzetközi szerepvállalása ebben az időszakban volt a legjelentősebb. Vissering a háború végén 53 éves volt, és hatalmas szakmai tudással és gyakorlattal rendelkezett, ráadásul tevékenységét elismerték nemzetközi szakmai körökben is.

Miután az 1919 és 1925 közötti időszak részletes elemzése a következő fejezet egyik fő feladata, ezért itt annak vázlatos ismertetésétől eltekintek. Vissering a húszas évek végén is népszerű pénzügyi tanácsadó maradt. 1928 júniusában a török kormánynak adott pénzügyi útmutatást, 1931 májusában pedig a korszak egyetlen olyan bankjában – a Nemzetközi Fizetések Bankjában – látott el fontos funkciót (igazgatósági tagként),¹¹⁷ mely eredetileg a nemzetközi együttműködés intézményes kereteit lett volna hivatva biztosítani.

Hazai tevékenységének legfontosabb mérföldköveit a következő sikerek jelentették: elhárította az 1920-as években fellépő holland bankkrízist, s mindent megtett a holland valuta aranyalaphoz való visszaállítása (1925) érdekében. A gazdasági világválság azonban Hollandiát is elérte, s miután a holland pénz az angol fonttal szorosan összekapcsolódott, emiatt a fontsterlinget érintő defláció a holland pénzre is hatással volt. 1931-ben, amikor a Bank of England letért az aranyalapról, az angolok nem tartották be korábbi ígéretüket, s emiatt a holland pénz és gazdaság súlyos veszteségeket szenvedett. Ez két következménnyel is járt: egyrészt Vissering és Norman, a Bank of England elnökének kapcsolata hidegebbé vált, másrészt – mivel a holland bankelnök Hollandia veszteségeiért ön magát okolta – hozzájárult a bankelnökségről való lemondásához is.

¹¹⁵ Ebben a rendszerben az ország pénzének értékét a törvény által megszabott módon az arany egy rögzített mennyiségével tették egyenlővé.

¹¹⁶ Érdemes megemlítenünk, hogy az aranystandardhoz való visszatérés gondolata végül nem bizonyult eredményesnek. Ezt igazolta az a körülmény is, hogy a gazdasági világválság következményeit könnyebben vészték át azok az országok, melyek az időközben – a 20-as évek közepétől – helyreállított aranystandardról újra letértek. Az összefüggést a német származású ameri-

kai Barry Eichengreen mutatta ki: *Golden Fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*. Oxford University Press, New York, 1992; uő: *Globalizing Capital. A History of the International Monetary System*. Princeton University Press, New Jersey, 1996, 46.

¹¹⁷ Vissering 1931. május 18-tól 1931. december 31-ig töltötte be a tisztséget. A szervezet beszámolójában elismerően szóltak Vissering központi bankok közötti együttműködést szorgalmazó tevékenységéről. *Bank for International Settlements, Second Annual Report April 1, 1931 – March 31, 1932*. Basle, 1932, 34.

Vissering nemzetközi szerepvállalása, a Holland Nemzeti Bank igazgatása és a fent említett eredmények mellett a Zuiderzee lecsapolása érdekében kifejtett tevékenységével szerzett hazai megbecsülést. Hollandiát északon és nyugaton tenger veszi körül, ennek egyik legnagyobb öble a Zuiderzee. Számos mellékfolyó öntözi ezeket a területeket, melyeket lecsapolással tettek művelhetővé. A felszivárgó vizet és az esővizet szivattyúkkal vezették el. A folyamatos lecsapolások miatt Hollandia hasznos területe mára megduplázódott. Vissering e tevékenységének elismeréseképpen az egyik szivattyútelep ma is az ő nevét viseli.

Milyen ember volt Gerard Vissering?

Vissering nemzetközi tevékenységének megértése szempontjából fontos megismernünk őt magát, természetét és habitusát is.¹¹⁸ Ami külső megjelenését illeti, 180 cm-nél kissé magasabb, nyugati fríz típusú, világosbarna, hullámos hajú, szürkés-kék szemű, rokonszenves ember volt. Külseje ugyan az évek előrehaladtával némileg megváltozott (körszakálla eltűnt, haja ősz lett), az összkép mindvégig ugyanaz maradt.

Személyes kapcsolatainak sikerét legtöbbször azzal magyarázták, hogy különleges aurával rendelkezett, s ezért szívesen tartózkodtak a közelében.

Mások szerint azért volt népszerű, mert mindig ugyanúgy viselkedett, nem volt hangulatember. Leginkább azt hangsúlyozták vele kapcsolatban, hogy ideákban gazdag, de mindig reálisan gondolkodó, udvarias, barátságos és tisztességes férfi volt. Logikusan, világosan gondolkodott, elméletben és gyakorlatban egyaránt jártas volt, választékosan írt és beszélt. Konceptuális finomak, egyszerűek és világosak voltak. Ötletes és találmányos volt, akivel kivételes munkamorálja és munkabírása miatt munkatársai szívesen dolgoztak együtt.

Emberi kapcsolataiban őszintének, ragaszkodónak mutatkozott, s odafigyelt másokra. Nagyra értékelte partnerei munkáját, erőfeszítéseit, s ösztönözte is őket. Minden kicsinyességtől és irigységtől mentes volt. Keveset beszélt, de nem volt megközelíthetetlen. Kapcsolati hálóját alapján nemcsak felfele, de lefele is építette személyes kapcsolatait. Több csoportot is összekötött, szívesen vállalta a közvetítő szerepét. Tudatában volt az általa vállalt feladatok jelentőségének, bízott önmagában, és mind értelmi, mind érzelmi intelligenciája kimagasló volt. Nem annyira személyes érdekei, mint szűkebb vagy tágabb környezetének, bankjának, illetve Hollandiának az érdekei motiválták.

Gerard Vissering és kapcsolatai szerepe az európai gazdaság újjáélesztésében (1919–1925)¹¹⁹

A két világháború politikai konfrontációkkal terhelt időszakában a gazdasági és pénzügyi szakemberek szerepe sokkal meghatározóbb volt, mint azt korábban feltételeztük.¹²⁰ Többek között azért,

¹¹⁸ A következő megállapítások forrásai: P. J. C. Tetrode: i. m.; D[urk] van Blom: *Levensbericht van Gerard Vissering (1865–1937)*. *Jaarboek der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen* 1937–1938, 1–10; [Dr. Ir.] H. Wortman: *Ter herdenking. Mr. G. Vissering (1865–1937)*. *De Ingenieur* 1938/3, Algemeen Gedeelte, 3–8; Mr. G. Vissering 70 jaar. *Ochtenblad*, 1935. március 2.; Mr. G. Vissering 70 jaar. *Avondblad*, 1935. február 28.; Mr. G. Vissering Overleden. *Algemeen Handelsblad*, 1937. december 2.; Mr. G. Vissering Overleden. *Telegraaf*, 1937. december 20.; Een gentleman. *Haarlemische Courant*, Bijzetting van mr. Vissering. *Telegraaf*, 1937. december 24.; I. K. Jr: G. Vissering. *Handel en Bedrijf*, Rotterdam, 1918. április 4.; A. R. van Ishoven: In memoriam Mr. G. Vissering, Verzekeringsfondsen van beampten van De Nederlandsche Bank. *Jaarboekje*, 1938, 141–150; De president-directeur der Ned. Bank gaat heen. *Algemeen Handelsblad*, 1937. október 7.

¹¹⁹ E részfejezet első változata megjelent az alábbi helyen: Gerard Visseringnek és kapcsolatainak szerepe az európai gazdaság újjáélesztésében (1919–1925). *Századok* 149, 2015/6, 1521–1544. http://www.szazadok.hu/doc/2015-6_0.pdf (Letöltés: 2016. 08. 12.)

¹²⁰ A megállapítást – amely a politikusokkal összevetve értendő – több tényező is alátámasztja. Az egyik, hogy a szakemberek közgazdasági ismereteik nyomán értettek a háborút követően felmerülő, többnyire gazdasági vagy

mert a szakértők az első világháborút követően gyorsan felismerték, hogy az országhatárokon túlnyúló gazdasági problémákat kizárólag nemzetközi szinten, együttműködés útján lehet megoldani. S miután az ehhez szükséges feltételek – az intézményrendszer és a nemzetközi szabályozások is – hiányoztak, a kooperációt szorgalmazó interakciókat főként nem hivatalos csatornákon keresztül bonyolították. Az első megbeszélésekre 1919 őszén Gerard Vissering holland bankelnök házában került sor, aminek nyomán egy évvel később a Népszövetség égisze alatt megrendezték a Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferenciát.¹²¹ A hivatalos fórum jelentősége abban jelölhető meg, hogy vagy száz – a győztes és vesztes nemzeteket képviselő – szakember ismerhette ott meg egymást alaposan.¹²²

A kutatás, melynek eredményeit alább összefoglalom, nagy mennyiségű ismeretanyagra épített, mivel a doktori disszertációmban (2007) már leírtam az említett konferencia eseménytörténetét. *Akkor* új források feltárása révén foglalmaztam meg a következtetéseimet, melyek kivétel nélkül az európai gazdaság általános vonásaira és összefüggéseire vonatkoztak. *Ezúttal* azonban a hálózatkutatás megközelítését alkalmazva lehetőségem nyílt arra, hogy korábbi következtetéseim relevanciáját az egyén – mint történelmi szereplő – szempontjából tanulmányozzam. Más szóval kísérletet tegyek a történeti valóság egy szeletének mikroszintű vizsgálatára. Ebben az esetben ugyanannak a helyzetnek más

összefüggéseire fókuszáltam. Elemzésem tárgya az individuum, akinek tulajdonságain túl társadalmi kontextusát is interakcióin keresztül szemléltem; cselekedeteinek feltételeit, szubjektív tudását, interpretációit és érdekeit is interakcióinak elemzésével, másoktól való függésében rekonstruáltam.¹²³ Egészen pontosan arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen szerepe lehetett Gerard Visseringnek és kapcsolatainak az európai gazdaság háború utáni újjáélesztésében.

Ebben a kutatásban használtam először a módszer fogalmait és a hálózatok jellemzőit egyaránt; és ez alkalommal a kiindulópontom a hálózat általános értelmezése volt, mely szerint a hálózat meghatározott tulajdonságokkal rendelkező elemek (csomópontok) és az ezek között fennálló, meghatározott vonásokkal rendelkező kapcsolatok összessége. Ennek alapján Vissering személyes kapcsolati hálóját a következő vizsgálati szempontokra koncentrálvam elemeztem: először is kik alkották a hálózat csomópontjait, s ők milyen tulajdonságokkal rendelkeztek; másodsor mely kapcsolatok álltak fenn köztük, s mi jellemezte azokat. Ezekre a kérdésekre csak a Vissering által hagyott nyomok alapján lehetett válaszolni.¹²⁴

Források

A Visseringtől származó és a róla szóló dokumentumokat két intézmény őrzi: az amszterdami Holland Nemzeti Bank és a hágai Holland Nemzeti Levéltár. Míg Vissering szakmai tevékenységének felvázolását az említett bank irattárából származó dokumentumok, addig személyiségének feltárását a Hágában őrzött források tették lehetővé. Mindkét intézményben találtam olyan

gazdasági jellegű problémákhoz. Másrészt a győztesek és vesztesek között feszülő ellentét döntően nem befolyásolta szakmai kapcsolataikat.

¹²¹ A Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencián (1920. szeptember 24. – október 8.) 39 nemzet – köztük Németország és a többi vesztes állam – gazdasági és pénzügyi szakértői vettek részt. Négy témakörben (államháztartás, valuta és árfolyam, nemzetközi kereskedelem, nemzetközi hitelek) születtek javaslatok és megállapodás a nemzetközi összefogás szükségességéről. A program végrehajtásának egyik legfontosabb feltétele, a politikusok támogatása azonban hiányzott. Ők csak 1922-ben Genovában fogadták el az együttműködés gondolatát.

¹²² Rab Virág: *Diagnózisok és terápiák. Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az első világháború után*. Gondolat, Budapest, 2010, 181.

¹²³ Ennek a vizsgálati szempontnak az alkalmazását nagymértékben inspirálta Juliane Brandt korábban már érintett tanulmánya: Brandt J.: Társadalmi hálózatok..., i. m. 98.

¹²⁴ Fontos megjegyezni, hogy a kérdések megválaszolását kizárólag a rendelkezésemre álló elsődleges forrásokra korlátoztam, s hogy azok kiegészítését, esetleges korrekcióját nem tekintettem feladatomnak.

dokumentumokat, melyek Vissering kapcsolatrendszerének feltérképezéséhez szolgáltatott információkat. A bankirattár privát dokumentumai közül azok voltak a legértékesebbek, melyek saját használatra készültek. Ezekben a „bizalmas” címkével ellátott beszámolóiban a bankelnök precízen feljegyezte, kikkel, hol és milyen célból találkozott. A leírások szerzőjük személyes benyomásait, az egyes partnerekre vonatkozó véleményét is tartalmazzák.

Tanulmányom alapját négy releváns, Vissering által saját részre lejegyzett jelentés képezi. Az első egy terjedelmes leírás, amely nemzetközi szakemberek 1919 őszi amszterdami találkozójáról számol be.¹²⁵ Ezekre az összejeöveletekre Vissering otthonában került sor; s ezeknek a megbeszéléseknek az eredményeként született az a memorandum, amely életre hívta a Népszövetség égisze alatt megrendezett Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferenciát. A második beszámoló 1921 őszenek egy teljes hónapját kíséri nyomon, több mint harminc gépelt oldalon.¹²⁶ Ebben Vissering svájci és németországi találkozóiról írt részletesen. A harmadik jelentésben (1925) egy fontos londoni találkozójának eseményeit örökítette meg a bankelnök több mint húsz oldalban.¹²⁷ A londoni megbeszélés célja az angol, az amerikai és a holland központi bankok közötti együttműködés elősegítése volt. A negyedik, alig tízoldalas jelentésből (1927) Vissering amerikai kapcsolatait ismerhetjük meg.¹²⁸ A felsoroltakon kívül a magánjellegű levelek és táviratok bizonyultak még hasznosnak. Azok gyakorisága, stílusa, a megszólítás és elköszönés módja ugyanis sok mindent elárul az elnök és levelezőpartnerei tulajdonságairól és kapcsolatáról egyaránt. Fontos még megjegyeznünk, hogy a források ugyan rendkívül informatívak, de eltérő terjedelmük és narratívájuk révén mély kapcsolathálózati elemzést nem tesznek lehetővé.

Vissering életútjához és személyiségének megrajzolásához a hágai családi dokumentumokban található iratokat használtam.¹²⁹ A bankelnök 70. születésnapja alkalmából és halálakor több tucat megemlékezés, illetve nekrológ született.¹³⁰ Ezek legérdekesebb vonása az, hogy a bankár tevékenysége mellett nagy figyelmet szentelnek Vissering személyiségének. Ezek a bankelnök érdeklődésére, képességeire, személyiségjegyeire vonatkozó információk nagyon hasznosak voltak a Visseringtől származó dokumentumok értelmezése során is.¹³¹

Vissering hálózatának létrejötte

Az első világháborút követően a nemzetközi együttműködés intézményes kereteinek hiánya miatt a nemzetközi kooperációt szorgalmazó interakciók nagy része informális kommunikációs csatornákon keresztül bonyolódott. Elsősorban bankárok és gazdasági szereplők voltak annak a hálózatnak a tagjai, mely 1920 őszen a Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencián kezdett kiépülni. Gerard Vissering kulcsfigurája volt ennek a hálózatnak. 1919-ben két alkalommal is saját házában fogadta kollégáit, s a nyilvánosság teljes kizárásával vezette az európai újjáépítés érdekében folytatott megbeszéléseket. Ezeknek a Vissering által koor-

¹²⁹ Nationaal Archief, Den Haag (a továbbiakban: NA), 2.21.183.88, 309-es Kollekcio: A Vissering család (Familie Vissering), 17, 18, 42.

¹³⁰ NA (309) 17, 18.

¹³¹ Egy történelmi személyiség életének, személyiségének és társadalmi hatásának felfejtése során számos olyan kérdéssel szembesül a kutató, melyek megválaszolása komoly fejtörést okoz. Bővebben erről lásd Vonyó József (szerk.): *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi levéltára, Pécs–Budapest, 2017; Agora Zsuzsanna: A politikus is ember. Rendhagyó recenzió Vonyó József Gömbös Gyula című életrajzához. *Korall* 2015, 60. szám, 163–169; Bálint Ágnes: *Pszichobiográfia*, i. m.; Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest, 2014.

¹²⁵ De Nederlandsche Bank, Archief G. Vissering (a továbbiakban: NBAV), 6. doboz, 94. dosszié.

¹²⁶ NBAV 16. doboz, 57. dosszié.

¹²⁷ Uo., 2. doboz.

¹²⁸ Uo., 20. doboz, 57. dosszié.

dinált tárgyalásoknak az eredményeképpen került sor a korábban említett brüsszeli szimpóziumra, amely a nemzetközi együttműködés első állomása volt. Itt ismerték meg egymást a korszak meghatározó elméleti szakemberei és bankárai, akik mint döntéshozók az európai gazdaságot is képesek voltak irányítani. Vajon megállapítható-e, hogy pontosan kik között és milyen jellegű kapcsolat állt fenn, s hogy a hálózaton belül mi jellemezte Vissering súlyát és pozícióját?

1919 tavaszán-nyarán a holland bankelnököt prominens amerikai bankárok keresték fel azzal a céllal, hogy megbízzák egy nemzetközi informális tanácskozás előkészítésével. A tervezett megbeszélés tárgya az európai gazdaság újjáélesztése volt. A bankárok közt volt Frank A. Vanderlip,¹³² a New York-i National City Bank elnöke, Benjamin Strong,¹³³ a New York-i Federal Reserve Bank kormányzója és Fred I. Kent,¹³⁴ a Bankers Trust Company elnökhelyettese.¹³⁵ Miért éppen hozzá fordultak

az amerikai pénzvillág meghatározó személyiségei közvetítésért? Döntésüket befolyásolhatta az a tény, hogy szinte közvetlenül a háborút követően, a békekonferenciával párhuzamosan kellett megszervezni az informális összejövetelt, vagyis több kritériumnak egyszerre kellett megfelelnie annak, aki koordinálta a találkozót. Mindenekelőtt: nem lehetett se a győzteseknek, se a veszteseknek elköteleződve; továbbá értenie kellett a gazdasághoz és a pénzügyekhez; kiterjedt és jól működő kapcsolatrendszerrel kellett rendelkeznie; s az is lényeges szempont lehetett, hogy az illető ne csak szakmailag, de emberileg is megbízható és hiteles legyen; ráadásul olyan valakinek kellett lennie, akit az amerikai felek korábbról ismertek.

1919-ben Vissering neve – elsősorban a kínai valuta stabilizálására tett kísérlete miatt – jól csengett amerikai bankár körökben. Ezt igazolja az a tény is, hogy a fentiekén túl a német származású amerikai bankár, Paul Warburg¹³⁶ is közvetítői feladatot bízott rá. Arra kérte, hogy szervezzen neki találkozót az akkor Párizsban tartózkodó Kenttel (a fentebb említett megbízók egyikeivel). A találkozó előkészítése során felmerült két másik szakember bevonása is a tárgyalásokba, az európai gazdaság helyzetét kiválóan ismerő francia Raphael-Géorges Lévy¹³⁷ és az angol John M. Keynesé.¹³⁸ Vissering végül mindkét felkérésnek eleget téve szervezte meg a szűk körű konferenciát.

¹³² Frank A[rthur] Vanderlip (1864–1937) a National City Bank elnöke New Yorkban (1909–1919), Benjamin Stronggal és Paul Warburggal együtt a Federal Reserve System egyik alapítója. A szisztéma létrehozásáért felelős tervezet (Aldrich-terv) részleteit ő és Strong együtt dolgozták ki.

¹³³ Benjamin Strong (1872–1928) 1907-től a Bankers Trust Company elnöke, a New York-i Federal Reserve Bank első kormányzója (1914–1928). Charles P. Kindleberger szerint Strong azon kevés amerikai döntéshozók egyike volt, akit az 1920-as években valóban érdekeltek Európa zavaros pénzügyei. Lásd *The World in Depression* (1929–1939). University of California Press, 1986.

¹³⁴ Fred I. Kent (1869–1954) pénzügyi szakember, a Bankers Trust Company, New York elnökhelyettese, Strong közeli munkatársa. A vizsgált periódusban rendszeresen előfordult Párizsban, ahol az amerikai pénzügyeket képviselte, a jóvátétel kérdéseinek egyik szakértője volt.

¹³⁵ Vanderlip 1919. május elsejére dátumozott memoranduma (*Memorandum in regard to an International Loan*) volt az első olyan próbálkozás, amely nemzetközi kölcsön kibocsátásával képzelte el az európai gazdaság rendezését. A memorandum arra hívta fel a figyelmet, hogy a rendezetlen európai gazdaság ártalmas lehet a társadalomra, s azon keresztül a politikára. Hangsúlyozta, hogy a nemzeti és nemzetközi problémák is csak a gazdasági és pénzügyi helyzet rendezésével kezelhetők. Számunkra a legfontosabb mégis az a körülmény, hogy Vanderlip Visseringen keresztül kívánt érvényt szerezni tervezetének. A dokumentum Vanderlip előzetes elképzeléseinek

megfelelően a holland bankelnök közvetítése nyomán jutott a Bank of England kormányzója, Montagu Norman elé, majd 1919. május 26-án a Holland Központi Bank ügyvezető igazgatóságához. A tervezetet Franciaország mellett az Amerikai Egyesült Államok sem támogatta, aminek következtében az elképzelés 1919 júniusára megbukott. Vö. NBAV 6. doboz, 94. dosszié.

¹³⁶ Paul [Max] Warburg (1868–1931) cégtárs a Kuhn, Loe & Co-nál New Yorkban és az M.M. Warburg & Co-nál Hamburgban, a Federal Reserve Board elnökhelyettese. Bátyja, M. M. Warburg befolyásos német bankár, a Reichsbank igazgatótanácsának tagja volt.

¹³⁷ Raphael-Géorges Lévy (1853–1933) francia politikus, bankár és közgazdász.

¹³⁸ John Maynard Keynes (1883–1946) a brit pénzügyminisztérium munkatársa (1915–1919), hivatalos képviselő a Párizsi Békekonferencián, az *Economic Journal* kiadója (1919–1944), *A Békeszerződés gazdasági következményei* (1919) című, nagy hatású könyv szerzője.

Az amszterdami tanácskozásra 1919. október 13–14-én, teljes titokban került sor. Hogy valóban ne kerülhessen nyilvánosságra a megbeszélésnek még a híre sem, Vissering házában gyűltek össze a meghívottak. A gyűlésen az említett két amerikai, a francia és az angol szakemberen és Visseringen kívül jelen volt még C. E. ter Meulen,¹³⁹ a Hope & Co tulajdonosa Amszterdamból, J. van Vollenhoven,¹⁴⁰ Pieter Johan Conrad Tetrode¹⁴¹ és G. H. M. Delprat¹⁴² a Holland Nemzeti Banktól. A megjelentek azonban nem az említett intézmények képviselőjeként, hanem magánemberként vettek részt a megbeszélésen. A nem hivatalos konferencia nem hivatalos elnökének Visseringet választották.

A megbeszélések tartalmára részletesen most nem térek ki, mindössze arra utalok, hogy a tárgyalások második napjának végén a szakemberek úgy döntöttek, hogy megbeszéléseik eredményét eljuttatják a tárgyalta kérdések szempontjából meghatározó hivatalos szervezethez, a Népszövetséghez. Előbb azonban újabb informális találkozót kívántak összehívni. Az volt a cél, hogy to-

vábbi négy semleges ország képviselőjével egészítsék ki a tárgyalók körét. A szakembereket a Párizsi Békekonferenciára érkezett svéd, dán, svájci és norvég delegációk tagjai közül válogatták, mivel úgy gondolták, ők rendelkeznek a legtöbb információval az európai gazdaság aktuális helyzetéről. A meghívókat magánlevélben küldték ki,¹⁴³ s azt Fred I. Kent, Paul Warburg, Raphael-Géorges Lévy, J. M. Keynes, Ter Meulen és Vissering is aláírta.

Az újabb megbeszélés időpontjául egy vasárnapot, 1919. november 2-át jelölték meg. A helyszín újfent Vissering háza volt. A következő szakemberek voltak jelen: Fred I. Kent, John Maynard Keynes, Marc Wallenberg a Stockholms Enskilda Banktól Svédországból, Patrick Volckmar¹⁴⁴ a Norske Handelsbanktól Norvégiából, Emil Glückstadt a Danske Landmandsbanktól Dániából, végül Rodolphe de Haller,¹⁴⁵ a Svájci Nemzet Bank elnökhelyettese, aki magával hozta Georges Pictet bankárt Genfből.¹⁴⁶

A második találkozó legfontosabb eredménye, hogy megerősítették a korábbi döntést, miszerint az informális tanácskozás végeredményét hivatalos (politikai) szintre emelik. Elképzelésüket (melynek lényege, hogy a rekonstrukció céljából nagyszabású nemzetközi pénzügyi konferenciát hívnak össze) memorandumba foglalták, s azt ellátták kézjegyükkel. Arról is döntöttek, hogy mindegyikük minimum 7, maximum 40 aláírást gyűjt még

¹³⁹ C. E. ter Meulen (1867–1937) holland bankár, cégtárs a Hope & Co-nál (1901–1937), a Népszövetség pénzügyi bizottságának tagja (1920–1937).

¹⁴⁰ J[oost] Van Vollenhoven (1866–1923) a Holland Nemzeti Bank egyik ügyvezető igazgatója (1916–1923). Vissering 1923-ban Vollenhoven nekrológjában külön megemlékezett munkatársa aktív közreműködéséről az – 1919 őszi informális találkozók eredményeképpen megszületett – amszterdami memorandum megalkotásában. Vissering írása Vollenhoven szakmai tevékenysége kapcsán rendkívül szerteágazó nemzetközi kapcsolatrendszerére, személyiségének egyes vonásaira, így nyitottságára és különleges munkabíráására hívta fel a figyelmet. Ez utóbbi – Vissering véleménye szerint – a Hollandia jövőjéért való tenni akarásából és hazája iránti elkötelezettségéből adódott. Mindemellett fontosnak tartotta, hogy Vollenhoven elméleti és gyakorlati tudása kölcsönösen segítették egymást; s végül kiemelte azt a képességét, hogy minden egyes nehéz helyzetben – legyen az vihar az óceánon vagy a gazdasági életben – talpon tudott maradni. G[erard] Vissering: In memoriam Joost van Vollenhoven. Overdruk van het *Algemeen Handelsblad* van Donderdag 29 November 1923, 1–6.

¹⁴¹ P[ieter] J[ohan] C[onrad] Tetrode (1883–1934) a Holland Nemzeti Bank egyik ügyvezető igazgatója (1919–1934).

¹⁴² G. H. M. Delprat (1867–1951) a Holland Nemzeti Bank egyik ügyvezető igazgatója (1915–1923).

¹⁴³ „Nagy örömkre szolgál, hogy meghívhatjuk arra a megbeszélésre, melyet nem hivatalos indíttatásból, hanem azért szervezünk, mert mindannyiunkat érdekel azoknak a nagy gazdasági problémáknak a megoldása, amelyekkel ma a világnak szembe kell néznie. Az összejövetel helyszíne Amszterdam, ideje november 2-a, vasárnap délután négy óra. Kezelje szigorúan bizalmasan a levél tartalmát!” Amszterdam, 1919. október 14. NBVA 6. doboz.

¹⁴⁴ A Brüsszeli Konferencián a valuta és árfolyam kérdésének általános javaslatait megfogalmazó bizottság norvég tagja.

¹⁴⁵ Rodolphe de Haller (1864–1962) a Svájci Nemzeti Bank igazgatósági tanácsának tagja és a bank elnökhelyettese (1907–1920).

¹⁴⁶ Nem volt jelen Warburg, akinek Amerikában voltak halaszthatatlan teendői, s Lévy, akinek a felesége súlyos beteg volt. Robert Henry Brand a londoni Lazard Brothers & Companytól szintén szeretett volna részt venni, de nem tudott. A találkozó céljaival azonban szimpatizált, s a hálózatba, mely ekkor 10–12 főt jelentett, aktívan bekapcsolódott. Vö. Rab V.: *Diagnózisok...*, i. m., 71.

a memorandumra, vagyis további hazai támogatókat toboroznak. A memorandum publikálását, vagyis az egyes kormányokhoz való eljuttatását karácsonyra időzítették, ám a dokumentum megjelenése átcsúszott 1920. január 15-ére. A memorandum híre és tartalma azonban informális csatornákon keresztül jóval hamarabb eljutott az egyes kormányokhoz.¹⁴⁷ Így történhetett, hogy Carter Glass amerikai pénzügyminiszter előbb reagált hivatalosan a memorandumra, minthogy azt közzétették volna.

A konferencia előkészítése mindjárt a memorandum publikálását követően megkezdődött, s megnyitására kilenc hónap múlva, 1920 szeptemberében került sor Brüsszelben. A konferencia elnökségében Gustav Ador¹⁴⁸ és Brand mellett ott volt Vissering is. A helyettes elnökök Alexandre de Celier¹⁴⁹ és Wouters d'Oplinter¹⁵⁰ voltak.

A Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia történetét itt most mellőzve hadd utaljak arra a lényeges körülményre, hogy nagyjából száz szakember ismerte ott meg egymást és egymás rekonstrukcióra vonatkozó elképzeléseit. A résztvevők nemcsak az egyes bizottságok munkájában és hivatalos platformokon találkoztak, de azon kívül is keresték egymás társaságát, együtt ebédeltek, vacsoráztak, kötetlen beszélgetéseket folytattak a legkülönbözőbb helyeken. A következő idézet jól szemlélteti ennek jelentőségét: „Az előcsarnok, a hatalmas olvasóterem, a könyvtár, a teázó és a dohányzó ideális helyszínei voltak az idő mulatásának, miközben valójában az egyeztetések legfontosabb helyszínei voltak. Végül is vagy száz ember ismerte itt meg egymást. 15–20 különböző helyen

¹⁴⁷ Kent egyenesen Wilsonnak továbbította, aki az amerikai kormány elé terjesztette. A brit kormány felé Keynes helyett Brand közvetített, mivel Keynes *A békeszerződés gazdasági következményei* című vitriolos írása miatt nem volt alkalmas a kényes diplomáciai küldetés teljesítésére. Rab V.: *Diagnózisok...*, i. m. 72.

¹⁴⁸ Gustav Ador (1845–1928) svájci politikus, a Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia elnöke, 1919-ben a Svájci Köztársaság első embere.

¹⁴⁹ Alexandre de Celier a francia pénzügyminisztérium magas rangú hivatalnoka, aki J. M. Keynes számos elképzelésével szimpatizált. A Brüsszeli Konferencián a nemzetközi hitelek témakörét ő nyitotta meg.

¹⁵⁰ [Ferdinand Leon Sidoine Marie José] baron Wouters D'Oplinter (1868–1942) belga gazdasági miniszter (1920. június 2. – 1920. november 20.).

voltak elszállásolva, követségek épületében, hotelekben, magánházaknál, szerteszét a városban, néhányan a hegytetőn, néhányan a hegy lábánál, amelyre Brüsszel épült. De állandóan közösen étkeztek, tudatosan 4-es, 5-ös, 6-os csoportokban, hasznossá téve az ebédszüneteket, s a 10. napot követően anélkül, hogy bármit mutatnának a papírok, a konferencia eredményessége már bizonyos volt. Visszatekintve az akkor kibírhatatlan, de kétségtelenül szükséges felszólalási rendszerre, amely egy évvel korábban, Párizsban az eljárást olyan borzasztó hosszúra nyújtotta, itt és most álruhába öltöztetett áldásnak bizonyult. Azt jelentette, hogy legalább az idő felében a legszorgalmasabb delegáltak szabadon és alaposan *megismerhették egymást*.” [Kiemelés tőlem – R. V.]¹⁵¹

Közvetlenül az első világháború után nemcsak politikai és gazdasági, hanem *kommunikációs szempontból is vákuum volt Európában*. A győztesek és vesztesek – vagyis a békerendszer teremtette szituáció fenntartását és revízióját szorgalmazók – szembenállása ugyanis tönkretette a korábbi kapcsolatokat, mi több, meghatározta az újabbak létrejöttét. Ebben az új, egyben gyanakvó légkörben fogott nemzeteken átívelő kapcsolatrendszer kiépítésébe Vissering, aki kezdettől fogva a hálózat sok kötéssel rendelkező központi figurája volt. Őt mindenki ismerte, s ő is ismert mindenkit. Ő közvetített az egyes szakemberek között, vagyis ő volt az, aki a különböző csoportok közötti összeköttetést megteremtette.

Felmerül a kérdés: vajon mi motiválta a holland elnököt? Alapvetően két tényező. Egyrészt az, hogy gazdasági szakértő lévén a gazdasági kérdések megoldását minden egyéb kérdés elé helyezte, s ezzel összefüggésben döntéseit mindenekelőtt saját bankja, illetve a holland gazdaság érdekei szerint alakította. Másrészt az, hogy felismerte a megváltozott helyzetben rejlő lehetőségeket, nevezetesen azt, hogy a semleges holland gazdaság esélyeit nem csorbítja az a szembenállás, amely a győzteseket és a veszteseket igen. Így a brit pénzpiac átmeneti gyengülésének következtében a holland

¹⁵¹ H. A. Siepmann: The International Financial Conference at Brussels. *Economic Journal* 30, 1920. december, 445.

pénzpiac olyan lehetőségekhez jutott – főként a vesztes Németország tekintetében –, amelyeket kihasználva megerősödhetett.

Mivel Hollandia – ahogy korábban már volt róla szó – gyarmatai révén is kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett és szorosan kötődött a világgazdasághoz, a holland szakember számára kézenfekvő, egyben természetes volt, hogy nemzetközi léptékben gondolkodott. Különösen igaz ez egy olyan helyzetre, amikor a kihívás több nemzet kooperációját és együttes akcióját feltételezte. Nem kétkedhetünk tehát az elnök 1921 őszén – saját célra készített beszámolójában – megörökített gondolatainak őszinteségében sem: „...ezek a beszélgetések hozzájárulhatnak egymás jobb megértéséhez és talán a nemzetközi együttműködéshez is, ami a gazdasági problémák megoldását is elősegítheti.” Kapcsolatépítő tevékenységének motorja részben tehát az volt, hogy kizárólag nemzetközi együttműködés útján tudta elképzelni az európai gazdaság újjáélesztését.

A fentiek további differenciálása végett lényeges megvizsgálni, pontosan mit értett Vissering az európai gazdaság rekonstrukciója alatt. Kétségtelen ugyanis, hogy Vissering a német gazdaság rekonstrukcióját kezdettől fogva az európai gazdaság talpra állításának egyik leglényegesebb feltételeként kezelte. Ráadásul – a holland kormánnyal, üzleti körökkel és a közvéleménnyel egyetemben – meg volt győződve arról is, hogy a német gazdaság újjáélesztése a holland gazdaság szempontjából is elsődleges jelentőségű.¹⁵² Ezt igazolja az a holland–német szerződés is (1920. május 11.), melynek keretében Németország rövid és hosszú lejáratú hitelekhez, Hollandia pedig szénhez jutott. Berlin a hitel egy részét holland élelmiszerre, másik részét a német ipar számára nélkülözhetetlen nyersanyagok beszerzésére fordíthatta.¹⁵³

1920 nyarára Hollandia szerepe a német gazdaság finanszírozásában olyan jelentőssé vált, hogy a német főkonzul úgy emlegette a holland guldent, mint Németország arany háttérű valutáját, hozzátéve azt is, hogy a németek voltaképpen holland lobo-gó alatt tértek vissza a világgpiachoz; egészen pontosan a holland bankok és az amszterdami német bankok közreműködésével.¹⁵⁴ Itt kell megjegyezni, hogy 1926-ig 67 külföldi, többségében német bankot alapítottak Hollandiában, melyek többsége legális holland cég volt.¹⁵⁵

Vissering tehát 1919-től kezdve arra törekedett, hogy elősegítse a német gazdaság újra integrálását a világgazdaságba. Azzal is tisztában volt, hogy a német gazdaság talpra állításához a holland hitelek nem lesznek elegendők, ezért is pártfogolt minden olyan elképzelést (így Vanderlip 1919. május 1-jei memorandumát is), amely előmozdította az európai gazdaság nemzetközi összefogás keretében – külföldi hitelekkel – történő újjáépítését.

A hálózatépítés szerepe az európai gazdaság rekonstrukciójában

Már az 1919 őszi események (amszterdami találkozók) alapján megállapítható, hogy Vissering mindannyiszor tudatosan vállalta a közvetítő szerepét az európai gazdaság talpra állítása érdekében. A következőkben ugyanezt az angol bankelnökhöz, Normanhez fűződő kapcsolatának elemzésével támasztom alá.

metország nem jut nyersanyaghoz, úgy nem tud termelni, következésképpen exportálni sem, s mivel felduzzad a munkanélküliek száma, akár a teljes gazdasági összeomlás is bekövetkezhet Németországban. Ennek pedig súlyos társadalmi és politikai következményei lehetnek, elsősorban egy kommunista fordulat, ami a szomszédos Hollandiára is veszélyt jelenthet. Üzleti körökben kellemetlen emlékeket idézett az orosz forradalom is, amelynek nyomán komoly holland befektetések semmisültek meg; a németországi befektetések pedig az oroszoknak a többszörösét tették ki. Uo., 73.

¹⁵⁴ Uo., 266.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵² [Jilles] Jeroen Euwe: *'It is Therefore Both in the German and in the Dutch Interest...'* *Dutch-German Relations after the Great War. Interwoven Economics and Political détente, 1918–1933*. PhD Dissertation, Erasmus University, Rotterdam, 2012, 72. http://www.eshcc.eur.nl/fileadmin/ASSETS/eshcc/chr/Euwe_Dutch-German_relations_1918-1933_2012.pdf (Letöltés: 2015. 07. 22.)

¹⁵³ Coal and Credit Treaty (Szén- és hitelszerződés). Ez a megállapodás holland részről annak a meggyőződésnek az eredménye volt, hogy amennyiben Né-

1921 októberének elején újabb fontos amszterdami találkozóra került sor, amikor is a holland bankelnök Normannel és az amerikai Pierre Jayjel,¹⁵⁶ a New York-i Federal Reserve Bank igazgatóságának elnökével az európai gazdaság helyzetét vitatta meg. Eredetileg Jay kért találkozót Visseringtől, aki a megbeszélésre meghívta angol kollégáját, Normant is. Az invitálás egyik fő oka az lehetett, hogy Vissering kulcsfontosságúnak ítélte a központi bankok együttműködését, ami egyébként is rendszeres információcserét, egyeztetést igényelt; másrészt Vissering kapcsolatrendszerén belül Norman fontos csomópont volt, kettejük kapcsolata ráadásul meglehetősen bizalmas és szoros volt. Gyakran találkoztak személyesen, még gyakrabban – ebben az időszakban átlagosan 8–10 naponként – váltottak levelet; hol Vissering utazott Londonba, hol Norman Amszterdamba.¹⁵⁷

Kapcsolatukat egyenrangú partneri viszony, egyfajta szimmetria jellemezte. A holland szakember értékét tájékozottsága és „semlegessége” jelentette, az angol bankárét pedig személyes presztízse és befolyása adta. Ebből az is következett, hogy bizonyos szempontból kölcsönösen egymásra voltak utalva, Vissering több esetben Norman „meghosszabbított karjaként” funkcionált. Bizonyos szituációkban ugyanis az angol bankelnök nem tudott volna cselekedni: ilyen helyzet volt – a későbbiekben tárgyalandó – kapcsolatfelvétel a vesztes Németország szakembereivel.

Az angol–amerikai–holland tárgyalások folytatásának tekinthető Vissering októberi svájci (Zürich), majd németországi (Berlin) útja, melyek során nemcsak a két ország gazdasági és politi-

¹⁵⁶ Pierre Jay (1870–1945) a New York-i Federal Reserve Bank első elnöke.

¹⁵⁷ Sayers nagyszabású könyvében – Norman, Vissering és Moll svéd bankár levelezése és az utóbbiak londoni látogatásai alapján – arra a következtetésre jutott, hogy azok, vagyis az informális kommunikáció jobban hozzájárultak az együttműködés megalapozásához, ezen keresztül pedig a helyreállított nemzetközi aranystandard fenntartásához, mint a brüsszeli és a genovai konferenciák (1922), vagyis a hivatalos fórumok. Richard Sidney Sayers: *The Bank of England 1891–1944*. Vol. 1. Cambridge University Press, 1976, 161.

kai szituációját ismerte meg, de azokat a bankárokat is, akik tevékenységük révén befolyással voltak mind a svájci, mind a német gazdaságra.¹⁵⁸ Vissering ez alkalommal négy napig tartózkodott Svájcban és egy hétig Németországban, ennél rövidebb idő alatt ugyanis nem tudott volna annyi találkozót lebonyolítani és olyan mély párbeszédet folytatni német kollégáival, mint amennyire sort kerített. Ezek a kapcsolatok nemcsak neki, de Normannek is fontosak voltak, mivel mindketten tisztában voltak vele, hogy csak hiteles információkra támaszkodva tudják megérteni és befolyásolni a bonyolult gazdasági környezetet. Erre az útra nyúlik vissza a német szakemberek egy tágabb körének bevonása az európai rendezéssel kapcsolatos tárgyalásokba.

Vissering Svájcban előbb Heidelbergbe, majd onnan Berlinbe utazott. Berlinben Franz Urbiggal¹⁵⁹ (Leszámitoló Társaság/Disconto-Gesellschaft, Berlin), Carl Wolperttel, az említett berlini bank wiesbadeni fiókbankjának igazgatójával és F. Mackowsky hannoveri bankfiók-igazgatóval találkozott. Mivel éppen pincérsztrájk volt, ezért Urbig – akit Vissering már korábban¹⁶⁰ is ismert – segített neki szállást találni. Az Adlon Hotelben sikerült egy lakosztályt bérelniük, ugyanazt, amelyben Vissering egy évtizeddel korábban (1911-ben) a kínai kormány tanácsadójaként a

¹⁵⁸ Zürichben August Burckhardttal találkozott, aki 1915 és 1924 között a Svájci Nemzeti Bank igazgatóságának tagja és a bank elnöke volt, valamint Johann Daniel Hirterrel, a Svájci Nemzeti Bank tanácsának elnökével.

¹⁵⁹ Franz Urbig (1864–1944) a Leszámitoló Társaság (Disconto-Gesellschaft) cégtársa Berlinben (1920–1929) és a Reichsbank igazgatótanácsának tagja (1924–1930). A Brüsszeli Konferencián a valuta és árfolyam kérdését tárgyaló szakemberek között – Rodolphe Haller (Svájc) és Marcus Wallenberg (Svédország) mellett – az egyik legaktívabb; ezen túl tagja volt a nemzetközi kereskedelem kérdését tárgyaló bizottságnak is.

¹⁶⁰ 1918. november 13-án a holland bankelnök táviratban kérte Urbigot, hogy küldjön olyan képviselőt Hollandiába, aki tárgyalhat a németeknek nyújtott holland hitelek kiterjesztésének lehetőségeiről. Urbig személyesen utazott a helyszínre, és 1919 folyamán kommunikációja a holland hitelezőkkel rendszeres és folyamatos maradt. Ez az eset rávilágít arra, hogy Vissering a német és holland pénzvilág között is közvetített informálisan. Euwe Jeroen: *It is Therefore...* i. m., 89.

Kínának nyújtandó hitelről és annak feltételeiről néhány amerikai, angol és német kollégájával tárgyalt.

Vissering a megérkezését követő napon a német jegybank, a Reichsbank elnökhelyettesével, Otto von Glasenappal¹⁶¹ találkozott, akit korábban Brüsszelben ismert meg. Megbeszéléseik során Vissering többször is hivatkozott a Bank of England kormányzójával való együttműködésére s a legutóbbi amszterdami találkozóra. Ezzel egy angol–német szakmai találkozó előkészítése lehetett a célja. Visseringnek a németországi útról szóló privát beszámolójából kiolvasható, hogy Norman kérte arra, hogy közvetítsen a németek felé. A holland bankelnök a helyzet nyújtotta lehetőségeket maximálisan kihasználva, szabadon döntött minden egyes szituációban, ami a két bankelnök egyenrangú partneri viszonyára utal. A németországi megbeszélések tárgya az angol és a holland bankelnököt egyaránt foglalkoztató kérdéskörök – a német valuta és a német bankok helyzete – voltak.¹⁶²

Vissering kapcsolatépítő stratégiájára vonatkozó információkat is megtudhatunk a Németországban töltött időszakból. Nevezetesen azt, hogy a holland bankelnök minden helyzetet kihasznált arra, hogy szakmai ismeretségeket kössön, és információt gyűjtsön. Miután Glasenapp révén megismert egy bizonyos Bayert,¹⁶³ s Urbig közvetítésével a Berlieni Német Clubban

további kilenc szakembert – Franz von Mendelssohnt és Paul H. von Schwabachot,¹⁶⁴ Paul Millington Herrmannt (Deutsche Bank), Oscar Wassermannt,¹⁶⁵ Dombois-t,¹⁶⁶ a kereskedelmi és ipari ügyekben jártas Georg von Simsont, Hjalmar Schachtot,¹⁶⁷ Samuel Ritschert¹⁶⁸ és Henry Nathant¹⁶⁹ a Dresdner Bankból –, szinte azonnal újabb találkozót kért valamennyiüktől. Vissering a felsoroltakon túl Schröder pénzügyminiszter-helyetessel is találkozott, akivel később a német költségvetésről folytattak hosszas beszélgetést a pénzügyminisztériumban. R. E. A. von Havenstein, a német jegybank elnöke saját házába is meghívta Visseringet, ahol több kollégája is jelen volt, ám szigorúan magánemberként. Az összejövétel informális jellegét erősítette Havenstein feleségének jelenléte is.

Vissering előtt egyre több német ajtó nyílt meg. A Deutsche Bank igazgatósági tagjaival folytatott tárgyalása után a bank új, luxuriózus épületébe is meghívást kapott, ahol néhány korábban megismert szakemberrel, köztük Paul Millington Herrmannal,¹⁷⁰

¹⁶⁴ Valószínűleg mindketten egy német magánbank, a Bleichröder munkatársai voltak.

¹⁶⁵ Oscar Wassermann (1869–1934) igazgatósági tanácsag a Deutsche Banknál Berlinben (1912–1934), a Reichsbank igazgatótanácsának tagja (1924–1930).

¹⁶⁶ Johannes Heinrich Adolf von Dombois (1857–1944) német jogász, politikus és bankár. A porosz állami bankban a tengeri kereskedelmi ügyekért felelős elnök (1909–1924).

¹⁶⁷ Horace Greeley Hjalmar Schacht (1877–1970) a berlini Dresdner Bank igazgatóhelyettese (1908–1915), a berlini székhelyű Nationalbank für Deutschland igazgatója (1916–1922), a szintén berlini Darmstadter und Nationalbank igazgatója (1922–1924), a pénzügyeket felügyelő bizottság tagja (1923–1924), a Reichsbank elnöke (1924–1930 és 1933–1939), a gazdasági ügyek minisztere (1934–1937), tárca nélküli miniszter (1937–1943).

¹⁶⁸ Samuel Ritscher (1870–1938) vezető német bankmenedzser, az 1920-as években a Birodalmi Hiteltársaság (Reichs-Kredit-Gesellschaft) igazgatója.

¹⁶⁹ Henry Nathan (1862–1932) 1903-tól a Dresdener Bank igazgatósági tagja, 1920-tól vezérigazgatója.

¹⁷⁰ Paul Millington Herrmann (1858–1935) a berlini Deutsche Bank igazgatóságának tagja (1911–1928).

¹⁶¹ Otto [Georg Bogislaf] von Glasenapp (1853–1928) a Reichsbank elnökhelyettese (1908–1924), a brüsszeli konferencián a valuta és árfolyam kérdéseinek általános javaslatait megfogalmazó bizottság német tagja.

¹⁶² Érdemes megjegyezni, hogy 1921 folyamán a német kérdés és annak megoldása kapcsán Norman mint magánember sokkal messzebbre elment, mint amit a Bank of England elvárt tőle. Ennek oka az volt, hogy a német rekonstrukciót Visseringhez hasonlóan fontosnak ítélte az európai gazdaság életképessége szempontjából. R. S. Sayers: *The Bank...*, i. m. 174. Norman aktív szerepvállalásáról a német stabilizációban 1921 őszétől lásd Péteri György: *Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations after World War I*. No. 9. Trondheim Studies in History. Department of History, University of Trondheim, Trondheim, 1995, 65.

¹⁶³ Annyit tudni róla, hogy a Reichsbankban a valutakérdés egyik szakértőjeként tevékenykedett. Vissering beszámolójában azt írta róla, hogy igazgatói címmel rendelkezett, de nem volt tagja az igazgatóságnak.

O. Wassermannal s néhány újjal, Paul Mankiewitzcel,¹⁷¹ E. Heinemannal,¹⁷² O. Schlitterrel,¹⁷³ A. Blinziggel¹⁷⁴ és C. Michalowskyval¹⁷⁵ érkezett. Egyre fontosabb kérdésekről folytak a megbeszélések: az európai, ezen belül a német gazdaság újjáélesztésének különböző lehetőségeiről, a holland gazdasági és pénzügyi helyzetről és Hollandia lehetséges szerepvállalásáról az európai rekonstrukcióban. A németeket az a kérdés is élénken foglalkoztatta, hogy mennyi idegen s azon belül német bankbetét „rejtőzhet” a holland bankrendszerben.

A fenti találkozókon túl Visseringnek több személyes megbeszélése is volt. Ezek többségére egy teljesen semleges helyszínen, az Adlon Hotelben került sor. Azért éppen ott, mert az említett pincérsztrájk miatt szinte csak ott lehetett megszállni, étkezni vagy tárgyalni; következésképpen az Adlon Hotel egyfajta információs központtá vált. Vissering feljegyzéseiből kiderül, hogy a fontosabbnál fontosabb emberek ki-be jártak az Adlon kapuján; s hogy az ebből adódott lehetőségeket ő ki is használta. Westermannal a Rotterdami Bankszövetségtől és W. La Gróval¹⁷⁶ is így találkozott. Utóbbi még az Amszterdamba közeledő éjszakai vonatra is segített neki helyet foglalni. Sőt J. Wirthtel¹⁷⁷ is össze kí-

vánta hozni a holland bankelnököt, ami csak azért nem sikerült, mert épp aznap nevezték ki Wirthet birodalmi kancellárrá.

Az Adlon Hotelben szállt meg a londoni Rothschild cég munkatársa, Nauheim is. Ő kereste meg Visseringet, s nagyon bizalmasan közölte vele, hogy Rothschild¹⁷⁸ és ő miért érkeztek Berlinbe. Elmondta, hogy kölcsönt kívánnak nyújtani Németországnak, s az akcióba más hitelezőket is szeretnének bevonni. Ez volt korábban Warburg amerikai bankár terve is. Rothschild Warburghoz hasonlóan olyan pénzügyi partnereket keresett, akik egy nemzetközi együttműködés keretében vállalták volna Németország pénzügyi támogatását. Ennek érdekében utazott Rothschild és Nauheim Berlinből Párizsba, majd újra Londonba, s előzetes terveik szerint New Yorkba is.

Néhány berlini kollégát korábbról is ismert Vissering. Egyikük, Anton Arnold a Leszámitoló Társaság (Disconto-Gesellschaft) igazgatója volt, aki közvetlenül őutána foglalta el a kínai kormány pénzügyi tanácsadói székét 1912-ben. 1921-es találkozójuk alkalmával azonban már újra a német jegybanknál dolgozott. Kettejük kapcsolata (akárcsak Normannel) rendszeres találkozásokból álló szimmetrikus ismeretség volt. (Úgy tűnik, alapvetően Vissering személyiségéből következett, hogy partnereivel igyekezett egyenrangú viszonyt kiépíteni.) Ez a kötelék azonban mélyebb és személyesebb volt, mint kapcsolatainak többsége. Pekingi élményeik jelentették azt a szálát, amely mindkettejük életében meghatározó volt, s ez szorosan összekapcsolta őket.

Vissering régről ismerte M. M. Schimm van der Loeffot is, aki korábban válságügyekkel foglalkozott a holland külügyminisztériumban Hágában, majd a Rotterdami Bankszövetség titkára lett. Ekkor azonban már résztulajdonosa volt a Delbrück Schickler & Co.-nak. Vissering Loeff közvetítésével újabb kapcsolatokra tett szert: megismerkedett Carl Jörgerrel, a cég másik tulajdonosával

¹⁷¹ Paul Mankiewitz (1857–1924) a berlini Deutsche Bank igazgatóságának tagja (1898–1923) és a bank szóvivője (1919–1923).

¹⁷² Elkan Heinemann (1859–1941) a berlini Deutsche Bank igazgatóságának tagja (1906–1923).

¹⁷³ O. Schlitter (1868–1939) a berlini Deutsche Bank igazgatóságának tagja (1912–1932), a bank felügyelőbizottságának elnöke (1933–1939).

¹⁷⁴ Alfred Blinzig (1869–1945) a berlini Deutsche Bank igazgatóságának tagja (1920–1934).

¹⁷⁵ Carl Michalowsky (1862–1941) a berlini Deutsche Bank igazgatóságának tagja (1908–1927).

¹⁷⁶ Willem La Gro (1874–1948) a Holland Kereskedelmi Társaság felügyelője (1913–1914), 1917–1919 között a holland–oroszkereskedelem felügyelője, a Banque de Paris et des Pays Bas holland leányvállalatának a vezérigazgatója (1921–1935), majd az említett bank tanácsadó testületének tagja (1936–1948).

¹⁷⁷ Karl Joseph Wirth (1879–1956) pénzügyminiszter (1920–1921), birodalmi kancellár (1921–1922), a megszállt területek minisztere (1929–1930), külügyminiszter (1930–1931).

¹⁷⁸ Valószínűleg Lionel Nathan de Rothschildról (1882–1942) vagy annak öccséről, Anthony Gustav de Rothschildról (1887–1961) van szó. Ez utóbbi mellett szól, hogy néhány évvel később aktívan részt vett Közép-Európa gazdasági rekonstrukciójában.

és W. A. F. Geversszel.¹⁷⁹ Nem ez volt az első alkalom, hogy megelővő kapcsolatai révén újabbakat teremtett.

Vissering németországi útját egyfajta küldetésnek tekintette, első percétől az utolsóig annak teljesítése érdekelte csak. Éjszaka utazott vissza Amszterdamba, de még akkor is kihasználta minden lehetőséget a kapcsolatépítésre, információszerzésre. Elsőként a Londonba tartó Kösterrel beszélgetett, aki korábban többször járt Hollandiában, s akivel legutóbb a Holland Nemzeti Bankban találkoztak. Mivel Köster édesanyja holland volt, ezúttal hollandul folyt a társalgás. Vissering egyébként gond nélkül kommunikált németül, angolul és franciául is.

Schlubachhal, egy hamburgi cég fiatal tulajdonosával is váltott néhány szót a vonaton. A német szakember bizalmas információkat osztott meg Visseringgel; elmondta neki, hogy a Reichsbank néhány pénzembere Londonba utazik, majd felajánlotta, hogy telefonon vagy táviratban értesíti az elnököt, ha az urak Amszterdamba látogatnak. Feljegyzéseiben Vissering ehhez csak annyit fűzött hozzá, hogy meglehetősen tájékozott az illető, ezért a továbbiakban szorosabbra fűzte vele kapcsolatát.

1921. október 23-án, majd két hét múltán tért vissza Vissering Hollandiába. Aránylag hosszú távollétét azzal magyarázhatjuk, hogy minden másnál fontosabbnak ítélte az európai gazdaság rekonstrukcióját, melynek legszűkebb keresztmetszetét a német kérdés jelentette. Célja ezért az volt, hogy első kézből szerezzen információkat a német helyzetről s a német kollégák elképzeléseiről. Ezt várta tőle Norman is, aki egy győztes nagyhatalom nagy hatalmú bankkormányzójaként nem lett volna alkalmas egy ilyen küldetésre.

A másik lényeges dolog, hogy Vissering nem egyszerűen „parancsot” teljesített, hanem minden esetben saját belátásának megfelelően döntött. Az egyetlen, amit szem előtt tartott, az volt, hogy időt és energiát nem sajnálva, legjobb tudásának megfelelően szolgálja a közös célt: a nemzetközi gazdasági problémák nemzeteken átívelő keretekben való megoldásának előmozdítását.

Ezt igazolja az a tény, hogy közvetlenül Vissering németországi útja után német szakemberek látogattak Angliába. Havenstein jegybankelnök és Kaufmann,¹⁸⁰ a Reichsbank titkos tanácsosa, akikkel Vissering néhány nappal korábban Berlinben találkozott, október 21-én Hamburgból Londonba látogattak.¹⁸¹ Sőt, Norman ezt követően arra kérte Visseringet, hogy Londonból hazafelé fogadja a német urakat. Vissering október 28-án találkozott is velük a Holland Nemzeti Bankban. A tárgyalásról készült jegyzőkönyv arról árulkodik, hogy a holland elnök egyhónapos németországi tartózkodása eredményes volt.

Vissering azonban nem csak a német szakemberek és Norman között képezett hidat. 1921. október 31-én a New York-i National City Bank exelnöke, Frank Arthur Vanderlip kereste fel Visseringet, s arra kérte, hogy tervét – egy a Federal Reserve Board mintájára elképzelt Európai Bank ötletét – közvetítse a Bank of England elnöke felé. Vissering ezt meg is tette. Norman ugyan fogadta Vanderlipet, de Visseringhez írt leveléből egyértelműen kitűnik, hogy csak a Vissering iránti szakmai és személyes megbecsülése miatt tette. Az amerikai elképzelést ugyanis teljesen kivihetetlennek ítélte. Többek között azért, mert ekkorra a nemzetközi lapok (*Frankfurter Zeitung*, *Telegraaf*) már tele voltak a hírrrel, mivel Vanderlip magát Walther Rathenaut, a német rekonstrukcióért felelős minisztert, későbbi (1922) külügyminisztert is felkereste szándékával. Vissering az Amstel Hotelben informálisan találkozott Vanderlip-pel. Hosszú órákig beszélgettek, ami egyrészt arra utal, hogy Vissering rendkívül udvarias volt, másrészt Normannel ellentétben az együttműködés elvén nyugvó terv ötletét még akkor is nagyra értékelte, ha annak megvalósítására nem látott lehetőséget.

Vissering és Norman kapcsolatának további értelmezésénél a bankelnök harmadik beszámolójához fordulok, amely egy 1925.

¹⁸⁰ Vissering egyedül őt említi beszámolójában azok közül, akiket Havenstein 1921. október 20-án az ő tiszteletére hívott meg saját házába teázni.

¹⁸¹ Havenstein látogatásának körülményeiről, a Bank of England és a Reichsbank, vagyis Norman és Havenstein, majd 1924-től Norman és Schacht kapcsolatáról bővebben lásd R. S. Sayers: *The Bank...*, i. m. 175–183.

¹⁷⁹ W. A. F. Gevers (1856–1927) berlini holland követ (1919–1927).

szeptember 2–5. között zajlott megbeszélés minden apró részletét rögzíti. A megbeszélés résztvevői Norman, Benjamin Strong, a New York-i Federal Reserve Bank kormányzója¹⁸² és Vissering voltak. Az angol bankelnök, mielőtt Strong látogatába érkezett hozzá, azonnal Londonba invitálta holland kollégáját. Norman ugyanis hasznosnak ítélte, hogy a nemzetközi pénzpiac, az egyes valuták, valamint az általuk vezetett intézetek együttműködésének kérdését hármasan beszéljék meg. Vissering hasonlóképpen gondolkodhatott, mert azonnal vonatra szállt, majd a Batavier járatával Londonba repült. Azért ezt a járatot választották, mert nagyon kevesen vették igénybe, így a bankelnök utazása nagy valószínűséggel titokban maradhatott.

Az angol–amerikai–holland megbeszélésre szeptember 3-án, délután 3-kor került sor a Bank of England könyvtárszobájában. A négy óra hosszú megbeszélést csak egy rövid teázás szakította meg. Este Norman házában (Thorpe Lodge, Campden Hill, London W. 8.) vacsoráztak, ahol hármukon kívül Strong lánya,

¹⁸² Benjamin Strong 1917 tavaszán találkozott először Normannel, amikor meglátogatta őt a Bank of Englandben, Londonban. Levelezni Strong kezdeményezésére ezt követően, 1917 áprilisában kezdtek. Kapcsolatuk hamar elmélyült, amit az is bizonyít, hogy egy ideig Norman gondoskodott Strong legidősebb fiáról, aki az amerikai egészségügyi szolgálat önkénteseként 1917 májusában Európába érkezett. Ahamed, Liaquat: *A pénzvilág urai. Központi bankárok, akik csődbe vitték a világot*. Corvina, Budapest, 2012, 110. Norman 1921–22-ben három alkalommal járt az Amerikai Egyesült Államokban. Ezután – Strong betegsége miatt – tizennyolc hónapon keresztül nem találkoztak. Ezt követően megállapodtak abban, hogy legalább évente kétszer találkoznak, általában nyáron Európában és télen New Yorkban. Ettől függetlenül pedig néhány hetente levelet váltottak (uo., 173); Ahamed az 1920-as években a világ pénzügyi építményének egyik fix pontját Strong és Norman barátságában véli felfedezni (uo., 153). Strong valamivel fiatalabb volt, mégis több tapasztalattal rendelkezett, mint Norman, ezért az angol bankelnök többet tanult az amerikaitól, mint fordítva. Emellett Strong intellektuálisabb volt, Normanénál kevésbé elegáns leveleiben mély gondolatokkal találkozhatunk. Éppen ezért Strong nemcsak Norman politikáját volt képes néhány esetben megváltoztatni, de azt az irányt is, amerre Norman haladt, míg fordítva ugyanez nem mondható el. Vö. R. S. Sayers: *The Bank...*, i. m. 154–155.

Mrs. Humphrey is jelen volt. A megbeszélések tartalmát e helyütt nem részletezem, inkább azokra a körülményekre utalok, amelyek kimondottan a kapcsolati hálók alakulására és az egyes hálók egymáshoz való viszonyára vonatkoznak. Kiderül ugyanis, hogy nem sokkal a megbeszéléseket megelőzően mind Norman, mind Strong járt Berlinben, ahol személyesen is kapcsolatba kerültek a német bankvilágnak azon képviselőivel – elsősorban a Reichsbank munkatársaival –, akikkel még 1921 őszén Vissering építette ki a kapcsolatot. Azt is megtudhatjuk, hogy az amerikai és angol bankelnök időközben több jegybanki elnökkel is találkozott. Strong Svájcban a Svájci Nemzeti Bank elnökével, G. Bachmannal¹⁸³ tárgyalt, Berlinben és Londonban pedig a Belga Nemzeti Bank elnökével, Fernand Hautainnel¹⁸⁴ találkozott. Ez utóbbival Norman is tárgyalt, s mindkét bankelnöknek az volt a véleménye, hogy a belga bank nem elég független a politikától. Strong beszámolt arról, hogy az olasz jegybank főigazgatója (Bonaldo Stringher)¹⁸⁵ és a francia jegybank kormányzója (Georges Robineau)¹⁸⁶ is felkereste. Norman erre kifejtette, hogy az olyan bankokkal, mint az olasz vagy a francia, melyek az aranyalap visszaállításáért nem tesznek meg mindent, nem érdemes tárgyalni.¹⁸⁷ A megbeszélésből egyértelműen kiderül, hogy az a kapcsolati háló, amely 1919-ben az amszterdami találkozók alkalmával kez-

¹⁸³ Gottlieb Bachmann (1874–1947) Svájci Nemzeti Bank igazgatósági tagja (1918–1939), majd a bank tanácsának elnöke (1939–1947); a Reichsbank igazgatótanácsának tagja (1924–1930), delegált az 1933-as Londoni Világ-gazdasági Konferencián, a Nemzetközi Fizetések Bankjának igazgatósági tagja (1931–1939).

¹⁸⁴ Fernand Hautain (1858–1942) a Belga Nemzeti Bank kormányzója (1923–1926).

¹⁸⁵ Bonaldo Stringher (1854–1930) olasz politikus és közigazdász, az olasz jegybank főigazgatója (1900–1928), majd kormányzója (1928–1930).

¹⁸⁶ Charles Georges Robineau (1860–1927) a francia jegybank kormányzója (1920–1926).

¹⁸⁷ Normannek egyébként alig volt kapcsolata Robineau-val, ami részben a francia bank kormányzójának személyiségén múltott. A helyzet azonban megváltozott, amikor 1926 júniusában Émile Moreau foglalta el Robineau helyét. Vö. R. S. Sayers: *The Bank...*, i. m. 184–185.

dett működésbe lépni, továbbra is az egyetlen fóruma maradt az európai gazdasági együttműködésnek.

Szeptember 4-e teljes délelőttjét együtt töltötte Strong és Vissering. Többek közt a Fedről¹⁸⁸, annak működéséről, a nehézségekről és a kettejük közötti együttműködésről beszélgettek. A tárgyalás során a két bankár közelebbről is megismerhette egymás elképzeléseit, ami elősegítette jövőbeni kooperációjukat. A három nap legfontosabb eredményeként kinyilvánították, hogy a nemzetközi összefogás fenntartása érdekében a jövőben rendszeresen és személyesen fognak találkozni és kommunikálni. Felismerték ugyanis, hogy az intézményesített nemzetközi együttműködés hiányában nekik kell lehetőséget és alkalmat teremteniük az eszmecserékre és a közös döntésekre.¹⁸⁹

Következtetések

A fentiek során arra a kérdésre kerestem a választ, milyen szerepe lehetett Gerard Vissering holland bankelnöknek és kapcsolatainak az európai gazdaság háború utáni talpra állításában. A rendelkezésemre álló források alapján igazolható, hogy Vissering tevékenysége révén nagyban hozzájárult egy nemzeteken átívelő szakmai hálózat kialakulásához és annak működtetéséhez egy olyan időszakban, amikor az együttműködés intézményes

keretei hiányoztak. Ennek az országhatárokon túlnyúló kapcsolathálózatnak a leglényegesebb funkciója az volt, hogy megteremtette a lehetőségét az európai gazdasági rekonstrukció előkészítésének. Ez utóbbi elsődleges feltétele a német kérdés minél alaposabb megismerése és megoldása volt. Ennek érdekében Vissering felvette a kapcsolatot a vesztes Németország számos gazdasági és pénzügyi szakemberével, közvetítette a német gazdaságról szerzett információkat Norman felé, és hidat képezett a német szakemberek és Norman között. Előkészítette a németek londoni tárgyalásait. Mindemellett a holland bankelnök nemcsak német–angol, de amerikai–angol vonalon is közvetített a szakértők között.

A Vissering tevékenysége által kiépített és működtetett hálózat felépítése horizontális és nem hierarchikus volt. Ha volt is hierarchia a hálózaton belül, az tudásalapon működött. Vissering szocializációja és személyisége révén kapcsolataiban fontosnak tartotta az egyenlőséget és a kölcsönösséget egyaránt. Emellett a döntéseket látszólag nem sajátította ki magának, hanem azt megosztotta partnereivel. Ennek oka az lehetett, hogy a hatékonyságot és az innovációt mindennél fontosabbnak tekintette. Tapasztalatból tudta, hogy az információk és ötletek sok esetben éppen a legalsó szinten jelennek meg vagy kívülről jönnek, így ezekre mindig nyitott volt. Legfőbb motivációja az információk iránti csillapíthatatlan szomja lehetett. Távolra nyúlva gyűjtötte össze az új tudásmorzsákat, majd hálózatán belül áramoltatta azokat. Ösztönösen megérezte, hogy bizonyos embereket érdemes összekötnie. Partnerei reakcióira minden esetben érzékenyen reagált. Szisztematikusság mutatható ki kapcsolatainak építésében is. Ugyanez megfigyelhető legfontosabb partnerei (Norman és Strong) esetében is.¹⁹⁰ Az együttműködést az egyéni érdekeken

¹⁸⁸ Federal Reserve Board.

¹⁸⁹ A negyedik beszámoló – melyet egy 29 oldalas, kézzel írott úti napló is kiegészít – Vissering New York-i utazását örökíti meg, amelyre 1927. március 5. és május 10. között került sor. Az ekkor 62 éves Vissering nem egyedül utazott. Felesége és titkára, C. W. Ritter is elkísérte. Az utazás célja egyrészt a központi bankok régóta tervezett együttműködésének megvitatása volt, másrészt a holland bankelnök az amerikai szakemberek gyakori amszterdami látogatását kívánta viszonzni. 1925-ben hat amerikai szakértő látogatott Amszterdamba, 1926-ban nyolc. Ehelyütt nem sorolom fel őket név szerint. Mivel valamennyiük utazásának célja és legfontosabb körülményei rekonstruálhatók, ezért a jövőben Vissering amerikai kapcsolatainak felvázolására is kísérletet teszek.

¹⁹⁰ Részlet Strong 1918. november 22-én Normanhez írt leveléből: „Az előttünk álló időszakban a legnagyobb veszély (...) nem a társadalmi és politikai felfordulás”, hanem az, hogy a küszöbönálló béketárgyalások „gazdasági háborúba torkollnak”, ami „a jólétünket fenyegető gazdasági barbárságot hozza magával. (...) Nincs kétség a tekintetben, hogy a világ boldogsága a jövőben jelentős mértékben az országaink között most kialakuló kapcsola-

túl elsősorban a közös cél elérésének óhaja indukálta, illetve az a meggyőződés, hogy a kollektív hatékonyabb, mint az egy.

Vissering tehát hálózata révén esélyt teremtett az európai gazdaság rekonstrukciójára. A helyzetet ugyanis először megérteni, illetve diagnosztizálni kellett. Ehhez információkra, vagyis kommunikációra volt szükség. A kérdés az, hogyan volt erre képes. Hogyan tudott annyi sokkötésű és erős kapcsolatot fenntartani? Először is valami különös érdeklődés, egyfajta ösztön hajtotta újabb és újabb kapcsolatok kialakítására, érdeklődése és kíváncsisága is átlagon felüli volt. Másrészt a már meglévő kapcsolatait tudatosan és nagy intenzitással ápolta. Harmadrészt rendkívüli kapcsolat-teherbíró képessége kiváló memóriával párosult; partnereivel türelmes és toleráns volt. Negyedrészt vonzó személyisége, szakmai presztízse, érdekérvényesítő képessége és hatalmas ismeretségi hálója miatt partnerei szívesen kerültek és maradtak vele kapcsolatban. Az a tény, hogy a holland bankár feltűnően sokat utazott, szintén lényeges tényező. Mobilitása révén ugyanis kapcsolatai és információforrásai térben rendkívül kiterjedtek voltak. Ezáltal pedig az általa birtokolt információk mennyisége az átlagosnál jóval nagyobb volt. Ebből következik, hogy tudása is kivételes volt.

A fentiek alapján az egyén szempontjából is megerősítést nyert az a korábbi feltételezés, miszerint a gazdasági és pénzügyi szakemberek szerepe a két világháború politikai konfrontációval terhelt időszakában jóval meghatározóbb volt, mint azt korábban feltételeztük.

Hálózati ábrák

Az ábrák megalkotásához az adatokon túl szükség volt egy – a hálózattudomány területén szintén otthonosan mozgó – informatikussal való együttműködésre. A kooperáció lényege a kutatói

problémáról és annak megoldásáról való *együttgondolkodás* volt. Míg a történésznek minél érthetőbben el kellett tudnia magyarázni a kutatás célját, addig az informatikusnak a cél elérését legjobban elősegítő eszközöket és lehetőségeket kellett megmutatnia. A megbízható kutatási eredmény feltétele ugyanis, hogy a kutatás minden érintett területen egyforma erős lábakon álljon. Amennyiben a történész nem informatikus is egyszemélyben, úgy érdemes együttműködni egy szakemberrel.

Az információk feldolgozása a következő módon zajlott: a forrásokból gyűjtött adatokat a számítógép számára értelmezhető formátumúra kellett alakítani ahhoz, hogy a programba importálhassuk őket. Kriszbacher Gergő készítette azt a weblapot, ahonnan az elmentett adatokat internetkapcsolat segítségével a világ bármely pontjáról és bármilyen eszközről el tudtuk érni. A weblap lehetőséget biztosított arra, hogy egyszerre akár többen is tudják az oldalt használni (segítsenek felvinni az adatokat). Ez a lehetőség az adatok rögzítésének gyorsítása miatt volt fontos. A honlap másik előnye az volt, hogy mindendenki mindig a legfrissebb állapotot látta. Mivel az adatok egy közös adatbázisba kerültek, elkerülhető volt a redundancia, nevezetesen minden egyes kapcsolat vagy személy csak egyszer szerepelt a hálózatban. A honlap elősegítette az adatok áttekinthetőségét is. A felvitt személyeket és kapcsolatokat különböző szempontok – így név, fokszám, vagyis az egy személyhez tartozó kapcsolatok, élek száma stb. – szerint rendeztük, szűrtük, és keresni is lehetett közöttük (6–8. ábra). Ezen túl címkézni is lehetett az egyes személyeket (például szervezeti tagságot jelölni), ami lehetővé tette az alhálózatok külön vizsgálatát és ábrázolását, valamint lehetőség nyílt az egyes címkék közötti kapcsolat vizsgálatára is, nevezetesen arra, hogy láthassuk milyen viszonyban álltak egymással például az egyénekhez kapcsolt szervezetek.

Az adatok felvitele – azaz az egyes személyek és a közöttük levő kapcsolatok elmentése – után volt lehetőség az adatok megfelelő formátumban történő rögzítésére. A mentés során azonban nem csak annyi történt, hogy az adatok rekordok formájában

toktól függ.” Idézi L. Ahamed: *A pénzvilág urai...*, i. m. 153. Strongnak és Normannek az angol–amerikai együttműködéssel kapcsolatos egyéni megfontolásairól bővebben lásd *uo.*, 153–154.

bekerültek az adatbázis megfelelő tábláiba. Minden csúcs esetén kiszámításra került ugyanis a foksám, a súlyozott foksám, a kapcsolatok esetén pedig a kapcsolat erőssége. Az így kapott értékekből pedig eloszlásdiagramot lehetett készíteni. Mindemellett meg lehetett határozni a legnagyobb csomópontokat (kiknek van a legtöbb kapcsolata) vagy épp a hidakat (kik kötnek össze sok erős kapcsolattal jellemezhető csoportokat), ezáltal pedig igazolni vagy épp cáfolni lehetett előzetes feltevéseinket.

Az ábrázoláshoz az adatok importálására volt szükség. Egy gombnyomással elérhetővé vált egy „.csv” fájl, ami tartalmazta a szükséges információkat. A háttérben ennél egy kicsivel bonyolultabb folyamatok zajlottak. Minden egyes személyhez egy „id”-t, azaz azonosító számot kellett hozzárendelni. Ezek alapján lehetett a kapcsolatot is megalkotni: meg kellett jelölni, melyik a „source” és melyik a „target” id, illetve a kapcsolat típusát is meg kellett adni, azaz azt, hogy irányított vagy irányítatlan. Ezekből utána különböző ciklusok és beillesztő algoritmusok használatával állt elő a letölthető fájl.

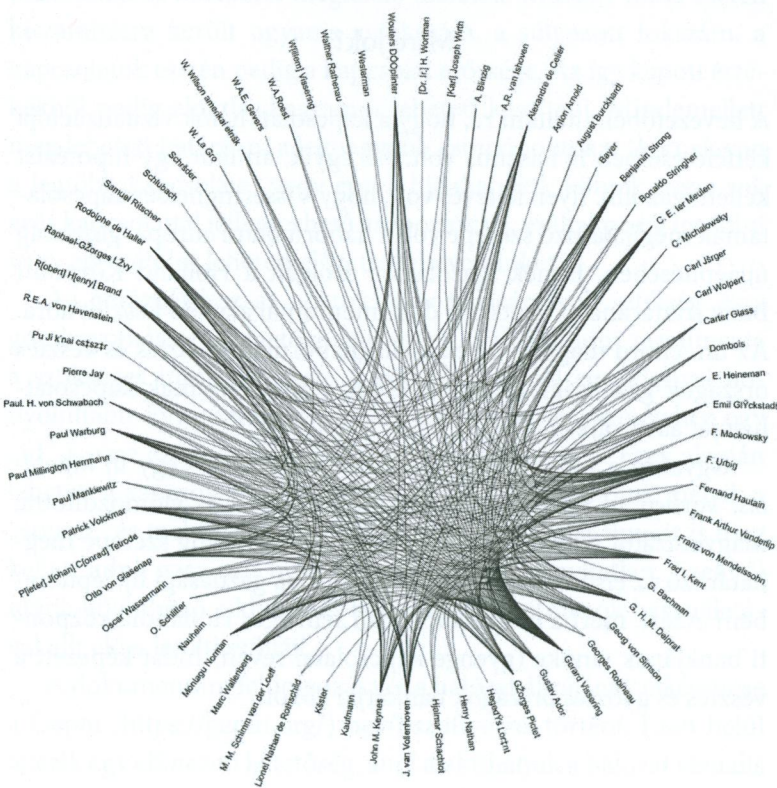
A dokumentum feldolgozása és a hálózat ábrájának elkészítése a Gephi (<https://gephi.org/>) nevű szoftverrel történt. Ezen belül létezik egy előnézeti lehetőség, ahol alakíthatjuk a hálózat vizuális megjelenését. A csúcsokhoz, azaz az egyes személyekhez színeket rendelhetünk, így jól elkülönülő részeket lehet kialakítani. Súlyozott gráf esetén a kapcsolatok, azaz az élek vastagságával lehet láthatóvá tenni az értékeket. A csúcsok mellett az élek és a háttér színét is meg lehet határozni. Miután minden számunkra szükségeset beállítottunk, elmentettük a hálózatot, hogy utána bármikor tudjuk szerkeszteni. Az elkészült ábránál lehetőség van az exportálásra három különböző formátumban. Lementhető képként, pdf-ként vagy svg-ként, vagyis vektoros formátumban.¹⁹¹

¹⁹¹ Részletesebben lásd: Kriszbacher Gergő: *A hálózatkutatás alkalmazása és annak informatikai aspektusai a történettudományban*. OTDK dolgozat, 2017.

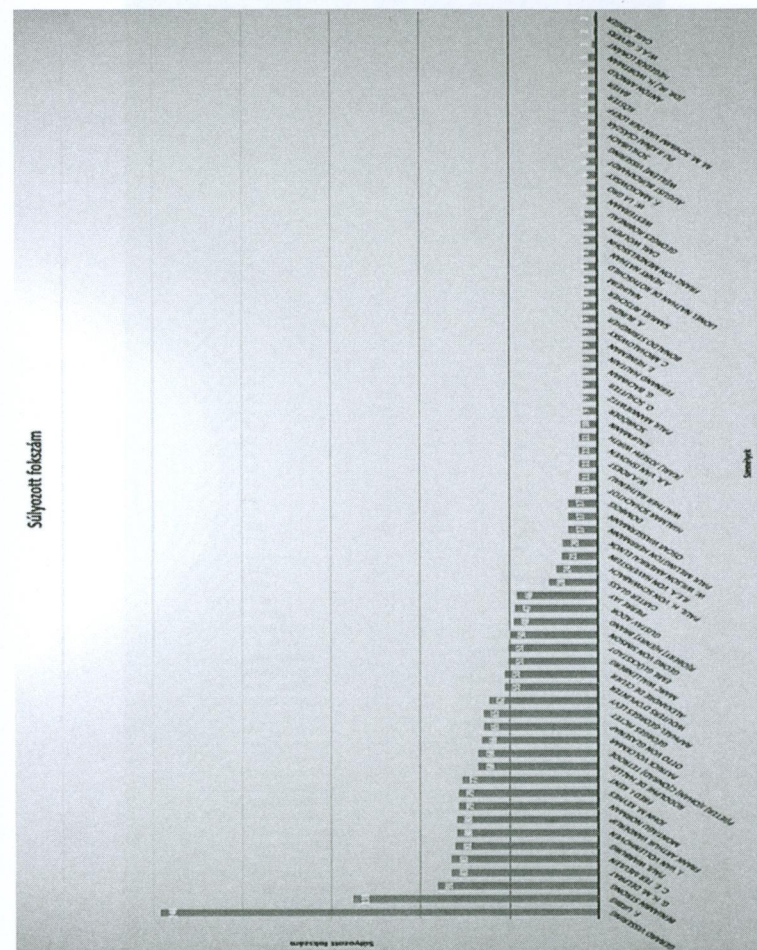
Mire jók?

A bevezetőben utaltam rá, hogy a kapcsolati hálók vizualizációja kétféle esetben is hasznos volt. Az egyik, amikor egy hipotézist kellett igazolni. Ilyen feltevés volt, hogy Visseringnek és kapcsolatainak meghatározó szerepe volt a háború utáni európai gazdaság újjáépítésében. Ennek igazolására szolgált a Holland Központi Bank irattárának vonatkozó dokumentumai alapján készült ábra. Az ún. chord diagram az első világháborúban győztes és vesztes országok gazdasági szakembereinek és bankárjainak kapcsolat-hálóját ábrázolja (7. ábra).

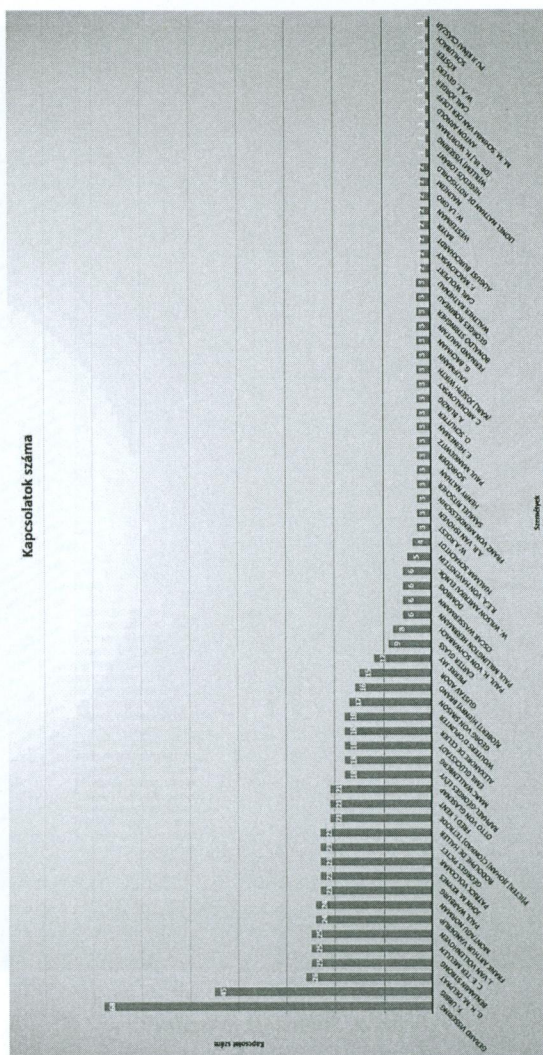
Ugyanez a gráf egyúttal – s ez a másik eset – egy új hipotézis, egyben új következtetés megfogalmazását is előmozdította; magyarázatot ad ugyanis arra, *miért volt* Vissering szerepe meghatározó az első világháború utáni Európa gazdasági újjáépítésében? Azért, mert a nagy háborúban semleges Hollandia központi bankjának elnöke (gyenge kapcsolatai révén) hidat képezett a vesztes és győztes országok bankárjai között.

7. ábra. Vissering súlyozott¹⁹² hálózata az 1920-as évek első felében

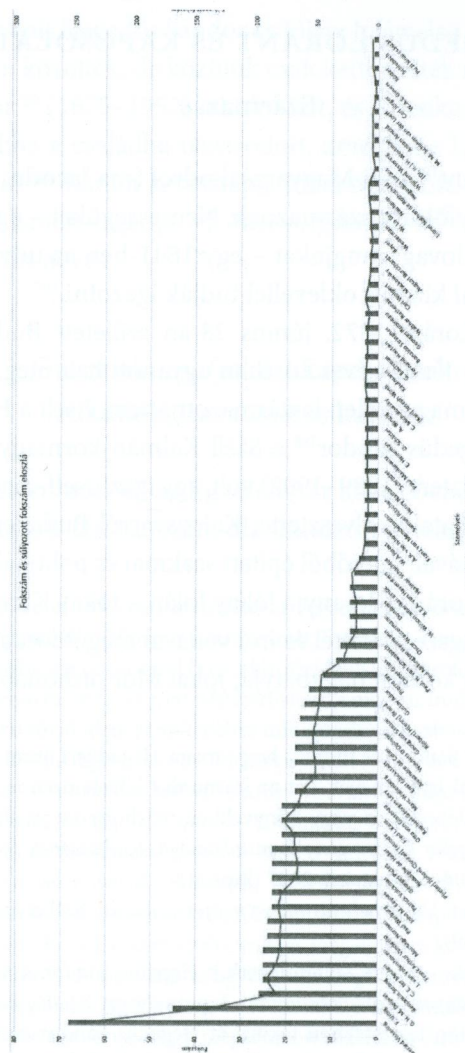
¹⁹² Ebben az esetben minden egyes kapcsolatnak van súlya. A rendelkezésünkre álló információk alapján az éleket 1, 2, 3 erősségüként osztályoztuk (ahol az 1-es a legkevésbé erős). A kategóriákba való besorolás a kapcsolat intenzitása, gyakorisága és kölcsönössége alapján történt.

8. ábra. Súlyozott fokszám¹⁹³

¹⁹³ A fokszám egy pont és a hálózat többi csúcsa közötti kapcsolatok száma. Vissering súlyozott hálózata alapján azonban a *súlyozott fokszám*ot is meg tudtuk adni. A súlyozott fokszám egy adott csúcs élsúlyainak az összege. Ha egy csúcsnak van 2 darab egyes erősségű és 3 darab hármas erősségű éle, akkor a súlyozott fokszáma $(1+1+3+3+3) = 11$. Az első tíz helyen a következők állnak: 1. G. Vissering (245), 2. F. Urbig (138), 3. B. Strong (91), 4. G. H. M. Delprat (83), 5. C. E. Ter Meulen (83), 6. P. Warburg (81), 7. J. Van Vollenhoven (80), 8. F. A. Vanderlip (80), 9. Montagu Norman (79), 10. J. M. Keynes (79).

9. ábra. Kapcsolatok száma¹⁹⁴

¹⁹⁴ A képen az egyes személyek kapcsolatainak száma látható csökkenő sorrendben. Az első tíz helyen a következők állnak: 1. Gerard Vissering (68), 2. F. Urbig (45), 3. G. H. M. Delprat (26), 4. B. Strong (25), 5. C. E. Ter Meulen (25), 6. J. Van Vollenhoven (25), 7. F. A. Vanderlip (24), 8. Montagu Norman (24), 9. P. Warburg (23), 10. J. M. Keynes (23).

10. ábra. Fokszám- és súlyozott fokszám-eloszlás¹⁹⁵

¹⁹⁵ Ezen az ábrán a kapcsolatok száma és a súlyozott fokszám viszonyát látjuk. Minél nagyobb a távolság a téglalap teteje és a vonal között, annál gyengébb kapcsolatokkal rendelkezik az adott személy. Ha egybeesnek, az azt jelenti, hogy az illetőnek minden kapcsolata erős. Az első tíz helyen a következők állnak: 1. Gerard Vissering, 2. F. Urbig, 3. G. H. M. Delprat, 4. B. Strong, 5. C. E. Ter Meulen, 6. J. Van Vollenhoven, 7. F. A. Vanderlip, 8. Montagu Norman, 9. P. Warburg, 10. J. M. Keynes.

HEGEDÜS LORÁNT ÉS KAPCSOLATAI

Származás

Hegedüs Loránt¹⁹⁶ ősei Magyarzsákodról (ma Jacodu, Maros megye), a Székelyföldről származnak. Nemességüket – egészen pontosan székely lovagi rangjukat – egy 1841-ben az udvarhelyszéki közgyűlés által kiadott oklevéllel tudják igazolni.¹⁹⁷

Hegedüs Loránt 1872. június 28-án született Budapesten, és 1943. január 1-jén, 71 éves korában ugyanott halt meg. Mivel csak lányai voltak, ma egyetlen leszármazottja sem viseli a Hegedüs nevet. Apja, Hegedüs Sándor¹⁹⁸ a Széll Kálmán-kormány kereskedelmiügyi minisztere (1899–1902) volt, egy igazi „self-made man”, aki miután apját fiatalon elvesztette, Kolozsvárról Budapestre ment, s kemény munkával, önerőből épített szakmai és politikai karriert.¹⁹⁹

Hegedüs Loránt édesanyja Jókay Jolán – Jókay Károly leánya –, egy költői világszemlélettel és írói vénával megáldott asszony volt, aki kilencéves korától nagybátyja, Jókai Mór otthonában nevelke-

dett. Loránt volt Hegedüs Sándor és Jókay Jolán első gyermeke. Őt még hárman követték, de közülük csak ketten éltek meg a felnőttkort: Sándor²⁰⁰ (1875–1952), aki író lett, és Rózsika (1881–1949), aki ugyanabba a családba házasodott, amelyikbe Loránt is (szalóki Navratil).²⁰¹ Loránt keresztapja Jókai Mór volt, és a fiú az író egy kevésbé ismert regénye – a *Mire megvénülünk*²⁰² – főhőse után kapta a Loránt nevet.

Gyermekek- és ifjúkori kapcsolatok:
rokonok, mesterek és barátok

Hegedüs Pesten nőtt fel az Egyetem tér közelében, ahonnan később a Hunyadi tér 12. szám alá költözött a család.²⁰³ Egészen

¹⁹⁶ Ifj. Zsindely Sándortól tudjuk, hogy maga Hegedüs Loránt mindig rövid ü-vel és o-val írta a nevét. Ezt az írásmódot követem én is, kivéve akkor, amikor az idézetekben vagy könyvekben máshogy szerepelt. Ifj. Zsindely Sándor: *Hegedüs Loránt élete és munkássága. Születésének százharmincötödik évfordulójára*. Budapest, 2007 (kézirat).

¹⁹⁷ Pálmay József: *Udvarhelyvármegye nemes családjai*. Székelyudvarhely, 1901 (reprint: 1999).

¹⁹⁸ Katona Tamás – Szász Zoltán (szerk.): *Hegedüs Sándor, a százkezü politikus Tanulmányok, dokumentumok*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2014. A könyv külön fejezetekben tekinti át Hegedüs Sándor szerteágazó tevékenységét. Kolozsvári József a politikus ifjúságát, Kolozsvárott eltöltött diákeveit mutatja be, Ujváry Gábor publicisztikai, Kárbán Ákos közgazdasági tevékenységét elemzi. Nyikos László a költségvetési bizottságban, Tökécski László a református egyházban betöltött szerepét járja körbe; Millisits Máté a Hegedüs halála utáni megemlékezéseket tekintette át.

¹⁹⁹ Pesten a Református Gimnáziumban érettségizett, majd jogot tanult. Ezzel párhuzamosan házitanítószkodott, s Jókai Mór *Hon* című lapjánál segédskiztószkodott. A laphoz Csengery János ajánlotta be, aki a több nyelven beszélő, nagy műveltségű, jó tollú fiatalra elsősorban hatalmas munkabírása és munkamorálja miatt figyelt fel.

²⁰⁰ Hegedüs Sándor 1897-ben mérnökként végzett Budapesten. Ezt követően bátyjával együtt és önállóan is sokat utazott. Európába, Amerikába, Afrikába és Kis-Ázsiába tett utazásairól hosszabb-rövidebb útleírásokat publikált. Utazásának helyszínein igyekezett népszerűsíteni a magyar irodalmat. Hazatérését követően rövid ideig kereskedelmi minisztériumi tisztviselő, majd csak az irodalomnak élt. Tagja volt a Petőfi Társaságnak (1911) és a Kisfaludy Társaságnak (1921). A nevéhez köthető írások: *Az óriások világa* (Amerikai útirajzok, Budapest, 1898); *Déli fjordok* (Dalmáciai útirajzok, Budapest, 1900); *A vesztett csata* (Budapest, 1906); *A rádzsa* (novellák, Budapest, 1918); *Sir Douglas könyve* (novellák, Budapest, 1928); *A sipkásfejű veréb* (Budapest, 1931); *Kék Nilus* (Budapest, 1932); *Kis dekameron* (Budapest, 1942).

²⁰¹ Károly (1881) Rózsika ikertestvére volt, és még egyéves kora előtt meghalt.

²⁰² A regény (1865) pesszimista hangvételű és tragikus kimenetelű. Témája a korban oly gyakori öngyilkosság és az annak hátterében álló különböző indítékok. A történet tárgya egy megátkozott család, az Áronffyak két utolsó tagjának, Lorántnak és öccsének, Dezsőnek az életútja. A két fiú valamennyi őse öngyilkos lett, s ezzel a családi átokkal kellett együtt élniük. Míg Dezső megtalálta viszonylagos boldogságát házasságában, addig Loránt magánéletében is szerencsétlen volt. Ráadásul amikor úgy tűnt, hogy az átok őt elkerüli, akkor egy apró méh terítette le és ölte meg. Az érzékeny lelkiületű és élénk fantáziával megáldott Hegedüsre valószínűleg hatással lehetett ez a történet.

²⁰³ Ezt az épületet a család megvásárolta, s azokat a lakásokat, amelyeket nem használtak, kiadták. Ez fontos bevételi forrása volt a családnak. 1925-ben ennek a háznak az árából vásárolta Hegedüs Loránt a Gellérthegyén álló vörös téglás villát.

1898-ig, házasságkötéséig lakott ott. A többemeletes, soklakásos épületben élt Loránt nagybátyja, Hegedüs István is. A klasszika-filológia professzor feltehetően hatással lehetett az irodalom és az idegen nyelvek iránt egyaránt érdeklődő fiúra. Emellett Hegedüs István korabeli neveléssel kapcsolatos, a demokratikus nevelési stílust népszerűsítő modern nézeteit is ismerhette Loránt.²⁰⁴

Gyermek- és ifjúkorában Hegedüs Loránt a nyarakat a Sváb-hegyen és egyszer-egyszer Erdélyben töltötte. Arról álmodozott, hogy ha felnő, nappal cukrász és képviselő, éjjel pedig csillagász lesz. Mindezt elősegítendő sokat és igen jól tanult. Nemcsak az iskolában, de otthon is gyakran múlatta az időt olvasással, tanulással; legszűkebb családján kívül főként a keresztapja társaságában. Első saját „lapját”, melynek címe *Kánikula* volt, a harmadik elemi követő nyáron írta Jókaiék svábhegyi verandáján.

Apjához és más rokonaihoz – a már említett nagybátyjához és öccséhez, Sándorhoz – hasonlóan 1882 és 1890 között Loránt is a Budapesti Református Főgymnasiumban tanult. Itt ismerte meg Fellner Frigyes (később neves közgazdászt, statisztikust), aki osztálytársa, majd munkatársa, szerzőtársa s élete végéig jó barátja maradt.

Hegedüs egyetemi tanulmányait Budapesten, a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemen kezdte, majd a második évben, 1892–1893-ban Berlinben, azt követően pedig, 1893–1894-ben, Londonban tanult. Németországban a neves közgazda, Adolph Wagner tanítványa volt, Angliában az ismert filozófustól, biológustól és szociológustól, Herbert Spencertől tanult. Nemcsak a tanult tárgyakért rajongott, de különösen Spencer esetében magának a tudósaknak a személye is megragadta, ami nagyban hozzájárult a szociológia iránti érdeklődésének kibontakozásához is. Közel hatvanévesen, mikor visszaidézte egyetemi éveit, a barátai-

²⁰⁴ Ezzel kapcsolatban lásd a Hegedüs Mária *Verba volant scripta manent* című visszaemlékezését elemző tanulmányt, melyben Hegedüs nevelési stílusáról és a lányaival való kapcsolatáról is szó van.

val töltött kellemes pillanatok mellett elsősorban berlini professzorainak rá gyakorolt hatását hangsúlyozta.²⁰⁵

Hegedüs ifjúkori kapcsolataira vonatkozóan pusztán néhány információ áll rendelkezésünkre. Ezek közé tartozik berlini tanulmányainak időszaka. Hegedüs ekkor húszéves volt, és először volt hosszabb időre távol a családjától; ráadásul ez volt az első eset, hogy vele egyidős fiatalokkal lakott együtt. Erre az időszakra egy időskori írásában tekintett vissza.²⁰⁶ Az emlékezés apropója egyik berlini lakótársának az öngyilkossága volt, amely évtizedekkel a berlini időket követően történt. Hegedüs a férfiről (egykori lakótársáról) mindössze annyit árul el, hogy Berti-nek hívták, lecsúszott középosztálybeli bíró volt, és Budapesten a Bethlen-udvarban lőtte magát agyon.²⁰⁷ „Berti pajtás” mellett Hegedüsnek volt egy másik lakótársa is, aki, mint írja, „ma egy tekintélyes részvénytársaság igazgatója”.

Esetünkben a lakótársak kiléténél fontosabb, hogy milyen volt a három fiú egymáshoz való viszonya, s főleg Hegedüs szerepe a társaságban. Hegedüs írásából megtudhatjuk: annak ellenére vállalta magára a szakács szerepét, hogy főzetudománya nem terjedt túl a tojásfőzésen és rántottasütésen. Ennek aztán az lett a következménye, hogy vacsoráikat gyakran fejezték be olyan kalóriadús desszertekkel, mint a marcipán vagy a dinnyebeefőtt.

²⁰⁵ Hegedüs a következőket írta a berlini évekre emlékezve: „[1892] Augusztus 8-án volt vége a tanévnek, amikor elváltunk nagy mestereinktől, Wagner Adolf-tól, aki a legnagyobb pénzügyi teoretikus volt, amit nemcsak az bizonyít, hogy kegyelmes úr lett; Momsentől, aki először fedezte fel Julius Caesar igazi nagyságát, mert csak nagy ember fedezhet fel nagy embert, a kis történetírók olyanok mint a törpék, a gombok alatt ülnek; Treischkétől, aki a német történetet adta elő és a halhatatlan Viktória ellen mennydörgött, aki akkor meg éppen nem akart meghalni; Paulsentől, aki először ismertette meg Kanttal s kinyitotta a bebutult világ legnagyobb rejtelmait szomjuhozó agyunk előtt.” Hegedüs Loránt: *A könnyek könyve*. Singer és Wolfner, Budapest, 1929, 27.

²⁰⁶ Uo., 25–29.

²⁰⁷ Hegedüs ezzel az esettel az őt mindig is élénken foglalkoztató problémát, a magyar középosztály pusztulásának kérdését is igyekezett hangsúlyozni.

Az ifjak akkor érezték magukat a legjobban, amikor az otthonról kapott csomagban tokaji aszút is találtak. Olyankor nemegyszer korcsolyát húztak, a „Mégis huncut a német”²⁰⁸ című dalt énekelték, és a szőnyegen korcsolyáztak egészen „addig, míg az szíjas lószerszámhoz nem hasonlított”.²⁰⁹ Emiatt aztán gyakran kellett új szállás után nézniük.

Hegedüs a berlini időkből egy harmadik fiatalról is megemlékezik. Gyulát az egyik református egyházkerület küldte Berlinbe németül tanulni. Vele kapcsolatban utal Hegedüs arra, hogy a kis csapatot németországi tanulmányaikat követően hamar szétszórta az élet. Annak ellenére, hogy korán megszakadt köztük a kapcsolat, Hegedüsbe mélyen bevésődtek ezek az ifjúkori emlékek. S amikor lehetőség nyílt a visszatekintésre – akár az öngyilkosság hírének apropóján is –, szívesen gondolt vissza a berlini évek kellemes emlékeire.

Egy évvel később Hegedüs Loránt már Londonban tanult. Ott egy olasz bevándorló családnál, Giusseppeíknél lakott. Annak ellenére, hogy az olasz családdal való kapcsolat egy budapesti fűszeres révén kötöttet – akiknél Hegedüs szülei vásároltak –, életre szóló barátság lett belőle. Az angliai olasz család tagjai „Hegy”-nek (ejtsd Hegi) nevezték a magyar diákot, akit annyira megszerettek, hogy mindig náluk lakott, amikor Londonban járt. Sőt, ha bármit áthelyeztek londoni szobájában, azt még évtizedek múltán is megírták neki Pestre.²¹⁰

A kötelességteljesítés fanatikusa

Hegedüs első szakmába vágó írásai már az 1890-es évek első felében megjelentek. Az első témák, melyekkel felkeltette a szakma érdeklődését, az adóreform kérdése és a munkásviszonyok voltak.²¹¹ Írásai közül *A magyar egyenes adóív történeti fejlődése, jelen állása és reformja* című értekezésével pályadíjat nyert, *A tőzsdeadó* című munkáját pedig a Magyar Tudományos Akadémia részesítette elismerésben. Az adóztatással kapcsolatos érdeklődése egészen 1939-ig élénk maradt.²¹² Egyik legnagyobb „találmánya” pedig a forgalmi adó volt, melyről pénzügyminiszteri programja során írok részletesebben.

Kiemelkedő tanulmányi eredményei miatt a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karának javaslatára 1895-ben elsőként terjesztették fel – az 1848 előtt már működő, s ekkor újra visszaállított – „promotio sub auspiciis regis” legfelső kitüntetésre. A király által adományozott gyémántos gyűrűt a Budapesten végzett egyetemi hallgatók közül minden évben annak a kettőnek adományozták, akik összes vizsgájukat és doktori szigorlataikat is kitüntetéssel tették le. Őket egy Kolozsvárott végzett diákkal együtt a király védnöksége mellett ünnepélyesen avatták fel. Ez alkalomból Hegedüs kétezer fős hallgatóság előtt tartotta meg *Forrongó tudomány* című előadását.

²⁰⁸ *Mégis huncut a német. Ej menjünk innen el
Ej menjünk innen el, / mer itten megvernek
ne menjünk addig el / amíg hegedülnek
hozz bort a magyarnak / pálinkát a tótnak / sört a németnek.
Ne higgy magyar ne higgy / ne higgy a németnek
bárhogy ígéretnek / bárhogy hitegetnek
hozz bort a magyarnak / pálinkát a tótnak / sört a németnek.*

²⁰⁹ Hegedüs L.: *A könnyek könyve*, i. m. 26.

²¹⁰ Ifj. Zsindely Sándor: *Családi krónika*. 1. kötet. Budapest, 2007 (kézirat).

²¹¹ 1893-ban *Az adó alapelve* címmel elméleti kérdéseket fejtegető munkája jelent meg. 1894-ben *A közhatalmóról* és *A munkáshadseregekről* publikált. Ugyanebben az évben *A káromkodások elméletéről*, 1895-ben *Az új természettudományról* írt.

²¹² További munkái: *A magyar egyenesadók fejlődése* (1900; tanulmány, mely az Árpádok korától a szabadságharcig vizsgálja a magyar egyenesadózás történetét); *A magyar egyenesadók reformja* (1896); *Adórendszerünk betegségei, egyenes adók* (1906); *Pénzügyeink és az adóreform reformja* (1914). Ez utóbbiban a magyar adórendszert kritizálja, s számos gyakorlati jellegű javaslatot tesz. *A legközelebbi jövő pénzügyi problémái* (1919) mellett megemlítendő a *Budapest adórendszerének kifejlődése és jövője* (1939). Ezekon felül azok a jelentései is értékesek szakmailag, melyeket a képviselőház pénzügyi bizottságának előadójaként készített 1912 és 1918 között.

Az avatás 40. évfordulóján Hegedüs megalapította a Sub Auspiciis Regis Et Gubernatoris Doktorok Baráti Körét, melynek haláláig elnöke is volt. Hegedüs abból indult ki, hogy a tagok a gyűrűt nem a kiválóságukért, hanem a kötelességteljesítésük jutalmaként kapták, ebből pedig az következett, hogy a Kör tagjainak a tudomány és a kultúra terepén tevékenykedve egész életükben példát kellett adniuk az ifúság számára. Nem véletlen, hogy épp e Kör tagjainak egyike, Szladits Károly, a magyar magánjog professzora titulálta őt a „kötelességteljesítés fanatikusanak”²¹³

Életprogramként is értelmezhetjük Hegedüsnek az ismere-
tek és tudás terjesztésére való törekvését. Ezt támasztja alá az is, hogy az 1893-ban alapított Szabad Lyceumnak, egy tudományt és ismeretet terjesztő társaságnak előadója,²¹⁴ szervezője és titkára volt. A Szabad Lyceum elsősorban azoknak a művelődés iránti szükségleteit igyekezett kielégíteni, akik a közoktatásügyi intézmények rendszeréből valamilyen okból kiestek, vagy oda be sem kerültek: így az egyetemi oktatásban nem részesült középosztályt, általában a nőkét, a munkásokét és különösen a parasztságét. A szervezetnek nagy szüksége volt az organizációra, mert egy-egy évadban akár napi 2-3 előadást is tartottak.

Széles látókör és szociális érzékenység

Hegedüs már fiatalon sokat utazott. Az 1890-es évek közepén bejárta egész Európát Dániától és Skóciától egészen Spanyolországig. 1896-ban Szicíliát, Málta szigetét és Afrika északi partvidékét utazta be, s ezekről a helyekről tárcákat, tanulmányokat jelentetett meg különböző hazai lapokban.

Miniszteri fogalmazóvá való kinevezését követően, 1897-ben az Egyesült Államokba látogatott, hogy az oda kivándorolt magyarok

²¹³ Hegedüs Loránt emlékezete. A Sub Auspiciis Regis Et Gubernatoris Doktorok Baráti Körének megemlékezése volt elnökéről. Gazdasági Jog, Budapest, 1944, 6.

²¹⁴ Két nagysikerű előadását – az Anarchizmus és szocializmust és A társadalom csodáit – követően a szervezet titkárává választották.

helyzetét, kivándorlásuk okait tanulmányozza. Öthónapos tanulmányútjára öccse, Sándor is elkísérte. Városról városra, gyártelepről gyártelepre járva több mint 40 ezer kilométert tettek meg, és 3–400 ezer amerikai magyar életkörülményeiről gyűjtöttek tapasztalatokat.

Hegedüs több előkelő amerikai lap szerkesztőjével ismerkedett meg tanulmányútja során, s ezeknek a kapcsolatoknak a nyomán lehetősége nyílt arra, hogy az amerikai olvasókat is tájékoztassa a magyar helyzetről. Külföldi tapasztalatait először a Jókai-kör meghívására Pápán adta elő, majd Budapesten és Békés-Gyulán tartott előadásokat.

Az amerikai kivándorlás mellett a Dunántúlról Szlavóniába és a Székelyföldről Romániába irányuló kivándorlást is terepmunkával egybekötött kutatómunka keretében tanulmányozta. Eredményeit könyv formájában is közzétette.²¹⁵ A Magyarországról történő kivándorlások fő okát a földkérdés megoldatlanságában és a kötött birtokokban (hitbizományokban) látta.

Dialógus az olvasóval

Hegedüs Loránt rendkívül termékeny szerző volt. 1898-ra, 26 éves korára a különböző témákban írt hosszabb-rövidebb tanulmányainak, újság- és lexikoncikkeinek száma meghaladta a háromszázat. Hegedüs kezdettől fogva igényelte, hogy munkáinak legyen befo-
gadója – igazság szerint egyetlen betűt sem írt le anélkül, hogy az ne jelent volna meg. Még életrajzi jellegű szövegeit is egytől egyig publikálta. Gondolatait és elképzeléseit folyamatosan olvasók százezreivel osztotta meg. Ennek hátterében az állhatott, hogy mind tudományos, mind közéleti tevékenységét a szakmával és a közvéleménnyel folytatott állandó dialógus formájában képzelte el. Ismeretterjesztő tevékenységet tehát nem csupán az egyes fentebb említett szervezetek keretein belül végzett, hanem jóval azon túl is.

²¹⁵ Hegedüs Loránt: A székely kivándorlás Romániába. Budapest, 1902; uő: A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarok. Budapest, 1905.

A *Nemzet* című lap már 23 éves korában (1895) a következő jellemzést adta róla: „...Hegedüs Loránt államtudományi doktor sokkal régibb, kedves ismerőse a »Nemzet« olvasóinak, mintsem, hogy őt külön kellene most bemutatnunk. A közélet férfiúi már régóta élénk érdeklődéssel kísérik ennek a derék ifjúnak magas szárnyalású értelmi fejlődését és figyelemre méltó irodalmi dolgozatait, mert Hegedüs Lorántnak minden egyes cikkében és értekezésében annyi tudást találtak, amennyivel nem egy rövid keretű cikket vagy értekezést, de egy egész nagy könyvet is tartalmassá lehetne tenni. Széles körű tudományos buvárlatai útján a legalapabb készségekre tett szert a politikai és társadalmi tudományok terén. Nagyvilági utazásai és tanulságos megfigyelései pedig igazi európai látókörű férfiúvá tették máris ezt az aránylag nagyon is fiatal embert, mert Hegedüs Loránt európai utazása alatt temérdek hasznos és okos dolgokat figyelt meg, amelyeket hazája javára bizonyára értékesíteni is fog, ha majd arra alkalma nyílik.”

Felnőttkori kapcsolatok és a család

Tanulmányait követően tiszteletbeli miniszteri fogalmazóvá nevezték ki a pénzügyminisztériumba, ahol két és fél esztendő telt. Ekkor publikálta *A tőzsde megadóztatása* című, közel 500 oldalas munkáját Fellner Frigyesel, gyermekkori barátjával és iskolatársával közösen. Ugyanitt kötött életre szóló barátságot Teleszky Jánossal²¹⁶

²¹⁶ Teleszky János (1868–1939) pénzügyi szakember, pénzügyminiszter. Apja Teleszky István. Jogot végzett Nagyváradon és Budapesten. 1889-től a pénzügyminisztériumban teljesített szolgálatot, 1909-ben miniszteri tanácsos, 1911-ben államtitkár. Kezdeményezésére alakult meg a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége. 1912-ben országgyűlési képviselővé választották. 1912 áprilisa és 1917 januárja között volt pénzügyminiszter. Megalkotta a nyugdíjtörvényt, létrehozta a Pénzügyi Központot. 1922 és 1924 között elnöke volt az Országos Pénzügyi Tanácsnak. Elnöke volt az Első Magyar Általános Biztosító Társaságnak és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt.-nek. Több iparvállalat, gazdasági érdekképviseleti szerv aktív és vezető tagja volt. Írásai közül kiemelendők: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt* (1927);

és Popovics Sándorral,²¹⁷ a két elismert pénzügyi szakemberrel és pénzügyminiszterrel. Popoviccsal együtt dolgozott a béke delegációban is. Mindkettejük halálakor emlékbeszédet tartott felettük.

Hegedüs 1898-ban feleségül vette Szalóki Navratil Margitot, Navratil Imre orvosprofesszor lányát. Margit egyik fivére a neves közgazdász, Navratil Ákos²¹⁸ volt, akit Hegedüs Loránt már

A takarékoságról (1928); *Közgazdaságtan* (1941). Vö. *Magyar Életrajzi Lexikon, 1000–1900*. Javított, átdolgozott kiadás. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/t-ty-780F8/teleszky-janos-781E2/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xWFw9MZxhpa29ub2tNzQyOEQiXX0sICJxdWVyeSI6ICJ0ZWxl3preSBqXHUwMGUxbm9zIn0> (Letöltés: 2017. 08. 11.)

²¹⁷ Popovics Sándor (1862–1935) pénzügyminiszter, a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jogi tanulmányait követően, 1884-ben a pénzügyminisztérium szolgálatába lépett, ahol 1895-ben miniszteri tanácsos, 1903-ban államtitkár lett. 1906–1909-ben Pozsony város országgyűlési képviselője volt. 1909 és 1918 között az Osztrák–Magyar Bank kormányzója volt. A harmadik Wekerle-kormányban 1918. február 11-től október 31-ig pénzügyminiszter. 1920-ban a magyar béke delegáció pénzügyi szakértője. 1921-ben az Állami Jegyintézet elnöke. 1922-ben az Országos Pénzügyi Tanács ügyvezető alelnöke. 1924-től az általa megszervezett Magyar Nemzeti Bank elnöke, egészen 1935-ig. 1927-től felsőházi tag. 1933–34-ben az MTA másodelnöke volt. Írásai közül kiemelendők: *A pénz sorsa a háborúban* (1926); *A pénz értékállandósága* (1929); *A társadalmi szervezkedések gazdasági hatásai* (1931). Vö. *Magyar Életrajzi Lexikon, 1000–1900*. Javított, átdolgozott kiadás. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/p-77238/popovics-sandor-7754D/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xWFw9MZxhpa29ub2tNzQyOEQiXX0sICJxdWVyeSI6ICJwb3BvdmljcyBzXHUwMGUxbmRvcj09> (Letöltés: 2017. 08. 11.)

²¹⁸ Navratil Ákos (1875–1952) jogász, elméleti közgazda, egyetemi tanár, az MTA tagja. Apja Navratil Imre orvosprofesszor. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Berlinben végezte. Az utóbbi esetben Hegedüs Loránttal együtt tanult Adolph Wagnertől Németországban 1890–91-ben. Kezdetben Hegedüs Loránthoz hasonlóan társadalom- és szociálpolitikai kérdésekkel is foglalkozott. 1902-ben magántanári képesítést nyert. 1904-től a kassai jogakadémiaán a közgazdaságtan, a pénzügytan és a magyar pénzügyi jog tanára. 1905-től 1918-ig a kolozsvári egyetemen tanít. Ezt követően 1918–48-ban a budapesti egyetemen a közgazdaságtan és pénzügytan tanára. Részletebben lásd Hild Márta: Bevezető Navratil Ákos válogatott tanulmányai. In Navratil Ákos: *Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban*. Aula Kiadó, Budapest, 2007, vii–xlvii.

ismert korábbról.²¹⁹ Másik fivére, Dezső, orvos volt, aki Loránt hűgát, Rózsikát vette feleségül.

Navratil Margit és Hegedüs Loránt első gyermeke, Jolán 1899-ben született. Őt Margit követte 1902-ben, aki nőként kivételes karriert futott be: a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett kémiából doktori címet, majd a szervetlen kémia magántanára lett. Mária, a legfiatalabb leány 1907-ben született, ő zoológusként végzett. Mivel a tanulmányok nagy része a családi kapcsolatokat dolgozza fel, ezért itt a részletekre nem térek ki.

Hegedüs Lorántot 1898-ban Pápán szabadelvű programmal országgyűlési képviselővé választották, s ezzel a magyar parlament legfiatalabb képviselője lett. Mandátumát 1901-ben még sikerült megőriznie, de az 1905. évi választásokon Tisza István híveként alulmaradt. 1910-ben nemzeti munkapárti programmal Sepsiszentgyörgy képviselőjévé választották, s ebben a minőségében egészen a háború végéig megmaradt. Főleg az állami pénzügyek területén szorgoskodott. Előbb a pénzügyi bizottságnak volt főelőadója, majd a delegációnak. Ez utóbbinak hadügyi előadójává is megválasztották, ahol a közös hadsereg költségvetéseinek átalakítására tett figyelemre méltó javaslatot.²²⁰ Ebben a szerepében került közel Tiszához, akinek bizalmasa lett. Hegedüs Tiszát – minden hibájával együtt – az egyik legnagyobb politikusnak tartotta. Több írásában²²¹ is megemlékezett róla, s szinte küldetésének érezte, hogy tevékenységét megismertesse a külvilággal. Amit legtöbbször hangsúlyozott, hogy Tisza (vagyis

Magyarország) nem akart háborút; s úgy gondolta, ha ezt sikerül bizonyítania, azzal Trianon alapjai is megdőlhethetnek.²²²

1904-ben Hegedüs a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemen pénzügytanból magántanárrá habilitált. 1916-ban ugyanott rendkívüli tanári címet szerzett. Tudományos munkája mellett szakterületének gyakorlati területein is sikeres volt. 1905-ben, miután a választásokon alulmaradt, megválasztották a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) ügyvezető igazgatójává. Egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy megszervezte a gyáripar érdekképviselését. Országszerte 26 fiókot hozott létre, melyek az érdekképviselésen messze túlmutatva a gazdaságpolitika fontos szerveivé váltak. 1912-ben a GYOSZ alelnöke majd tiszteletbeli elnöke lett. 1913 és 1917 között a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója. Itt legjobb barátjaival – későbbi gellérthegyi szomszédaival –, Fellner Friggyessel

²²² „A fürgeteg tehát, amelyet Tisza az ugrai pusztán látott, már fejünk felé érkezett és akkor közeledik az ő emberfeletti küzdelme, nemcsak Magyarorszáért, nemcsak az uralkodóházért, nemcsak Ausztria-Magyarország fennállásáért, hanem egész Európa békéjéért, mert ő volt az egyetlen, aki az ellenünk előkészített háborút meg akarta akadályozni és hatalmas, széles mellét odavetette ezzel: »ne öljetek!« Ami itt következik, az tökéletesen be van bizonyítva. Tisza legnagyobb ellenségei, az osztrák szociáldemokrata párt, először a bécsi Arbeiter Zeitungban, azután a Renner kancellár által kiadott vörös könyvben lenyomatták az 1914. június 28-tól július 28-ig kelt minisztertanácsi jegyzőkönyveket, Tisza felterjesztéseit és a rá kapott válaszokat. Nem mi magyarok, hanem az osztrák szociáldemokraták ásták ki a külügyminisztérium irattárából a döntő bizonyítékokat, amelyek szerint egy álló hónapig küzdött ebben az irtózatoss helyzetben Magyarország felelős vezetője, Tisza István, az osztrák kormánnyal, a hadvezetőséggel és a külügyminisztériummal, hogy ne szaladjanak be a megfont hálába, mert az végzetes lesz ránk és Európára. Mikor a közös minisztertanácsban kétszer leszavazták, Tisza megteszi azt, amit sohasem tett meg, mert I. Ferenc Józsefért rajongott, hogy beadvánnyal fordul királyához és neki könyörög, hogy ne küldjenek a szerbeknek olyan jegyzéket, amelyből háború lehet. Aki ezt olvassa, látja, hogy itt egy hatalmas lélek verekedik azért, hogy feltartóztassa azt a lavinát, amelynek az útját az ellenség már régen elkészítette és a külügyminiszter, gróf Berthold, mint egy oktalan zerge a havat megrúgja, úgy megindította és mihelyt a lavina megindult, az lesodorta a törpefenyőket, eltemette a városokat, a falvakat, az embereket és egész Európának eddigi történetét.” Hegedüs L.: *Gróf Tisza István...*, i. m. 81–82.

²¹⁹ Navratil Ákos: *Emlékezések 1817–1951* (részleteket közöl Zsindely Sándor: *Családi krónika*, i. m.).

²²⁰ Rájött ugyanis, hogy a delegáció addig nem gyakorolt ellenőrzést a hadügyminisztérium pénzügyi kezelése fölött. Sőt ez odáig ment, hogy a magyar delegáció előadói jelentésének szövegét előre elkészítették a hadügyminisztérium referensei és azt a delegáció előadói olvasatlanul aláírták. Ifj. Zsindely Sándor: *Hegedüs Loránt*, i. m. 19–20.

²²¹ *A halhatatlanok útja*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, Budapest, 1926; Gróf Tisza István a világtörténelemben. In *A halhatatlanok útja*, i. m. 67–114; valamint a *Magyar Trilógia* harmadik részében: *Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája*. Athenaeum, Budapest, 1937.

és Wertheimer Adolffal is együtt dolgozott. Mindemellett számos tudományos, gazdasági és kulturális szervezetnek volt a tagja.²²³

Kommunista fogságban

Hegedüs Loránt saját bevallása szerint „három poklon ment keresztül”²²⁴ életében, melyek közül az első kommunista fogsága volt 1919-ben. Ezt követte sikertelen pénzügyminiszteri működése, melyre nem sokkal a trianoni békeszerződés aláírását követően került sor (1920. december – 1921. szeptember), míg élete harmadik traumája, közvetlenül pénzügyminiszteri bukása után, azzal szoros összefüggésben kezdődő hosszas betegsége (1921. ősz – 1924 karácsonya) volt.

Hegedüs az első világháború idején nem vonult be katonának, sőt – valószínűleg hosszúra nyúlt tanulmányai miatt – azt megelőzően sem teljesített katonai szolgálatot.²²⁵ Ennek ellenére a háború pszichés következményeit ő sem kerülhette el. Az ellenségeskedésnek ugyanis katonai, politikai, gazdasági és társadalmi következményei mellett, azokkal párhuzamosan, és azoktól nem függetlenül, súlyos pszichés következményei is voltak. Hegedüs ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Egy borzasztó gyilkos járt közöttünk, Világháborúnak hívták és ennek a gyilkosnak ujjlenyomatai benne vannak mindnyájunk idegrendszerében.”²²⁶ Ezt tükrözi az is, hogy a háborút követően Európa-szerte megteltek az akkor szanatóriumnak titulált, ma inkább ideggyógyintézetként besorolandó egészségügyi intézmények.

²²³ 1920-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1934-ben tiszteleti, 1935-ben igazgatósági tagja lett. 1920-tól bekerült a Kisfaludy Társaságba. Tiszteleti tagja volt a Petőfi Társaságnak, a La Fontaine Irodalmi Társaságnak, a nagykovácsi Arany János Társaságnak, valamint a Magyar Történeti Társulatnak. A magyar Rotary Club megalapításában is tevékeny szerepet vállalt.

²²⁴ Hegedüs Loránt: Krisztus zörgetése. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságban tartott előadás. In uő: *A halhatatlanok útja*, i. m. 117.

²²⁵ Ifj. Zsindely Sándor: *Hegedüs Loránt*, i. m.

²²⁶ Hegedüs L.: Krisztus zörgetése, i. m. 118–119.

Mivel a GYOSZ-ban tevékenykedő Hegedüs 1918 őszén megtagadta az eskütételt a Magyar Nemzeti Tanácsra, már akkor felmerült, hogy letartóztatják. Végül 1918 végén ezt el tudta még kerülni,²²⁷ ám 1919 tavaszán több száz másik politikussal együtt előbb a Markó utcai gyűjtőfogházba került, majd később a parlament pincéjében tartották fogva.²²⁸ Húsvét táján felreppent a hír, hogy ki is végzik őket. Egy szenzációhajász bécsi lap le is hozta a kivégzésük történetét.²²⁹ Dacára annak, hogy erre nem került sor, az események alaposan megviselték Hegedüst. Ennek a traumának a története az egyik legtöbbet emlegetett esemény a családi emlékezetben. Azok, akikkel osztozott e megrázkódtatásokban, feltehetően közelebb is kerültek hozzá. A fogvatartottak közül leggyakrabban Balogh Jenő jogász professzort, Darányi Kálmán későbbi miniszterelnököt, jó barátját, Fellner Frigyes, Sándor Pált, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés alapítóját (1904) és elnökét, Rákosi Jenő író és Meskó Pált, a Hangya Fogyasztási Szövetkezet ügyvezető igazgatóját emlegette Hegedüs, s az utódok is.

Kilenc hónap a pokolban

Az 1920. év nagyon kimerítő volt Hegedüs számára. Az év első hónapjában a magyar béke delegáció tagjaként Párizsba utazott. Onnan küldött tudósításokat a *Pesti Hírlap*nak; cikkeit utólag kötetben is publikálták.²³⁰ Valószínűleg a delegáció tagjaként végzett

²²⁷ Maga sem értette, hogyan. Egyszerűen nem váltották be a letartóztatásra vonatkozó fenyegetésüket.

²²⁸ Hegedüs unokája egy a nagyapa által utólag mesélt anekdotát is feljegyzett a korántsem vicces szituációról, ezzel is érzékeltetve nagyapja humorérzékét: Mikor a parlament elnöke rádöbbsent, hogy szinte minden képviselő ott van a gyűjtőfogházban, azt mondta: „Tisztelt Ház! Az ülést megnyitom.” Ifj. Zsindely Sándor: *Hegedüs Loránt*, i. m. 24.

²²⁹ Sándor Pál: Sándor Pállal a börtönben. In *Az OMKE Sándor Pál emlékalbuma, 1901–1930*. Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés, Budapest, 1930, 53.

²³⁰ *Lesz-e béke?* (A Nemzeti Gazdálkodás Kiskönyvtára 1.) Dr. Móricz Miklós kiadása, Budapest, 1920.

tevékenysége is közrejátszott abban, hogy elvállalta a pénzügyminiszteri tárcát. A cselekvésre és a dolgokba való beleszólásra való igénye egyaránt megmutatkozott. Még 1920. január végén a liberális színezetű Középpárt színeiben indult a választásokon is, de nem sikerült bejutnia a nemzetgyűlésbe. Mindenesetre az első pokoljárást követően úgy tűnt, kész arra, hogy kötelességét a gazdaság terén is teljesítse: ismereteit és tudását hazája javára kamatoztassa.

Pénzügyi terve eredeti elképzelésekre épült, és három rövid távú és egy hosszú távú célt tűzött maga elé. Egyrészt a forgalmi adó bevezetését, mellyel az államháztartás egyensúlyát kívánta helyreállítani. Másrészt a vagyonadó bevezetését, mellyel a korona értékének emelése (1 centime-os értékről 5 centime-osra) volt a célja. Ezt úgy képzelte el, hogy a vagyonváltság hozamát nem az államháztartás hiányának finanszírozására, hanem a bankjegyforgalom csökkentésére fogja fordítani. (Ameddig azonban az ehhez szükséges fedezet nem állt rendelkezésre, addig azt függő kölcsönrel kívánta helyettesíteni. Végül nem sikerült ilyen kölcsönhöz jutnia, mert a befektetők túl bizonytalannak ítélték a politikai atmoszférát.) Harmadrészt a vagyonadó keretében nyert földekből (mert a vagyonadó lerovását földben képzelte el) magántulajdon alapú földreformot szeretett volna végrehajtani. Egészen pontosan a vagyonadó révén az állam birtokába került földeket tervezte eladni az akkor még nagy mennyiségű csökkent értékű pénzzel rendelkező kisgazdáknak, azért, hogy a beszédett bankókat megsemmisíthesse. Távolabbi célja az volt, hogy a magyar valutát hozzáköti egy világvalutához. Bukása a fent említett okon – a külföldi hitel elmaradásán – túl a végrehajtáshoz szükséges jogszabályok lassú előkészítése és a vagyonadó behajtásának nehézségei miatt együttesen következett be. A forgalmi adó bevezetése viszont nagy és maradandó alkotásainak egyike volt, mely az adórendszer fő pillére maradt a második világháború alatt is.

A szeniális tervet a nemzetközi szakemberek közül többen is méltatták. 1921 júniusában a New York-i Columbia Egyetem a pénzügyi válság megvilágítása céljából három európai szakértő meghívását tervezte a Bier Alapítvány költségére: Gustav Cassel

svéd professzorét, John Maynard Keynes cambridge-i egyetemi tanárét és Hegedüs Lorántét. Hegedüs két okból sem tudott a meghívásnak eleget tenni.²³¹ Egyrészt azért, mert szeptember végére megbukott a terve, másrészt, mert ennek hatására mély depresszióba zuhant.

A kilenc hónap alatt erején felül teljesítő Hegedüs számára a poklot az jelentette, hogy annak ellenére, hogy megtalálta a helyzet megoldásának kulcsát, azt nem tudta keresztülvinni. Az ország, ahogy ő mondta, nem engedte, hogy megmentse. Ez nem jelentett mást, mint azt, hogy a terv végrehajtásához szükséges áldozatokat a vagyonadó alá eső adófizetők nem hozták meg.

²³¹ Ferber Katalin úgy tudja, hogy Hegedüs „1921 nyarán még a Columbia egyetemen Cassel professzor és Keynes társaságában tartott előadást sikeres stabilizációs kísérletéről”. (Ferber Katalin: Takarékoság, forgalmi adó, vagyonváltság. Stabilizációs kísérlet 1921-ben. *História* 1987/4.) Ennek ellentmond a Columbia Egyetem újságja, mely arról ugyan tudósít, hogy Hegedüst felkérték az előadások megtartására, ám azoknak a megvalósulását egyetlen bejegyzés sem igazolja. „HEGEDUS TO LECTURE HERE. Dr. Lorant Hegedus, Hungarian Minister of Finance, will deliver a series of lectures at the University during the coming spring session. In a message to President Butler, he said that he would probably sail for the United States some time in January. He was formerly a professor at the University of Budapest and visited America about twenty-seven years ago.” *Columbia Daily Spectator* Vol. LII. Number 38, 11 November 1921. <http://spectatorarchive.library.columbia.edu/cgi-bin/columbia?a=d&d=cs19211111-01.2.35&srpos=2&e=-----en-20--1--txt-txIN-hegedus-----> (Letöltés: 2016. 06. 23.) Hegedüs megerősíti egy írásában, hogy a megtisztelő felkérésnek betegség miatt nem tudott eleget tenni: „1921 júniusában az amerikai columbiai egyetemnek a világ legnagyobb főiskolájának közgazdasági kara azt a határozatot hozta, hogy a pénzügyi válság megvilágítása és föltárása céljából három európai szakértőt hív ki a Bier endowment, a Bier-alapítvány költségére s ilyen háromul kiszemelte Cassel Gusztávot, a svéd egyetemi tanárt, Keynes Maynardot, a cambridgei egyetem tanárát, s e sorok íróját, aki akkor a magyar pénzügyminiszterség hivatalát viselte, s egy új, a figyelmet felkeltett valutakísérletbe fogott. Ennek a kísérletnek a leírását szerzője sohasem tárhatta a columbiai egyetem elé, mert mire hivatala által megviselt egészsége újra helyreállt és New Yorkban a nagy egyetem kiváló dékánjánál jelentkezett, már a Bier-alapítvány idevaló költsége elfogyott.” (Kiemelés tőlem – R. V.) Lásd A pénz sorsa és misztériuma. In *A mai világ képe. Gazdasági élet*. III. kötet. Szerkesztette Hegedüs Loránt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938, 426.

téstudat, mely a kötelességteljesítés kapcsán tapasztalt fanatizmusával rokonítható.

Témái közül kiemelkedik a magyarság kérdése, melyet számtalanszor, több konkrét probléma – a nagy háború, Trianon vagy a magyar középosztály nehézségei – kapcsán is körbejárt. Lényeges, hogy a magyarság múltja leginkább a jelennel és a jövővel való összefüggésében érdekelte.

Könyveinek fókuszába 1926-tól maga az ember került. Míg önelemző prózájában önmagát²³⁸ analizálta, addig történelmi és politikai regényeiben főhőseinek cselekedeteit és jellemét, s ennek során egészen a lelkükig hatolt. Igyekezett hőseivel azonosulva megtalálni a tetteik mögött húzódó hajtóerőt, melyet leginkább a hős cselekedeteiből, jelleméből, körülményeiből és értékrendjéből olvasott ki.

Főművében, a *Magyar Trilógiában*²³⁹ például az általa legnagyobb magyarnak tartott személyiségekről – Széchenyi Istvánról, Kossuth Lajosról, Ifj. Andrássy Gyuláról és Tisza Istvánról – festett különösen árnyalt képet. Ebben az is segítségére lehetett, hogy mindannyiukról sokat tudott, a két utóbbit pedig személyesen is ismerte. Emellett, akárcsak a többi történelmi és politikai jellegű írásában, levéltári kutatást is végzett. Mindemellett azokat a helyszíneket is bejárta, ahol írásainak főszereplői megfordultak. Míg betegsége előtt a tudományos és szakmai kérdéseket tárgyaló munkái domináltak, addig 1926-tól a lírai elemekben bővelkedő műfajok kerültek előtérbe. Alkotásainak pontos műfaji besorolása azonban szinte lehetetlen.

²³⁸ *A halhatatlanok útja* (1926); *A könnyek könyve* (1929); *Túl az Óperencián. Mesekönyv a kis unokámnak* (1935); *Mesék a boldog öregségről* (1936).

²³⁹ Az 1930-as években publikálta fő művét, a *Magyar Trilógiát*, melynek első két kötetét, a *Gróf Széchenyi István regénye és éjszakáját* (1932) és a *Kossuth Lajos, legendák hőseit* (1934) *A két Andrássy és két Tisza* című írása csak az 1930-es évek utolsó harmadában (1937) követte.

Nem antiszemitanak lenni

Hegedüsről halála után 1943-ban a pesti izrelita hitközség egy előjárósága mint „felekezetünk tetterős támogatójáról”²⁴⁰ emlékezett meg jelentésében. Korein Dezső 1943. január 10-én a következőket írta az Orthodox Zsidó Újságban: „Gyászolom a megértő nemes embert, a régi jó világ egyik jellegzetes nagy magyarját.”²⁴¹ A megértő ember alatt Korein Hegedüsnek arra a nemes, egyben bátor cselekedetére utalt, hogy 1939. április 17-én a második zsidótörvény kapcsán a parlament felsőházában kijelentette: „...a magyar fajra csak addig van szükség Európában, amíg hű marad a szabadság gondolatához, és mert ez a javaslat azt megtámadja, én a javaslatot sem általánosságban, sem részleteiben meg nem szavazom.”

A fentiekkel összefüggésben, részben annak (vagyis a zsidótörvény visszautasításának) magyarázataképp érdemes megemlíteni, hogy Hegedüs hálózatának és erős kapcsolatainak tanulmányozása során kiderült, hogy viselkedése legtöbbször nem azokéval volt rokon, akikkel azonos (társadalmi, gazdasági) pozícióban volt (jelen esetben képviselőtársaiéval), hanem azokéval, akikkel azonos értékrendjük és élénk, emellett kölcsönös interakciók folytán össze volt kapcsolva (zsidó származású kollégákkal, barátokkal).²⁴²

Halála

Hegedüs Loránt az 1930-as évek utolsó harmadától agyérelmeszesedésben és súlyos cukorbetegségben szenvedett. Állapota 1942-

²⁴⁰ *A pesti izraelita hitközség előjáróságának jelentése az 1942. évben kifejtett működéséről*. Budapest, 1943. Lapszámozás nélkül. Idézi ifj. Zsindely Sándor: *Családi krónika*, i. m.

²⁴¹ Korein Dezső: Hegedüs Loránt. *Orthodox Zsidó Újság*, 1943. január 10., 2. Idézi ifj. Zsindely Sándor: *Családi krónika*, i. m.

²⁴² Rab Virág: *Being Not Anti-Semitic in the Interwar Hungary. The Case of Lorant Hegedüs*. 2016 (kézirat).

ben fordult válságosra. Élete utolsó hat hónapját egy magánszanatóriumban töltötte az Óra úton. Január 1-jén 11 órakor halt meg. Január 4-én a Kerepesi-úti temetőben Ravasz László búcsúztatta.

Hogyan látták Hegedüs Lorántot a barátai?

Hegedüs egyéniségét a hozzá közel álló kortársak, kik közül néhányan (Fabinyi Tihamér, Fellner Frigyes, Szladits Károly) ötven éve vagy még régebben ismerték, rendkívülinek és lenyűgözőnek írták le.²⁴³ Szuggesztív erejéről szinte mindenki beszámolt, aki hallotta őt szónokolni. Ezt az erősségét jól kamatoztatta az egyes tudományos szervezetek élén tevékenykedve és politikai pályája során is. Legfőbb tulajdonságai közül barátai az alázatot, a türelmet, a szeretetet és a hűséget emelték ki. Ez utóbbit nemcsak egyes elképzelései kapcsán emlegették, hanem – Szladits Károly – emberi kapcsolataiban is. Mint mondták, követte azt az intelmet, hogy „Ne engedd begyepesedni a barátodhoz vezető utat.”²⁴⁴

Lelki alkatát szüntelenül égőnek, izzónak látták a hozzá közel állók. Míg *kifelé* világító tüzet, vagyis erős lelkesedést sugárzott, addig befelé emésztő, kínzó égés jellemezte. Többen a nagy magyar tépelődő hazafiak alkatát vélték benne felfedezni. Olyan egyéniségnek írták le, aki nemzetéért sokat aggódott, s legfőbb vágya az volt, hogy hazájának szolgáljon. Emellett a magyarság önismeretének és önbírálatának tökéletesítésén munkálkodott.

Szellemi képességei kapcsán hatalmas befogadóképességű elméjének roppant rugalmasságát hangsúlyozták. Olyan elme volt, aki minden tárgykörben képes volt mélységekbe hatolni, új gondolatokat termelni és maradandót alkotni.²⁴⁵ Éppen ezért úgy tekintettek rá, mint a magyar szellemi élet kimagasló értékére. Hegedüs sokféle veseszületett tehetséggel rendelkezett, melyek

kiművelésén kétségkívül sokat fáradozott. Az önképzés volt az egyik legnagyobb szenvedélye. Ezt egyik küldetésének tekintette. Érdeklődési és tevékenységi köre ezzel összefüggésben is rendkívül kiterjedt volt: gyakorlati pénzügyi és gazdasági szakember, államférfi, teológus, történettudós, publicista, prózaíró és drámaszerző volt egy személyben.

Írásaiban jól tetten érhető a gondolkodásmódja. Bármiről írt, azzal önmagáról is sok mindent elárult. Szinte valamennyi írására igaz, hogy a mélyebb összefüggések iránt érdeklődött, a magyarság sorsa és jobb boldogulása izgatta. Élénken érdeklődött a törvényszerűségek és az igazságok iránt, ez irányú gondolatait különösen igyekezett a szélesebb olvasóközönséggel megosztani.

Írásaiban az egyes kérdéseket igyekezett gyakorlati példákon megmutatni. Nem szívesen szakadt el a valóságtól, az egészen konkrét kérdések tartották ébren az érdeklődését. Ezenkívül nagy összefüggésekben gondolkodott. A költői képek használatával szinte megelevenítette példáit még gazdasági írásaiban is. Ha előadást tartott, azt mindig a gondolatbőség és sok esetben a humorosság és ötletesség jellemezte.

²⁴³ A megállapítások forrása: *Hegedüs Loránt emlékezete*, i. m., 31.

²⁴⁴ Szladits Károly: Elnöki megnyitó. In *uo.*, 6.

²⁴⁵ Fabinyi Tihamér: Előszó. In *uo.*, 3.

HEGEDÜS ÉS VISSERING KAPCSOLATA

Vissering és Hegedüs összehasonlító portréja

„Bármilyen jelentős tényező is azonban az egyénnek személyes munkája és kezdeményező ereje a történetben, ha nincsenek meg az objektív történeti feltételek, ha hiányzik »a történelem logikája«, ha pusztán az egyén szubjektív fantáziája és akarata visz végbe nagy tetteket a helyzet velehangzó talaja nélkül: akkor ezeknek nincsen maradandó hatásuk, elvesznek a történet homokjában.”

Kornis Gyula²⁴⁶

Mennyi fér egy ember életébe? S vajon ugyanazok a készségek és képességek közel azonos eredményre vezetnek-e? Mennyiben befolyásolhatja az életutat az a feltételrendszer, mely az aktuális politikai, gazdasági és társadalmi helyzetből adódik?

A következőkben a két – származásában, képességében és habitusában is hasonló – szakember életútját vetem össze azzal a céllal, hogy megmutassam, mennyire máshogy alakult az életük pusztán a körülményeikben és a gazdasági feltételrendszereik között kimutatható meghatározó eltérésekből adódóan.

Vissering 72 évet élt, Hegedüs eggyel kevesebbet, a különbség mindössze hét év volt köztük a holland bankár javára. Közös bennük, hogy egy olyan nemzedék prominens képviselői voltak, melynek tagjait kivételes ambíció és tenni akarás fűtötte. Ma a holland szakirodalomban e generáció képviselőit *birodalomépítő*-ként aposztrofálják, míg Magyarországon az alapítók generációját követő *utódokról* beszélnek.²⁴⁷

Vissering és Hegedüs küldetése is az volt, hogy minél hatékonyabban hozzájáruljon a hazai gazdaság előtt álló kihívások leküzdéséhez. A leideni születésű szakember esetében ez nem jelentett többet a modern holland gazdaság – kisebb megpróbáltatásokkal terhelt – diadalmenetéhez való tevékeny hozzájárulásnál. Ezzel szemben magyar kollégájának egy olyan komplex problémahalmazzal kellett szembenéznie, mely a háborús vereség, a monarchia felbomlása és a trianoni békeszerződés következtében állt elő.

Mindkettőjük előkelő családban nőtt fel, apjuk közgazdaságban jártas szakember és az ország boldogulásáért felelős miniszter volt. A holland bankár még kamasz volt, mikor édesapja elfoglalta a magas presztízzsel járó posztot, Hegedüs Loránt viszont már családos ember, egyben a parlament legfiatalabb képviselője. Életkortól függetlenül mindkét utódra hatást gyakorolt az apa szerepvállalása az ország gazdaságának irányításában.

Simon Vissering és Hegedüs Sándor²⁴⁸ is rendkívül szerteágazó tevékenységet folytatott, ami ugyancsak példaértékűnek bizonyult a fiatalok számára. Közgazdasági tevékenysége mellett mindkét apa politikai és társadalmi szerepet is vállalt, emellett az irodalom és kultúra berkeiben is elismerésre méltó munkásságot folytatott. Lapot, folyóiratot szerkesztettek, s publikáltak szinte egész életük során. A fiatalok valamennyi területen követték őket, egyedül az irodalom terepén nem próbálták ki magukat mindketten, ott ugyanis csak Hegedüs szerzett elvülhetetlen érdemeket magának.

Eredetileg mindketten jogot végeztek. Doktori értekezésüket (Magyarországon habilitálásnak, illetve magántanári képesítésnek hívták) azonban már gazdasági témából, egészen pontosan pénzügytanból írták. Érdeklődésük kiterjedt különböző társa-

²⁴⁶ Kornis Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. 1. kötet. Franklin-Társulat, Budapest, 1933, 10. Elektronikusán: http://mtdportal.extra.hu/books/kornis_gyula_az_allamferfi_1.pdf (Letöltés: 2016. 01. 03.)

²⁴⁷ Lengyel György vezette be a fogalmakat, lásd *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Magvető, Budapest, 1989, 23–26.

²⁴⁸ Ehhez háttérnek lásd: Ujváry Gábor: „A százkezü ember”. In *Hegedüs Sándor, a százkezü politikus*, i. m. 55–142; Nyíkos László: Hegedüs Sándor az országgyűlésben. Uo., 143–172; Kárbín Ákos: Hegedüs Sándor, a Széll-kormány kereskedelemügyi minisztere. Uo., 173–238; Tőkéczi László: Hegedüs Sándor, a hívó református és dunántúli főgondnok. Uo., 239–252; Apák és fiúk: Hegedüs Loránt beszél apjáról, Hegedüs Sándorról, Széll Kálmán kereskedelmi miniszteréről. Uo., 603–606.

dalmi kérdésekre is; Hegedüs Londonban szociológiát is tanult Herbert Spencertől. Vissering már egyetemi éve alatt publikált szociális témájú írásokat, s mindketten igyekeztek szakmai nézeteiket széles társadalmi körökhöz is eljuttatni.

Ami a szakmai elképzeléseiket illeti, mindketten elkötelezett hívei voltak a liberális gazdaságpolitikának, jóval azután is, hogy a nagy háborút követően – az állami beavatkozások következtében – az már Hollandiában sem volt tartható. Ám egyikük sem esett soha a doktrinerség hibájába. Legfőbb szempontjuk ugyanis országaik tényleges érdeke volt. Így ha szükség volt rá, akár be is avatkoztak a gazdaságba. A szabadversennyel kapcsolatos ideájukat azonban ugyanúgy őrizték, ahogy az autonómiához és az önkormányzatiság elvéhez való ragaszkodásukat is. Ez utóbbiaknak nagy szerepe volt érdekképviselési tevékenységük motiválásában is. A függetlenséghez és az önigazgatáshoz való kötődésükhöz neveltetésük mellett talán az is hozzájárult, hogy mindketten protestánsok voltak.

Ami a tapasztalatokat illeti, mindketten meg voltak róla győződve, hogy a nemzetközi szinten jelentkező problémák kizárólag nemzetközi keretek között orvosolhatók. Visseringnek az európai gazdaság háború utáni újjáélesztésére tett erőfeszítései ezt világosan alátámasztják. Hegedüs esetében, ha kevésbé látványosan is, de erről szintén meggyőződhetünk. Ő különböző írásaiban hangsúlyozta a nemzetgazdasági problémák nemzetközi összefüggéseit. Például a magyar gazdasági szervezet nemzetközi kiegészítésével kapcsolatban az 1916-os, *A magyarság jövője a háború után* című munkájában arról ír, hogy Magyarország számára megvan a lehetőség arra, hogy összekösse keletet és nyugatot. Arra kell törekednünk, írja, „hogy mi legyünk a szűrő szerkezet, amelyen át a Balkán s Levante durvább nyersanyaga nyugatra jut, gazdagító különbözetét pedig nálunk adja le”.²⁴⁹ Emellett utazásai, nemzetközi konferenciákon való szereplései

és levelezése is arra utalnak, hogy széles látókörű, nemzetközi kontextusban gondolkodó szakember volt.

Karrierjük csúcsát közel azonos életkorban érték el. Vissering 47 évesen, amikor kinevezték a Holland Központi Bank élére, Hegedüs 48 éves korában, amikor pénzügyminiszteri megbízást kapott.

Míg Vissering karrierje ettől kezdve kiegyensúlyozott képet mutat (19 éven keresztül irányította a holland pénzügyeket és gazdaságot), addig Hegedüs alig 9 hónapig tudott helytállni, s háromnegyed év múltán, egyik pillanatról a másikra élete legmélyebb pontjára zuhant, s pszichésen összeomlott. Évekre kiesett a szakmai- és közéletből, még az országot is kénytelen volt egy időre (szanatóriumi kezelése miatt) elhagyni. 1925 tavaszán kezdett a pályája újból felívelni. Érdekes egybeesés, hogy Vissering 1931-es bukását Hegedüséhez hasonlóan egy különösen nehéz szituáció (a gazdasági világválság) és egészségügyi problémák együttesen idézték elő. Az a körülmény, hogy Hegedüs egészsége törekenyebb volt, talán épp abból adódott, hogy számára sokkal nehezebb feladatok jutottak osztályrészül.

A két férfi habitusa annyiban is hasonlított egymáshoz, hogy mindketten élénk képzelőerővel rendelkeztek, de a szakmában többnyire reálisan gondolkodtak. Vissering talán valamelyest közérthetőbben írt és beszélt, koncepciói egyszerűbbek és világosabbak voltak. Hegedüs írásaiban – még a tudományosakban is – nemegyszer élt költői képekkel. Mindkettejük ötletes, egyben találékony volt. Hegedüs mindemellett sziporkázó és humoros is. Munkamoráljuk és munkabírásuk szinte páratlan volt.

Emberi kapcsolataikban mindketten őszintének és ragaszkodónak mutatkoztak. Ezt a konklúziót Vissering esetében a munkahelyi kötelékek, Hegedüsénél viszont elsősorban a családi kapcsolatok alapján vontam le, bár a kollégáival és barátaival váltott leveleiből is ugyanez derült ki. Herbert Spencerrel például egészen haláláig levelezett; még akkor is meglátogatta Londonban, amikor már bizonytalan volt, hogy mikor odaér, a tudós tudja-e fogadni. Berliini kezelőorvosával hosszú évtizedekig egészen közele, baráti kapcsolatban állt.

²⁴⁹ Hegedüs Loránt: *A magyarság jövője a háború után*. Athenaeum, Budapest, 1916.

Mindketten nagyra értékelték mások erőfeszítéseit; Hegedüs különösen megbecsülte a kiemelkedő képességekkel rendelkező kortársainak teljesítményét, és nemegyszer anyagilag is támogatta őket.

Egyikük sem volt megközelíthetetlen. Ezért is gyarapodhatott ismerőseik száma egész életük során. Szerteágazó tevékenységük révén több közösséget is összekötöttek, ha kellett, közvetítettek emberek vagy azok csoportjai között. Kimondottan fontosnak tartották az együttműködés stratégiáját, amelyet az élet minden területén szívesen alkalmaztak. Tudatában voltak az általuk vállalt feladatok jelentőségének. Vissering a látszat alapján fenntartások nélkül bízott önmagában, Hegedüs a sikertelenségek következtében többször (leghosszabb időre 1921 őszén, pénzügyminiszteri bukását követően) összeomlott. Személyes érdekeiket szűkebb és tágabb környezetük érdekeivel gyakran azonosították.

Végül térjünk vissza a kiinduló megállapításunkhoz, s tekintsük át most csupán a két életút körülményeit és feltételrendszerét. Amikor a két szakember született – a 19. század utolsó harmadában –, ha eltérő mértékben is, de mindkét országban felgyorsult az iparosodás, és erősödött a középosztály. Az első világháborút követően azonban, életük legnagyobb kihívásának idején, a helyzet megváltozott. Épp a gazdaság terén volt a legnagyobb a bizonytalanság, ami elsősorban az emberek (különösen a befektetők) azon meggyőződéséből következett, hogy a nagy háború után minden kiszámíthatatlan, s többé nem lehet tervezni. Ez rendkívül kedvezőtlenül hatott a hosszú távú befektetésekre. Ám nehézségek és nehézségek között különbséget kell tenni, s Hollandia és Magyarország gazdasági problémái abban az időben nem voltak egy lapon említhetők.

Ha eltekintünk a két ország helyzetében mutatkozó gondok súlyosságától, s csak magának a háború okozta gazdasági nehézségnek a létét vesszük figyelembe, akkor a két bankelnök viselkedésében, megküzdési stratégiájában sok hasonlóságot találunk. Mindketten életük legnagyobb kihívásának tekintették a háború utáni gazdaság talpra állítását. Vissering felismerve a

holland semlegességben rejlő lehetőségeket, kiépítette az európai gazdasági rekonstrukció szempontjából meghatározó nemzetközi együttműködést. Hegedüs szintén összefogást szorgalmazott. Neki a pénzügyminiszteri programja keretében az ország sokat nélkülöző adófizető polgáraival kellett (volna) szövetségre lépnie. Míg Vissering végre tudta hajtani tervét, addig Hegedüs elbukott. Ahogy Radnóti József megállapította, Hegedüs sikertelenségének oka az volt, hogy közvetlenül a háború után olyan mértékű áldozatot és lemondást kívánt az emberektől, amely a hosszú évek nélkülözését követően irreális volt.²⁵⁰

De honnan eredt a két szakemberben egyformán meglévő, szinte példátlan akarat és tenni vágyás? A pszichológia területén létezik egy elmélet a teljesítménymotivációról, melyben McClelland amerikai pszichológus azonosított egy társadalmi-gazdasági szempontból releváns személyiségváltozót. Abból a feltételezésből indult ki, hogy az ambíció, teljesíteni akarás és vállalkozó szellem szindrómája társadalmi méretekben a gazdasági prosperitással kölcsönhatásban alakul.²⁵¹ Mit jelenthet ez a mi esetünkben? Azt, hogy Vissering, Hegedüs és a nemzedékük többi tagja számára az a korszak, melyben szocializálódtak, beleértve a tanulmányaikat és a szülői mintát is, egyfajta természetes és eredményes teljesítményfokozóként funkcionált. Úgy vélem, emiatt is találunk és érzünk oly sok hasonlatosságot köztük. Eredményességük tekintetében azonban már óriási különbség mutatkozik. Ennek legfőbb oka az, hogy más szituációban és más feltételek mellett nyilván-

²⁵⁰ Radnóti József: *Mi volt itt? A konjunktúra története Hegedüs Lóránt bukásától Popovics Sándor eljöveteleig*. Újságüzem Könyvkiadó és Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1926, 5–6. http://mtdportal.extra.hu/books/radnoti_jozsef_mi_volt_itt.pdf (Letöltés: 2016. augusztus 3.).

²⁵¹ David Clarence McClelland: *Human Motivation*. Cambridge University Press, 1987, 423–437. McClelland teljesítménymotiváció-kutatásáról részletesebben lásd Hunyady György: A gazdaságpszichológia útkeresése: adalékok a közgazdaságtan és a pszichológia kapcsolattörténetéhez. In *Gazdaságpszichológia*. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_gazdasagpszichologia/ch04s04.html (Letöltés: 2017. 05. 27.)

valóan akár ugyanazon képességek és tudás sem vezet ugyanarra az eredményre.

Kapcsolatukról általában

A Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencia történetét feltáró kutatásom során, még 1999-ben akadtam néhány olyan, az Amszterdami Nemzeti Bank irattárában őrzött hivatalos levélre, melyet Hegedüs Loránt írt holland kollégájának, Visseringnek.²⁵²

Hegedüs néhány esetben utal is ezeknek a leveleknek a jelentőségére, s így közvetve Visseringgel való kapcsolatára is. A levelek nyelvezete, a megszólítás és elköszönés módja mellett a kapcsolat fenntartására irányuló belső motivációk a legérdekesebbek. A következő idézetből az is kiderül, hogy nemcsak rövid, de esetenként a tíz oldalt is meghaladó, hosszú, tartalmas leveleket is váltottak egymással. „Hollandia nagy jegybankjának elnöke Vissering [Vissering], akit Európa legnagyobb valutakapacitásának tartok, mert ő rendezte a kínai valutát, hozzám fordult és tanácsokkal látott el, figyelmeztetett arra, hogy mit csináljak; de nem egy rövid levélben, hanem tizenkétoldalas levélben, mert érezte, hogy a self-governmentnek, az autonómiának, tehát a protestáns gondolatnak az alapján próbálok valamit csinálni, és mint protestáns, kötelességének tartotta, hogy nekem segítsen.”²⁵³ Ebből a rövid szövegből is kirajzolódik, hogy Hegedüs holland kollégájának szakmai tudását a legtöbb európai és amerikai gazdasági szakemberekhez hasonlóan a kínai valuta stabilizálása érdekében kifejtett tevékenysége miatt értékelte nagyra. Másrészt azt is elárulja az idézet, hogy Vissering fordult Hegedüshöz s ajánlotta fel segítségét; ebben nagy szerepe lehetett a köztük és elképzeléseik között lévő hasonlóságoknak is.

²⁵² Szakmai kapcsolatuk nemzetközi pénzügyekben betöltött szerepéről – szintén levelezésükre támaszkodva – Péteri György történész is beszámol: *Global Monetary Regime and National Central Banking. The Case of Hungary, 1921–1929*. Columbia University Press, New York, 2002, 9–14.

²⁵³ Hegedüs L.: Krisztus zörgetése, i. m. 147.

Hegedüs szakmai tevékenysége során figyelembe vette holland kollégájának szakmai tanácsait, s azokat be is építette elképzeléseibe. Kimondottan igaz ez a szakmai kihívásokra; így 1920. december 20-án pénzügyminiszteri expozéjában Hegedüs nyíltan kijelentette, hogy Vissering javaslatait felhasználva készítette el a magyar valuta stabilizációjára vonatkozó tervezetét. „Ez a terv nem az enyém. Európa egyik legnagyobb banktudósának, Visseringnek, a holland bank elnökének a terve, amelyet a brüsszeli értekezleten előadott.”²⁵⁴

Erős vagy gyenge? Avagy mennyire fedte egymást a két bankár ismerőseinek köre?

Abban tehát egészen biztosak lehetünk, hogy kapcsolatban állt a két szakember. A köztük lévő *kötélék jellegéről* leveleik tartalma és az azokra való utalások tájékoztatnak. Mindemellett viszonyukról az a körülmény is sokat elárul, hogy alig vannak közös ismerőseik. Az 1920-as Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencián három olyan magyar szakember képviselte Magyarországot, akiket Hegedüs is ismert: Popovics Sándor, Scitovsky Tibor és Schober Béla. Popovics 1918-ban a harmadik Wekerle-kormány pénzügyminisztere, Neuilly-ben Hegedüssel együtt a magyar delegáció tagja volt; Scitovsky Tibor, aki éppen ez idő tájt került a kereskedelemügyi minisztériumba, szintén részt vett a békedelegáció munkájában. Schober Béla 1921-ben lett pénzügyi államtitkár, mely minőségében később is több pénzügyi konferencián képviselte Magyarországot. Míg e három szakembernek nem lehetett a holland bankárral sok közös ismerőse, addig Hegedüs Lorántot és kollégáit mindhárman jól ismerték. A fentiek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy *Hegedüs és Vissering között gyenge kapcsolat*

²⁵⁴ A Nemzetgyűlés 139. ülése 1920. december 20-án, 283. http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1920_7&p-g=0&l=hun (Letöltés: 2016. 02. 05.)

volt. Mindezt megerősíti, egyben igazolja az adatok vizualizációja során készült két gráf (lásd a 12–13. ábrákat a 144–145. oldalon).

Bár korábban már volt róla szó, itt érdemes újra összefoglalni, hogy – Granovetter szerint – mi jellemzi az egymással gyenge kapcsolatban álló feleket: (1) ritkán van közöttük társadalmi összefonódás, (2) s ismerőseik rendszerint nem ismerőseik egymásnak. A harmadik jellemzője a gyenge kapcsolatokkal összekötött személyeknek, hogy (3) csak ritkán állnak közel egymáshoz. Ez utóbbi eredménye az is, hogy általában formálisabb a kapcsolatuk. Ez a két szakember közt leírt hasonlóságok miatt nem volt jellemző.²⁵⁵ Erre utalnak a Hegedüstől származó fenti idézetek is. A két bankár kapcsolata tehát gyenge, de intenzív volt, ezenkívül kölcsönös és közvetlen, következésképpen mindkettejük számára értékes is.

A magyar és a holland szakember gyenge kapcsolatának következményei

Következmények a magyar gazdaságra nézve

Hegedüs Loránt és Gerard Vissering gyenge kapcsolatának leglényegesebb következménye az volt, hogy azon keresztül az erős kapcsolatokban gazdag saját szakmai köreiknek tagjai is elérhették egymást; más szavakkal, az ő kapcsolatuk teremtette meg a lehetőségét annak, hogy a magyar gazdaság (a magyar szakembereken keresztül) a hollandhoz és az azzal összeköttetésben álló más európai gazdaságok szakembereihez, esetleg döntéshozóihoz kapcsolódhasson. Az ilyen jellegű kapcsolatot, funkciója miatt, egy hídhoz szokták hasonlítani.

Hegedüs és Vissering gyenge kapcsolatán keresztül mindkét irányba áramoltak az információk. Az a körülmény, hogy Hege-

²⁵⁵ Granovetter azt is igazolta, hogy minél erősebb kapcsolat köt össze két egyént, azok annál több szempontból hasonlítanak egymáshoz. M. Granovetter: *The Strength of Weak Ties*, i. m.

düsnek (és kollégájának is) lehetősége nyílt hozzájutni olyan információkhoz, melyek tőle távol, más körülmények (eszmék) és tapasztalatok során születtek, elősegítette, hogy saját és kollégái információihoz képest valami újat ismerhessen meg. Ezek az ismeretek – gondoljunk csak a holland kolléga valutastabilizálásra vonatkozó elképzeléseinek beemelésére Hegedüs pénzügyminiszteri tervébe – kedvezőbb helyzetbe juttatták a „felhasználót”. Emellett ahhoz is nagyban hozzájárultak, hogy a nemzetközi szinten kezelendő problémák esetén realisabb és hatékonyabb döntések születhessenek.

Magyarország esetében a gazdasági és politikai elszigeteltség miatt rendkívüli jelentőséggel bírt az a körülmény, hogy a döntéshozók időben tudomást szerezzenek bizonyos *lehetőségekről*, mivel csak azok ismeretében volt képes az ország az egyes elképzeléseit megvalósítani. Erre az egyik legjobb példa a Magyar Nemzeti Bank 1924-es alapítása. A térségben gazdasági és pénzügyi értelemben is vákuum alakult ki, melynek hatására a Bank of England kormányzója, a Gerard Visseringhez közel álló Montagu Norman elhatározta, hogy erősíti pozícióit a térségben az Amerikai Egyesült Államokkal szemben. Ez az elhatározása, vagyis az angol bankvezető személyes ambíciói és az arról való tudás teremtette meg a Bethlen-kormány számára az önálló magyar nemzeti bank felállításának lehetőségét.

Az egyes nemzetközi szervezetek együttműködésének is minden esetben a személyes kapcsolatok képezték az alapját. A Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencián s azt követően is számos, a Népszövetség égisze alatt szervezett konferencián jutott fontos szerep a személyes ismeretségek kialakítását elősegítő kötetlen, közös programoknak. Ez arra utal, hogy a korszakban többen is ösztönösen felismerték a gyenge kapcsolatokban rejlő lehetőségeket.²⁵⁶

²⁵⁶ Az egyes intézményekbe és szervezetekbe való bekerülés és az azokban folytatott tevékenység, továbbá az azokban szerzett kapcsolatok fenntartása gyakrabban vezetett két ország együttműködéséhez, mint bármiféle előírás. Az együttműködés fenntartásának garanciája is a gyenge kapcsolatban állók közti kötelék fenntartása volt.

A Hegedüst és Visseringet összekötő gyenge kapcsolatok szerepe azért is volt fontos a két világháború korában, mert az ilyen jellegű kapcsolatokkal rendelkező szakembereknek általában jobb rálátása volt a problémákra. Kevésbé kötötték ugyanis őket a saját csoport elképzelései, s a kívülről érkező impulzusok révén képesek voltak szellemi horizontjukat megújítani.

A gyenge kötések nélkül a magyar gazdaság egyrészt nem tudott volna kapcsolódni az európai, azon keresztül pedig a világ-gazdasághoz, ám maga a magyar gazdaság is széttöredezetté és inkohereenssé vált volna az ilyen jellegű összeköttetések nélkül.

A kapcsolat hatása Hegedűsre

Azok, akik gyenge kapcsolatokkal rendelkeznek, mint Hegedűs is, azáltal hogy sokféle, a saját csoporttól különböző emberrel állnak kapcsolatban, különféle nézőpontokat ismernek meg, melyekhez folyamatosan alkalmazkodnak is. Ebből következik, hogy ezek az egyének – Robert Merton kifejezésével élve – jóval komplexebb szerepkészlettel rendelkeznek, mint azok, akik szinte csak erős kapcsolatokkal rendelkeznek.

Émile Durkheim, a modern szociológia és kulturális antropológia atyja, az individualizmus és az egyéni autonómia társadalmi létrejötté szempontjából maga is lényegesnek tartotta a különböző nézőpontok és tevékenységek széles választékának megismerését.

Hasonló véleményen volt Georg Simmel német filozófus, szociológus és pszichológus is, aki a saját, legbelső attitűdök megőrzése szempontjából tartotta fontosnak, hogy az individuum sokszor és sokféle elvárással szembesüljön, s azokhoz alkalmazkodjon.²⁵⁷

Rose Laub Coser mindezen felül arra is rámutatott, hogy azok, akik szinte csak erős kapcsolatokkal rendelkeznek, éppen a gyen-

²⁵⁷ Rose Laub Coser: The Complexity of Roles as Seedbed of Individual Autonomy. In Lewis A. Coser (szerk.): *The Idea of Social Structure. Essays in Honor of Robert Merton*. Harcourt Brace Jovanovic, New York, 1975, 237–263.

ge kapcsolatok hiánya miatt nem nyerhetnek rálátást arra a körülményre, hogy az életük elsősorban nem a saját csoportjukon belüli történésektől függ, hanem olyan tényezőktől, melyekhez szintén a gyenge kapcsolatok hiányában nincs hozzáférésük. Ráadásul ez a helyzet megakadályozhatja az egyéneket a külső világ komplexitásával kapcsolatos szerepeik világos megfogalmazásában is. Mindezekből Coser azt a következtetést vonta le, hogy az erős kötésekben egyfajta gyengeség rejlik.²⁵⁸

Ebből kiindulva Hegedűsnek Visseringhez hasonlóan megvolt a lehetősége arra, hogy komplex szereprendszeret alakíthasson ki. A gyenge kapcsolat kialakításához azonban Coser szerint nagyobb energiabefektetés szükséges. Ennek oka az, hogy a hozzánk kevésbé hasonló, általunk kevésbé ismert egyénnel nehezebb kommunikálnunk, az idegenekkel folytatott beszédmód maga is komplexebb és univerzálisabb, s a kommunikáció megszervezésében is nagyobb gondosságra van szükség.²⁵⁹

Granovetter – Coser hatására – arra a következtetésre jutott, hogy a gyenge kötések nemcsak a makrostruktúrára hatnak, de fontos szerepük van a kognitív rugalmasság és a komplex szerepkészletek kialakulásában is. Ilyen következménye viszont csak azoknak a gyenge kapcsolatoknak lehet, melyek a híd szerepét is betöltik, vagyis két, erős kötésekben gazdag csoportot kapcsolnak össze. Ez főként a szakmai kötélekre jellemző, a családi kapcsolatok esetében, ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, általában nem.

Az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Hegedűs és Vissering teremtették meg a lehetőségét annak, hogy szakmai köreiknek tagjai megismerhessék egymást. Emellett pedig kapcsolatuk kihatott a személyiségükre, kognitív képességeikre is, ami elősegítette, hogy a saját, belső és a körülöttük lévő, külvilágot is jobban megismerjék és megértsék, s az egyes nemzetközi problémákat – bizonyos alapvető feltételek mellett – eredményesebben kezeljék.

²⁵⁸ Uo. 242.

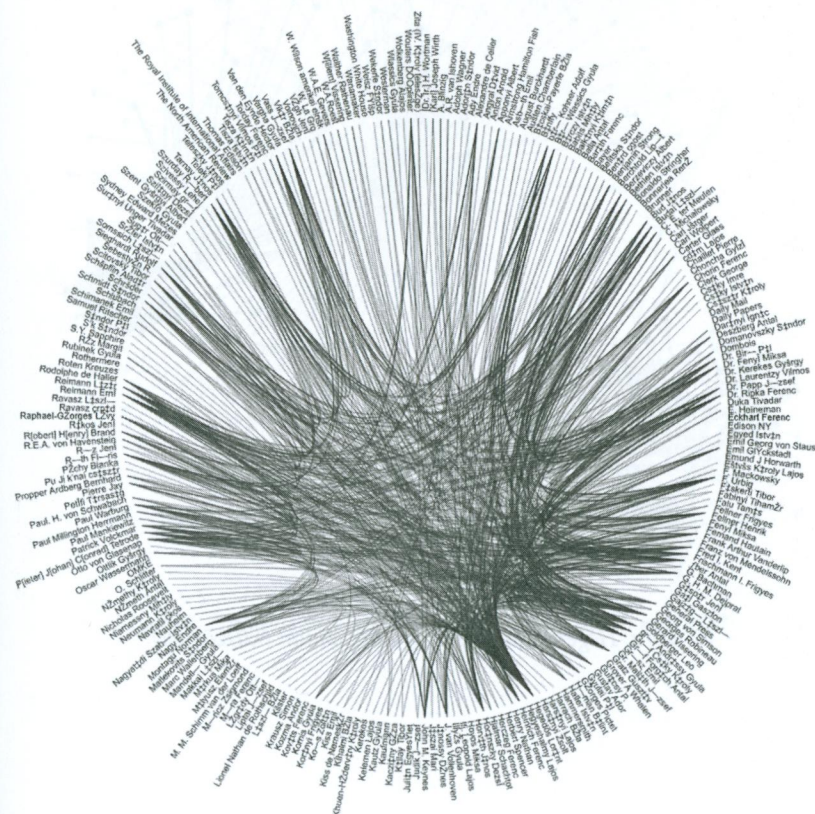
²⁵⁹ Uo. 256.

Fontos körülmény az is, hogy a kevés gyenge kötéssel vagy csak erős kötéssel rendelkező gazdasági szakemberekhez nem jutnak el a hírek és lehetőségek, aminek következtében könnyen elszigeteltté válhatnak. Erre példa Hegedüs betegségének időszaka (1921 végétől 1924 végéig), amikor gyenge kapcsolatai átmenetileg nem működtek. Azoknak fenntartására ugyanis nem jutott energiája, az említett évek alatt csak a legerősebb családi és baráti kapcsolatait tartotta fenn. Ez a helyzet egészen addig fennállt, ameddig régi vagy új *gyenge* kapcsolatai révén újra össze nem hálózta magát egyes erős kötésekben gazdag csoportokkal.

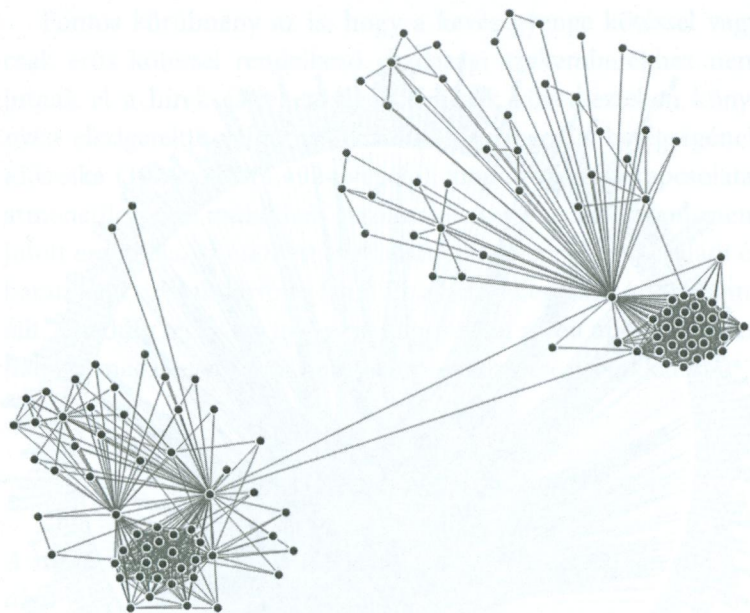
Hálózati ábrák

A kutatás legfontosabb következtetésének felismerését elősegítő ábra

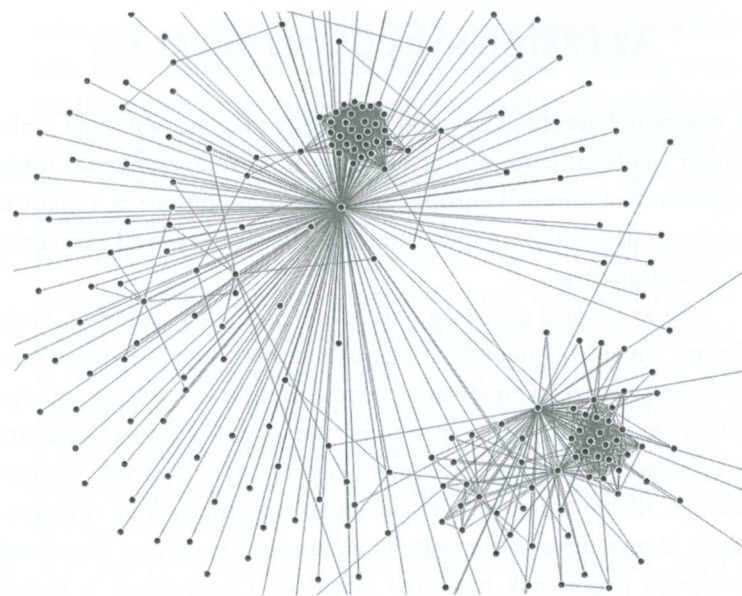
Az adatok vizualizációja révén merült fel a kutatás szempontjából *legfontosabb* korábban *nem ismert* feltételezés, miszerint az első világháború utáni magyar gazdaságnak az európai s azon keresztül a világgazdasághoz való kapcsolódását olyan gyenge kapcsolatok tették lehetővé, mint amilyen Hegedüs Loránt magyar pénzügyminiszter és Gerard Vissering holland bankelnök között is volt. Ezeknek a gyenge kapcsolatoknak a legfőbb jellemzője az volt, hogy az két szinte teljesen különböző ismeretségi körrel rendelkező embert kötött össze, ezáltal mindkét fél számára új információk és kapcsolatok lehetőségét kínálta (12–13. ábra).

11. ábra. Chord diagram: Hegedüs és Vissering kapcsolatai

12. ábra. Hegedüs és Vissering kapcsolatai (küszöbkel)²⁶⁰

²⁶⁰ Előfordult, hogy egyes hálózati csomópontról/személyről csak kevés adat állt rendelkezésre; esetenként csak a vizsgált személyhez fűződő kapcsolatát lehetett megadni. (Lásd a 13. ábrát.) Ezek ábrázolása gyakran nem segíti, hanem hátráltatja bizonyos összefüggések felismerését. Ezért alkalmazta Kriszbacher Gergő a küszöbölést. A minimális küszöböt kettes értékre állította annak érdekében, hogy áttekinthetőbb ábrákat kapjunk. (Lásd a 12. ábrát.) Ezzel nem csökkentette a lehetséges gyenge kapcsolatok megjelenítését, hiszen legalább ekkora fokszámmal kell rendelkeznie valakinek, hogy összekötő legyen a két gazdaság szorosan kapcsolt csoportjai között. Erről részletesebben lásd Kriszbacher Gergő: *A hálózatkutatás...*, i. m. 28–32.

13. ábra. Hegedüs és Vissering kapcsolatai (küszöb nélkül)²⁶¹

²⁶¹ Lásd az előző lábjegyzetet.

AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA

A második fejezetben egy holland és egy magyar pénzügyi szakember példáján keresztül igyekeztem új következtetéseket megfogalmazni a korabeli európai gazdaság működésére és a magyar gazdaság nemzetközi kapcsolatainak jellegére és következményeire vonatkozólag.

Ami az európai gazdaság működését illeti, beigazolódott, hogy Gerard Vissering holland bankelnök s az általa kiépített, majd működtetett, nemzeteken átívelő szakmai hálózat kiemelt jelentőséggel bírt az európai gazdaság rekonstrukciójának előmozdításában. A győztesek és vesztesek szembenállása és egymástól való elszigeteltsége, illetve a nemzetközi gazdasági intézmények és szabályozások hiánya ugyanis meggátolta a nemzetközi szinten jelentkező gazdasági problémák hatékony kezelését. Önmagában is fontos eredmény, hogy beigazolódott: olyasvalaki volt *hub*, vagyis hálózati csomópont – ti. Vissering –, akiről a szakirodalom nagy része meg sem emlékezik, vagy ha igen, kizárólag mellékszereplőként.

A magyar gazdaság nemzetközi kapcsolatairól Gerard Vissering és Hegedüs Loránt közös hálózatának tanulmányozása során sikerült új információkat megtudni. Az elemzés során derült fény arra, hogy a két szakember között – Granovetter kifejezésével élve – gyenge kapcsolat volt. Ez azt jelenti, hogy a gyenge kapcsolat két tagja a társadalom erős kapcsolatokban gazdag csoportjait kötötte össze a külvilággal, továbbá, hogy kettejük között nem volt társadalmi összefonódás, vagyis ismeretségi körük nem fedte egymást; mindössze három közös ismerősük volt. Coser teóriája szerint az ilyen típusú gyenge kapcsolatoknak többnyire komoly következményei vannak az eseményekre és az érintett egyénekre egyaránt. Esetünkben Hegedüs és Vissering gyenge kapcsolatának következményei a magyar gazdaságra a következőkben foglalhatók össze:

1. A gyenge kötésen keresztül a két szakember saját – erős kapcsolatokban gazdag – szakmai körének tagjai *elérhették* egy-

mást; más szavakkal Hegedüs és Vissering ismeretsége teremtette meg a lehetőségét annak, hogy a magyar gazdaság a hollandhoz, illetve más európai vagy Európán kívüli gazdaságok szakembereihez kapcsolódhasson. A hálózattudományban az ilyen jellegű (gyenge) kapcsolatot funkciója miatt egy hídhöz szokták hasonlítani.

2. Hegedüs és Vissering gyenge kapcsolatán keresztül mindkét irányba áramoltak az információk. Ennek következtében Hegedüsnek és holland kollégájának is lehetősége nyílt hozzájutni olyan hírekhez, melyek tőlük távol, más körülmények (eszmék) és tapasztalatok közepette születtek. Ezek az értesülések a saját és munkatársaik információihoz képest is újak voltak, s ezért számos esetben igazolhatóan *kedvezőbb helyzetbe juttatták* a „felhasználót”.
3. A kívülről érkező információk ahhoz is hozzájárultak, hogy a nemzetközi szinten jelentkező problémákat eredményesebben kezelhessék.
4. A Hegedüst és Visseringet összekötő gyenge kapcsolatok szerepe azért is volt fontos a két világháború korában, mert az ilyen jellegű kapcsolatokkal rendelkező szakembereknek általában jobb rálátása volt a problémákra. Ennek oka, hogy kevésbé kötötték őket a saját csoport elképzelései, s a kívülről érkező impulzusok révén képesek voltak megújulni, vagyis újszerűen megközelíteni a problémákat.
5. Legtöbbször az egyes intézmények (bankok) és szervezetek (egyesületek) nemzetközi együttműködésének alapját is a személyes kapcsolatok biztosították, illetve a kooperáció fenntartásához is elengedhetetlenek voltak. A személyes ismeretségek kialakítását segítő kötetlen programok nagy népszerűségnek örvendtek a Brüsszeli Nemzetközi Pénzügyi Konferencián s azt követően is számos, a Népszövetség égisze alatt szervezett hivatalos rendezvényen. Ez arra utal, hogy a korszakban többen is ösztönösen felismerték a gyenge kapcsolatokban rejlő lehetőségeket.
6. Magyarország esetében a gazdasági és politikai elszigeteltség miatt rendkívül lényeges volt, hogy a döntéshozók minél

hamarabb és minél több lehetőségről szerezzenek tudomást, mivel az ország csak így volt képes az egyes elképzeléseit megvalósítani.

7. Mindent egybevetve a gyenge kötések nélkül a magyar gazdaság egyrészt nehezebben tudott volna kapcsolódni az európai, azon keresztül pedig a világ gazdaságához, másrészt a magyar gazdaság töredezetté és inkohereenssé vált volna az ilyen jellegű összeköttetések hiányában.

Az európai és a magyar gazdaság nemzetközi és nemzeteken átívelő kapcsolatainak jellegét és következményeit tanulmányozva számos olyan kérdést kellett megvizsgálni, melyeknek döntő szerepe lehetett az egyén – akár Hegedüs, akár Vissering – szakmai döntéseiben. Ilyenek voltak a személyiség, a pszichés állapot vagy a családban betöltött szerep. A személyiség szerepe mind a holland, mind a magyar szakember esetében kulcsfontosságúnak bizonyult. Vissering és Hegedüs is széles látókörű, az újra fogékony, kíváncsi természet volt, amihez kivételes munkabírási és munkamorál párosult. Alaptermészetük fő jellemzőit családi szocializációjuk és tanulmányaik egyaránt támogatták. Tudományos munkájuk révén mindketten fel voltak vértézve kritikai gondolkodással, és volt bennük egyfajta küldetéstudat, amely elősegítette, hogy felelősségteljes pozíciót vállaljanak, s a szűkebb és tágabb környezetük, gyakran az egész társadalom számára hasznos tevékenységet folytassanak. Elképzeléseik megvalósulását a gazdasági, társadalmi és politikai környezetük teremtette lehetőségek és az azok által szabott korlátok erőteljesen befolyásolták. Gyenge kapcsolatokban gazdag hálózatuk kialakítása és fenntartása rengeteg energiát kívánt tőlük, emellett alkalmazkodóképességüket nagyban fejlesztette. Teljes személyiségükre hatással voltak azok az erőfeszítéseik, melyeket gyenge kapcsolataik kiépítése és megőrzése érdekében tettek.

HARMADIK RÉSZ

HEGEDÜS CSALÁDI KAPCSOLATAI

„Az emberiségről szóló leghitelesebb
tanulmány maga az ember.”
Alexander Pope²⁶²

BEVEZETŐ

Miért írnak és mesélnek az emberek az életükről? A pszichológusok szerint azért, hogy értelmet adjanak mindannak, ami velük történt, voltaképp magának az életnek. Hiszen, mint mondják, az élet nem valami eleve adott dolog.²⁶³ Hozzátehetjük: a múlt sem az. Legalábbis ez derül ki azokból a visszaemlékezésekből, amelyek elbeszélik Hegedüs Loránt családjának történetét. Mivel e történetek minden esetben szubjektívek, olvasatuk csak egy-egy reprezentációja a család múltjának.

A következő részben Hegedüs családi-rokoni kapcsolatait és az azokból kirajzolódó hálózatot három utód visszaemlékezései alapján mutatom be. Az egyik Hegedüs Mária, Hegedüs Loránt legfiatalabb lánya, a másik Ifj. Zsindely Sándor, Mária fia, Hegedüs Loránt legidősebb unokája, a harmadik Tőry Magdolna, Hegedüs Loránt 10 évvel fiatalabb húgának, Rózsikának az egyetlen unokája. Míg Mária és Sándor személyesen ismerték Hegedüs Lorántot, addig Tőry Magdolna szinte alig. Felmerülhet a kérdés,

²⁶² Idézi Scitovsky Tibor: *Egy „büszke magyar” emlékiratai*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1997, 11. Alexander Pope (1688–1744) az angol szellemi élet, a klasszicista költészet és irodalomelmélet kiemelkedő alakja.

²⁶³ J. Bruner: *Life as Narrative*. *Social Research* 54/1, 1987, 11–32, 13; idézi László János: *Narratív pszichológia*. *Pszichológia* 28/4, 2008, 301–317.

miért került elemzésre az ő visszaemlékezése. Tőry Magdolna dacára annak, hogy mindössze egy személyes találkozót tudott felidézni Hegedüs Loránttal, nagyon sokat tudott róla. Információi a nagymamájától, Hegedüs Rózsikától származnak, aki minden olyan dokumentumot (újságcikkek, levelek, feljegyzések, fotók, személyes iratok) összegyűjtött, amelyet a bátyja, Loránt írt, vagy amit róla írtak.²⁶⁴ Miután Hegedüs Rózsika nem hagyott maga után olyan írást (emlékiratot vagy naplót), melyből az ő perspektíváját megismerhetnénk, ezért unokája, Tőry Magdolna emlékezete különösen becses a kutatás számára.

Mindhárom esetben abból a premisszából indultam ki, hogy az egyén életútját jelentősen meghatározza a társas környezete, így a családja is. Ezért célom, hogy megállapítsam, kik tartoztak Hegedüs családi hálózatahoz, s – amennyire a források engedik – leírom a köztük lévő kapcsolatokat. Ez utóbbi hozzájárulhat Hegedüs Loránt személyiségének, motivációinak, értékrendjének és attitűdjének jobb megértéséhez is; ez annál is inkább fontos, mivel a társas környezet az egyik meghatározója a személyes identitás alakulásának.

Mint arra feljebb már utaltam, az események történeté formálása során az emlékezők perspektívája minden esetben megjelenik, ezért az egyes elbeszélők ugyanazt a családot különféleképpen konstruálták meg. Ez valamelyest ellensúlyozható azzal, hogy a kútfők, vagyis a személyes emlékezetek vizsgálata során válaszoltam a következő kérdésekre: hogyan helyezték el a szerzők önmagukat térben és időben a tárgyalt eseményhez, a család egyes tagjaihoz, s különösen Hegedüs Loránthoz viszonyítva? Ki, mit, mikor, és milyen céllal írt, illetve mondott, s milyen volt a viszonya közvetlen és szélesebb környezetéhez? Végül, mennyire volt a szerző része(se) annak, amiről írt, közvetlenül vagy közvetve tapasztalta-e az eseményeket?

Értelmezési keret és megközelítés

A családot – a *strukturális funkcionális* szociológiai iskola egyik meghatározó alakjának, Talcott Parsonsnak²⁶⁵ és követőinek a megközelítése alapján – mint társadalmi rendszert értelmezem. Ez elsődlegesen azt jelenti, hogy a család nem független rendszer, hanem a társadalom egy alrendszere, mely a társadalmon túl más alrendszerekkel, többek között a családtagok személyiségrendszereivel is kapcsolatban áll. Míg Parsons a rendszer és alrendszer között fennálló kapcsolatot a rész és egész egymáshoz való viszonya szempontjából vizsgálja, addig Niklas Luhmann a rendszer vagy alrendszer és annak környezete közötti összefüggésekre kíváncsi.²⁶⁶

A család funkciója szempontjából lényeges kérdés, hogy milyen szerepet játszik a család a társadalom egészében vagy a családtagok életében. Ez utóbbira a család fogalmának meghatározása során térek ki. Továbbá döntő az a megállapítás, miszerint a családi kapcsolatok, vagyis a családtagok interakciói nem esetlegesek, hanem a családtagok egymáshoz fűződő viszonyából vezethetők le. Ennek a magától értetődő összefüggésnek a Hegedüs család tagjai között lévő kapcsolatok meghatározása és osztályozása szempontjából is nagy a jelentősége. Végül szükséges utalni William Goode-nak²⁶⁷ arra az elképzelésére, mely további érv lehet Hegedüs Loránt családi kapcsolatainak vizsgálata mellett. Eszerint azok a szerepmagatartás-típusok, amelyeket az egyén a családon belül sajátít el, modelljeivé válnak az illető személy családon kívüli szerepeinek is.

²⁶⁵ Talcott Parsons: *The Social Systems*, i. m. 40–61.

²⁶⁶ Niklas Luhmann: *Social Systems*, i. m. 16–17.

²⁶⁷ William Josiah Goode: *The Family*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1982.

²⁶⁴ Ezt az anyagot, mely Tőry Magdolna pincéjéből került elő, jelenleg az Országgyűlési Könyvtárban őrzik.

A kutatás módszere

Alapvetően kvalitatív kutatási stratégiát alkalmaztam, vagyis az elemzés tényleges fókuszát elsődlegesen a forrásból kiindulva, a forrás kínálta lehetőségek alapján határoztam meg. Jelen esetben ugyanis nem egy prekoncepció igazolására vállalkoztam, hanem egy viszonylag tág hipotézis mellett igyekeztem olyan kérdéseket megfogalmazni, melyek megválaszolására a visszaemlékezésben található adatok tökéletesen alkalmasak, egyúttal a lehető legnagyobb mértékben járulnak hozzá Hegedüs Loránt legszűkebb környezetének és habitusának jobb megértéséhez.

Másrészt a szövegekből ily módon nyert információkat egy statisztikailag feldolgozható adatbázisba gyűjtöttem, az adatok grafikus ábrázolása céljából (lásd az ábrát a fejezet végén). Egy-egy családtag között szoros, nem szoros vagy nagyon szoros kapcsolatot jelöltem az adatok, vagyis Hegedüs Mária, Zsindely Sándor és Tőry Magdolna értékelése alapján. Mária és Sándor saját családdefiníciójukból kiindulva osztályozzák a családtagok közötti viszonyt; a családot olyan szociális lélettérnek írják le, melyben az érzelmek, az egymás iránt érzett felelősség, a kölcsönösség, a külső vagy belső kihívásokkal szembeni közösség vállalása a legmeghatározóbb. Leglényegesebb szempontjuk – különösen Máriáé – az, hogy krízis idején a család tagjai hogyan viszonyultak egymáshoz; hajlandóak voltak-e közösséget vállalni a másikkal és segíteni őt, vagy sem.

Ami a Tőry Magdolnával 2016 januárjában készített interjút illeti, az leginkább a család körvonalainak megrajzolására kínált lehetőséget, s arra is, hogy a kapcsolatok osztályozása révén a családon belüli kis csoportokat is meghatározzunk. Az első két visszaemlékezés esetében ugyanis a *kik tartoznak a családhoz?* kérdés megválaszolását az nehezítette, hogy nem lehetett egyértelműen eldönteni, ki az, aki *még* a családhoz tartozik, és ki az, aki *már* nem. Ami leggyakrabban hozzájárult a kérdés eldöntéséhez, az a családtagok egymáshoz való viszonyának mély és kel-

lően differenciált elemzése volt, melynek alapján a család belső szerveződését, vagyis struktúráját is le tudtam írni. Ezen a ponton nagy segítségemre voltak a pszichológia és a családszociológia területén nagyjából fél évszázada sikeresen alkalmazott strukturális irányzat leglényegesebb, családdal kapcsolatos elképzelései. Az említett iskola a családot mint rendszert értelmezi, mely a társadalom más rendszereitől nem elválasztható és önmaga is alrendszerekre tagolódik. A családi rendszer körül kirajzolódó *határ* a család része, mely nemcsak elválaszt, hanem összeköt és véd is. Egyrészt elkülöníti a határon belül lévőt az azon kívül esőtől, másrészt összekapcsolja azokat, így biztosítva a strukturálódást és differenciálódást.²⁶⁸

A strukturális irányzat a család jellemzése során tárgyalja a homeosztázis, vagyis az egyensúly fenntartásának kérdését. Goldenberg szerint a családot nem az eredeti egyensúly megtartása teszi stabilá, hanem a változásokhoz való rugalmas alkalmazkodás, tehát az egyensúly újbóli megteremtésének képessége. Egy szóval Goldenberg a családi stabilitás gyökerét a változásban látja. Ezeknek a kérdéseknek a jobb megértését mindhárom visszaemlékezés elősegítette.

²⁶⁸ Irene Goldenberg – Herbert Goldenberg: *Áttekintés a családról*. I. kötet. Animula Kiadó, Budapest, 2008, 104.

A CSALÁDI KAPCSOLATOK REPREZENTÁCIÓJA HEGEDÜS MÁRIA *VERBA VOLANT, SCRIPTA MANENT*²⁶⁹ CÍMŰ VISSZAEMLEKEZÉSÉBEN

A szerzőről

Hegedüs Loránt (1872–1943) és Navratil Margit (1876–1942) három leánya közül a legfiatalabb volt Mária (1907–1991), aki térben és időben is közel állt Hegedüs családtagjaihoz, rokonaihoz, s magához Hegedüs Loránthoz is. Amikor Mária megszületett, apja 35 éves volt; 23 éven keresztül éltek egy fedél alatt, míg Mária férjhez nem ment (1930). Máriát szülei közül az apjához fűzte szorosabb kapcsolat.

A forrás

Nagyjából egy ív terjedelmű a szöveg, mely eredetileg egy szerkezeti egységet alkotott, vagyis a bekezdéseket leszámítva nem volt strukturálva. Amikor a szerző fia, Zsindely Sándor szövegűen beépítette a visszaemlékezést az általa írt 600 oldalas családi krónikába, néhány alcímmel látta el a szöveget, és hat magyarázó, illetve helyreigazító lábjegyzettel is kiegészítette azt. A szöveg így jóval emészthetőbb, bár hallatlanul információgazdag, ezért a kívülről számára aránylag nehezen követhető.

A szöveg 1977-ben keletkezett, amikor a szerző 70 éves volt. Az egyes szám első személyben íródott elbeszélés Mária első emlékeivel indul és Budapest ostromával zárul. Ez az időszak Hegedüs életének utolsó három, míg Mária életének első három évtizedét öleli fel. Arról, hogy mi történt korábban, a szerző nem szól. Vagyis mindarról, amiről ír, közvetlen tudása és tapasztalata volt.

Ami meglepő, hogy Mária Budapest ostromával abbahagyta visszaemlékezését, s nem írt arról, mi történt az azt követő harminc évben. Az utolsó bekezdés azt sejteti, hogy az írás folytatását tervezte: „Elaludt a villany. Ez elég kellemetlen, bár a házban az alagsorban lakó fűszeresnének volt petróleuma, de a lámpa megint csak a lakásban lesz. Nem baj, majd este megkeressük, addig csak abbamarad ez a sok lövöldözés és robbanás.” Az, hogy miért nem fejezte be Mária a szöveget, talán azzal magyarázható, hogy az ostrom, mely nagy megrázkódtatást jelentett számára, teljesen új fejezetet nyitott az életében. Ilyen szempontból a történet koherens, hiszen egy, a továbbiaktól élesen elkülönülő életszakaszt jelenít meg.

Mária írása egyfajta számvetés is. „Latolgom-fontolgom, hogy kellett volna csinálni, hogy rontottam el ezt-azt.” Memoárjának címe – *A szó elszáll, az írás megmarad* – pedig arra utal, hogy emlékeit tudatosan osztotta meg utódaival. Tehát nemcsak tisztában volt azzal, hogy írása a családi emlékezet részévé válik, de egyenesen törekedett is rá.

A Hegedüs család Hegedüs Mária visszaemlékezésében

Hegedüs Mária első emléke hatéves korából való, amikor családjával a népszerű németországi fürdőhelyen, Norderneyben nyaralt. Ennek kapcsán a szerző két számunkra lényeges körülményt is megjegyez. Az egyik, hogy ezúttal édesanyja is velük volt, ami ritkaságszámba ment. A másik, hogy Fellner Frigyes családjával együtt pihentek az Északi-tenger déli peremén fekvő városban. Az előbbivel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy miután „mama gyakran nem volt otthon”, Máriát és testvéreit egy Adél nevű hölgy nevelte, és idősebb korában édesanyjuk barátnője, br. De Ben Józsefné (Avin néni) gardírozta. Amikor viszont „mama” otthon volt, gyakran volt férjével ellenséges, vagy „izgatta” őt. Mária apja betegségének időszakából (1921 végétől 1924 végéig) több ilyen példát is megőrkít.

²⁶⁹ „A szó elszáll, az írás megmarad” (latin).

Hegedüs Loránt pénzügyminiszteri bukását követően (1921 októberétől) két évig egy berlini szanatóriumban pihent. Ez idő alatt – főként anyagi okokból – mindössze egyszer látogatták a családból: 1922 karácsonyán az akkor húszéves Margit lánya. Útját Jókay Etelka, Hegedüs Loránt édesanyjának (Jókay Jolán) nagynénje fizette. Nem sokkal később Margit úgy döntött, hogy hazaviszi apját. Az orvosi javaslattal szemben azon a véleményen volt, hogy „[...] a lakásba közénk kell hozni [...] Nagy harcok voltak ebből mamával szemben”, aki férje egészségügyi intézményben való elhelyezését szorgalmazta. Végül „Manci [ti. Margit] papa jó barátait sorra felkereste: Wertheimer, Fellner Frigyes, stb. Végre is sikerült, Manci győzött.”

A másik eset valamivel később a Váczi utca 40. szám alatti közös otthonukban történt, amikor Hegedüs Loránt újra együtt élt családjával. Mária és nővére, Margit féltő figyelmességgel igyekeztek eltitkolni lábadozó apjuk elől nővérük, Jolán válását; anyjuk azonban szándékosan férje tudomására hozta a fájdalmas hírt. Ezzel – Hegedüs Mária szerint – hátráltatta a család egyetlen keresőjének felépülését.

A fentiekből több következtetés is levonható. Egyrészt az, hogy Hegedüs Loránt kapcsolata lányaival (Margit és Mária) szoros volt. Mindkettejük tisztában volt apjuk családfenntartó szerepével, és szívén viselte apja sorsát. A két lány közül azonban csak Margit volt abban a helyzetben, hogy önálló döntéseket hozzon. Amikor Berlinből hazahozták Hegedüst, Margit már húszéves volt, Mária viszont még csak tizenöt. Harmadik testvérük, a Margitnál három, Máriánál nyolc évvel idősebb Jolán már ekkor „nehéz természetű” volt, és családi ügyekben „nem lehetett rá számítani”. A család magát alkotó háromfős kis csoportot (az apát, Margitot és Máriát) szoros kapcsolat kötötte a család barátaihoz (Wertheimer Adolffhoz és Fellner Frigyeshez). A lányok esetenként anyjukkal szemben is rájuk támaszkodtak.

A Hegedüs család tagjai szívesen és sokat voltak együtt Fellner Frigyessele és családjával. Ezt igazolja a Mária által említett nordey-i közös nyaralás, s az a tény is, hogy Hegedüsék és Fell-

nerék az 1920-as évek második felétől kezdve szomszédok voltak. Ami azonban Hegedüs és Fellner kapcsolatáról még többet elárul, az a tanácsköztársaság idején történt eset. Nevezetesen az, hogy amikor Hegedüs megsejtette, hogy a vörös katonák várhatóan túsul ejtik, gyermekeit nem egy családtagra, hanem barátjára bízta. „Úgy emlékszem, hogy mama nem volt otthon, valahol szanatóriumban volt. Manci [Margit] 17 éves volt, azonnal rohant a városba, most sem tudom hogyan tudta meg, hogy papát a gyűjtőfogházba vitték. Utóbb kisült, hogy [a papa] már sejtette elfogását, és jó barátja Fellner Frigyes gondjaira bízott bennünket.” Barátját azonban szintén elfogták a vörös katonák, aki így a felkérésnek nem tehetett eleget. „[...] Amikor papát belökték a rabszállítóba, ő [Fellner] már bent ült.”

Hegedüs másik közeli barátja Wertheimer Adolf²⁷⁰ volt. 1925-től ő is szomszédja volt a Gellérthegyen, villáikat csak egy kis kapu választotta el egymástól. Naponta találkoztak, a család egyes tagjai is jóban voltak egymással. Hegedüs Loránt rendszeresen járt hangversenyre a komolyzenéért rajongó Wertheimer Ilussal. Mária Ilus testvérével, Wertheimer Edithtel volt jó barátságban.

Visszatérve a szűk családra, fentebb utaltam rá, hogy egy időben Margit volt az, aki a családtagok életére a legnagyobb befolyást gyakorolta. Ő kutatta fel apját a gyűjtőfogházban 1919-ben, ő hozta haza 1923-ban Berlinből, s rajta múltott, hogy nem került otthon is intézetbe. Később ez a helyzet megváltozott. Margit, a korábban talpraesett és határozott lány, elsősorban magánéleti kudarcai miatt egyre kiegyensúlyozatlanabbá vált, és saját életének kihívásaival sem tudott megbirkózni. Szerepét a család támogatásában az 1920-as évek közepétől-végétől húga, Mária vette át. Ő házassága alatt is naponta találkozott szüleivel. Tulajdonképpen apja napirendjének egyik fontos pontja az volt, amikor hivatali teendői végeztével meglátogatta lánya családját. „Délben 1 órakor

²⁷⁰ Wertheimer Adolf (1868–1955) bankigazgató, műgyűjtő. 1895-ben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tőzsdeosztályának vezetője, majd a bank egyik ügyvezető igazgatója. Hegedüs Loránttal 1913 és 1920 között együtt dolgoztak az említett banknál.

megjelent nálunk, különösen örült, mikor már a gyerekek is megvoltak. Ilyenkor ebédelték, ott ültünk, amíg ettek, azután papa felvitt a hegyre autón. Az ő ebédjét is végigültem, nem akartam, hogy mamával kettesben ebédeljenek, mert mama nagyon szótlan volt.”

Mária és apja kapcsolata egész életük során kiegyensúlyozott és szoros volt, amit a következő történetek is alátámasztanak. „Egyszer, emlékszem, Velencében volt, az utcán szembe futott velem egy saroknál, kezében egy nagy csokor rózsával. Meg akartam köszönni, hogy eljöttél! – mondta. [...] A színházban, ha egymás mellett ültünk, sokszor rám mosolygott, ha ránéztem [...]. Ha egy jó könyvet fedeztem fel, boldog voltam, mikor délután felhívott, hogy hol tart, és hogy tetszik.”

Máriának ezek voltak a legboldogabb évei. „Így múlt az életem és azt hittem minden rázkódtatás nélkül megy tovább, mikor jött a második világháború.” A háború a család életében is számos változást hozott. 1941-re Hegedüs Loránt (69) újra beteg lett; most cukorbetegséggel és agyérelmeszesedéssel küszködött. Margit egy szerelmi csalódás miatt ekkorra teljesen kibillent egyensúlyából; anyjuk depressziója pedig súlyossá vált. A család két nőtagja lelkiállapotához nagyban hozzájárult a háborútól és annak következményeitől való félelem. Jolán, a harmadik lány, ekkor már régen szanatóriumban volt. Mária teljesen egyedül maradt a feladattal. Rá hárult a családi egyensúly újbóli megteremtése.

Mindent tőle telhetőt megtett. Anyját Bajra vitte pihenni, apját Szovátára, mire ő is nagyon elfáradt. „Akkor vette ki az uram a szabadságát, és Bajra mentünk.” Ekkor Navratil Margit már újragerendelt otthonában tartózkodott Margit lányával együtt. „Mancit [aki mindvégig egyedül volt otthon] rémes állapotban találtam [...], de úgy gondoltam, ha megjöttünk [Bajról], majd sokat leszek vele. Erre már nem került sor.” Margit és az édesanyja öngyilkosok lettek.

Mária lelkiállapotát és viszonyát a család egyes tagjaihoz jól jellemzi annak a jelentnek a felidézése, amikor Mária tudomást szerzett a kettős öngyilkosságról. „Volt egy kis veteményesem [Bajon], éppen azt kapálgattam, mikor váratlanul megjött Feri só-

gorom. A nagyszobába ment be hátulról, én meg előlről, egy csomó rózsával. Nem szólt semmit, olyan furcsa volt a csend. Végre megszólalt: Erősnek kell lenned! – mondta. Azt hittem, papával van baj. Mire ő: Édesanyád! Szinte megnyugodtam, valahogyan tudatlanságomban és elfásultságomban nem éreztem iránta úgy, mint kellett volna, pedig nemes ember volt. Azt hittem, ez a rossz hír, megint csend [...] és Mancsi.” Lényeges megemlíteni, hogy Mária nem akarta, hogy apja tudomást szerezzen a tragédiáról. Szerette volna a fájdalomtól megkímélni, ezért Hegedüs Lóránt testvérével, Sándorral együtt úgy döntöttek, szanatóriumba viszik. Végül is sikerült titokban tartaniuk, mi történt. Hegedüs Loránt 1943. január elsején, öt hónappal később halt meg.

A nagyszülők és a gyermekek kapcsolatáról elmondhatjuk, hogy a Hegedüs lányok nagyapjuk, Navratil Imre haláláig (1919) egész nyarakat töltöttek az anyai nagyszülőkkel, akiknek Zugligetben, a Budakeszi út 63-ban volt egy egészen a Hárshégyig nyúló hatalmas kertjük. Miután a nagymama egyedül maradt, Hegedüsökhöz költözött a Váci utca 40-be, következésképpen szinte nap mint nap találkoztak. Neki nem volt olyan tekintélye, mint a 86 évesen elhunyt nagyapának, akinek a szavai megmászhatatlank voltak. A zugligeti „álomvilág” részét képezte Navratil Ákos – neves közgazdász –, Hegedüs Loránt egyik veje is, akivel már jóval azelőtt ismerték egymást, hogy egy család lettek.

Mária komoly traumaként élte meg a szabadságot és a felhőtlen gyermekkort szimbolizáló kert elvesztését. A birtokot ugyanis Navratil Dezső örökölte, aki feleségéhez, Hegedüs Rózsihoz (Loránt testvéréhez) még az első világháború alatt hűtlen lett, s emiatt később el is váltak. Hegedüs Loránt és családja Rózsi néni iránti szolidaritásból megszakította a kapcsolatot Dezsővel, így a Hegedüsök soha többé nem jártak a zugligeti kertben, melyről Mária a következőt írta: „Minden faágát ismertem, ma is előttem van, hogyan kell felmászni mindegyikre.”

A Hegedüs familia a családtagokon és néhány közeli barátan kívül magába foglalta a nevelőket és a cselédeket is. Ez utóbbiak közül Mária Lizáról és Rózáról mint családtagokról emlékezik

meg, akik örömkben sírva fakadtak, amikor Hegedüs Loránt hazatért a tanácsköztársaság alatti fogságából. A cselédek szerették a családot, ragaszkodtak annak tagjaihoz, amit az is mutat, hogy egy időben, amikor nem tudtak nekik fizetni, ellenszolgáltatás nélkül végezték munkájukat. A ragaszkodás a családtagok részéről a cselédek irányában is megmutatkozott.

Különleges szerepe volt a családban Schwester Margarethe Sangbuschnak (Margaréta nővér), a Hegedüs Lorántot 1921–1923 között Berlinben ápoló önfeláldozó nővérnek, aki Budapestre is elkísérte betegét, sőt egészen addig, míg fel nem épült, együtt lakott vele a Váci utca 40-ben. „Papa külön lakott Schwesterrel, de mama, ha lehetett, bement hozzá és ilyenkor Schwester rohant értünk, hogy vigyük ki, mert annyira izgatja a beteget. Remegő térdekkel mentem vissza a latin fordításokhoz, melyeket folyton gyakorolnom kellett.” Mária megemlékezett arról is, hogy a fiatal porosz nő kétszer is „kockára tette életét azért, hogy [Hegedüs Lorántot] az öngyilkosságtól megmentse”.

Margaréta nővér Margittal és Máriával összefogva igyekezett mindent megtenni a beteg gyógyulásáért. „Egy karácsonyeste volt, jól emlékszem, egy üveg likört vettünk és bevittük Mancit meg én papához. Mindig vidámítani akartuk, akkor volt először, hogy sikerült, nevetett! Schwester azt mondta: der Schmile [sic! – Valószínűleg arra akart utalni, hogy végre nevetett] hat gelacht! – és boldogok voltunk mind a hárman.” Margaréta tehát a barátokhoz hasonlóan csatlakozott a család szűk magjához.

Hegedüs Sándor is sokat tett bátyja felépüléséért. Ő vitte rendszeresen sétálni és ő szervezte a látogatókat is. Régi barátait, Jászai Marit és Zilahy Lajost hívta meg hozzá, akik verssel, irodalommal kedveskedtek neki. Mária szerint ez segített is. Hegedüs hamarosan újra írni kezdett a *Pesti Hírlap*ba, és „ettől kezdve rohamosan javult”.

Fentebb szóltam már Jókay Etelkáról, aki támogatta Margit berlini útját. Etelka néni Hegedüs Loránt édesanyjának (Jókay Jolánnak) a nagynénje volt. Lőrintén élt gyámfiaival, Jókay-Ihász Miklóssal, és később annak feleségével, Erzsikével. A Lőrintei bir-

tok elmaradhatatlan alakja volt Károly kocsis, aki gyermekkorában Loránt, Rózsi és Sándor játszótársa volt. Egy generációval később pedig már a korábbi játszótársak gyermekei voltak pajtások: Pista, Mancit és a Hegedüs lányok. Érdemes megemlíteni, hogy a birtokon élő gyermekek, legyenek azok a cselédek vagy a családi munkamegosztásban részt vevő más alkalmazottak utódai, teljesen egyenrangúak voltak Etelka fiával (Miklóssal) és a Hegedüs lányokkal is. Karácsonykor például ugyanazt a karácsonyfát állták körül.

Mária Lőrintén ismerte meg férjét, Zsindely Sándort, aki csendes, családszerető és komoly ember volt; a társaságot viszont nem nagyon szerette. Mária elbeszélésében utal is arra, hogy csupán ez jelentett köztük időnként nézeteltérést, ő ugyanis kimondottan szeretett társaságba járni. Egy Lőrintei vadászaton találkoztak először. Felmerül a kérdés, hogyan került Sándor a Veszprém megyei birtokra, a Hegedüsök által minden karácsonykor és húsvétkor szívesen látogatott családi találkozóhelyre, ahová el is tudtak bűjni, ha kellett (például a tanácsköztársaság elől), s ahonnan oly sok támogatást kaptak; gondoljunk csak a berlini útiköltség esetére.

Zsindely Sándornak három fivére volt, akik közül Ferenc Jókay-Ihász Miklós osztálytársa volt Pápán. Ő járt gyakran Lőrintére, és hébe-hóba testvéreit is magával vitte. Ferenc személyisége egészen más volt, mint Sándoré. A később (1938, 1939) államtitkár, majd a Kállay-kormányban kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter Mária emlékeiben rokonszenves, társasági ember volt. Mária nővére, Margit bele is szeretett.

Ám a történelem ez esetben nem ismételte meg önmagát. A Hegedüs lányok nem házasodtak ugyanabba a családba, ahogyan azt korábban Hegedüs Loránt és húga, Hegedüs Rózsi is tette.²⁷¹ Zsindely Sándor 1930-ban feleségül vette Máriát, ellenben testvére, Ferenc, aki soha nem vonzódott Margithoz, Tüdös

²⁷¹ Mindketten a Navratil családba házasodtak. Loránt szülői Navratil Imre egyetlen lányát, Margitot vette feleségül, míg Rózsi a Navratil Imre egyik fiához, Navratil Dezsőhöz ment feleségül.

Klárával kötött házasságot. Ez a helyzet billentette ki Margitot végérvényesen lelki egyensúlyából. S több mint valószínű, hogy az események ilyenén alakulása Máriával való kapcsolatát is átalakította. Főleg, ha azt is hozzátesszük, hogy Margit előző kapcsolatának (Szebellédy Istvánnal) szerencsétlen kimeneteléhez, ha akaratlanul is, de valamennyire Mária is hozzájárult. „Ez az ember [Szebellédy] velem mindig kedves és jó volt, de én mindig kigúnyoltam suta modorát. Folytonosan utánoztam. Lola, sőt még Adél is nevettek. Ezzel tettem tönkre Mancsi életét. Ez már nem butaság volt, hanem bűn.”

A család magját alkotó hármass helyzetére tehát ez az esemény is hatást gyakorolt. Margit halálát követően Zsindely Ferenc és Tüdös Klára még jobban a család részévé váltak. Máriákkal való szoros, kölcsönös bizalmon nyugvó kapcsolatuk hozzájárult a család belső szerveződésének átalakulásához és az új egyensúly kialakulásához egyaránt. Nehéz időkben ők lettek Mária fő támaszai. Budapest ostroma idején például, amikor Mária férje, Sándor megbetegedett, egy ideig ők gondoskodtak gyermekeikről.

Mária írása az ostrom részletes leírásával zárul. Ezt Hegedüs Loránt már nem érthette meg. A családi történet szálait innentől Mária fia, Hegedüs Loránt unokája, Zsindely Sándor vette fel.

Következtetések

A család magját alkotó triád tagjai (Hegedüs Loránt, Margit és Mária) nagyon hasonlóan gondolkodtak a család lényegéről. Kapcsolatukat alapvetően az egymás iránti szeretet határozta meg. Ebből következett, hogy felelősséget éreztek egymás iránt, valamint a családot kívülről vagy belülről érő kihívásokkal szemben (betegség, fogság) egymással közösséget vállaltak. Mindig volt közöttük egy aktuális vezető: a lányok gyermekkorában az apa, majd annak betegsége idején Margit, később Mária. Vagyis az irányító személye az idő előrehaladtával a helyzethez igazodva rugalmasan változott. A köztük lévő bizalom hosszú évek

alatt lassan épült ki, majd a két lány között – Margit magánéleti kudarcainak következtében – szinte egyik pillanatról a másikra összeomlott. Ezzel a család magja körüli határ elmosódott és a család struktúrája is megváltozott.

Az édesanya nem tartozott a család legbelső köréhez, s ez a helyzet nem állt összhangban az apa és a két lány családról alkotott elképzeléseivel. Így kialakult bennük valamiféle hiányérzet, amelyet előbb Margit, majd Mária igyekezett kompenzálni. Ha egy külső vagy belső kihívás kibillentette a családot régi egyensúlyából, Margit vagy Mária a család barátainak segítségével alkotta meg az új homeosztázist. A barátoknál, különösen Fellner Frigyes esetében egyfajta felkért-vállalt rokonsággal állunk szemben.

Jolán, Hegedüs harmadik gyermeke is kívül volt az említett körön. Hiányát az apa viselte legrosszabbul. „Már a hegyen laktunk – írja Mária –, mikor Lola, aki gyermekkorra óta nehéz természetű volt, kezdett különös lenni. Végül is az akkori Szieszta Szanatóriumba került... Szegény papa vasárnaponként mindig látogatta. Mit érezhetett? Mama egy szép nap, amikor papa már kezdett betegeskedni, bevitte a Lipótmezőre, de Sanyi [ifj. Zsindely Sándor, Mária édesapja] visszavitte.” Az idézet utolsó mondata már az anya családtagjaival kapcsolatos érzelmeit, illetve annak hiányát jelzi, aki lánya egészségügyi problémáira szinte ugyanúgy reagált, ahogy korábban férje betegségére.

Különböző időszakokban és mértékben, de fontos szerepe volt még a családban ifj. Hegedüs Sándornak, Navratil Ákosnak és az 1930-as évektől kezdve Zsindely Ferencnek is. Mindhárman segítették Máriát a családot ért nehézségek feloldásában. Mária felnőttkorától kezdve hasonló szerepük volt a családban, mint korábban Fellner Frigyesnek és Wertheimer Adolfnak volt.

Mária visszaemlékezésének egyik központi témája saját gyermekkor, melynek szülői, nagyszülői és rokoni háttéréről is megemlékezett. Visszaidézte azokat a gyermekkori emlékeit és hangulatait, melyek egész életét végigkísérték. Visszaemlékezésében a gyermekkori biztonság érzése, a boldogság megtapasztalásának és a szeretetnek az élménye több családtaggal, rokonnal is szo-

rosan összekapcsolta, ám mind közül Hegedüs Loránt volt egész életében meghatározó. A legárnyaltabb képet tehát Hegedüs Lorántról mint apáról kapjuk.

Az a tény, hogy Hegedüs Loránt nem csupán az anyagi feltételeket teremtette meg gyermekei számára, de aktívan részt vett a nevelésükben is, két okból is különlegesnek számított a korszakban. Egyrészt azért, mert a nemi szerepek és a családi munkamegosztás akkoriban erősen tradicionális volt. Ahogy a századfordulón megjelent nevelő célzatú írásokban olvashatjuk, „a család feje az apa, aki munkájával megteremti a család életéhez szükséges anyagi javakat. Az édesanya az apa feltétlen támasza, a háztartást vezeti és a gyermekeket neveli. [...] A gyerekek számára a legfontosabb követendő norma a szülők tisztelete és a nekik való engedelmesség.”²⁷² Az esetek többségében a dolgozó apának nem maradt ideje a gyermekekkel foglalkozni, akikről többnyire el is szigetelődött, és alakja a védelem, a szigor és a rend fogalmai-val forrott össze.²⁷³ A másik, hogy azok az apák, akik részt vettek a gyermeknevelésben, főként a fiaikkal foglalkoztak, azokkal is inkább csak iskoláskoruktól kezdve. Esetünkben természetesen figyelembe kell venni, hogy az anya nem tudta betölteni a szerepét, ezért az apával szemben olyan kihívások is körvonalazódtak, melyekkel más családapák nem szembesültek. Mindeközben a nevelőnők – akik szinte családtagnak számítottak – csak részben helyettesíthették az anyát.

A visszaemlékezésből következtethetünk Hegedüs Loránt nevelési stílusára is. A korabeli családokban általában az apa hozta a döntéseket, aki a tekintély elve alapján a legtöbb esetben uta-

²⁷² Christa Berg: Familienkindheit. In Petra Larass (szerk.): *Kindsein kein Kinderspiel. Das Jahrhundert des Kindes 1900–1999*. Ausstellung der Frankeschen Stiftungen, Halle, 2000, 25. Idézi Pukánszky Béla: *A gyermekkor története. 7. A gyermek évszázada?* 2001, 6. (Kézirat.) http://www.pukanszky.hu/Gyermekek_2001/7_A%20_gyermek_%C3%A9vsz%C3%A1zada.pdf (Letöltés: 2016. 08. 11.)

²⁷³ Ludwig Fertig: *Zeitgeist und Erziehungskunst. Eine Einführung in die Kulturgeschichte der Erziehung in Deutschland von 1660 bis 1900*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1984, 23. Idézi Pukánszky, uo.

sításokat intézett a többiekhez. Ezzel szemben Hegedüs Loránt nemcsak minden alkalommal kikérte a gyermekei véleményét a család egészét érintő kérdésekben, de több esetben át is adta a vezetést egyik vagy másik lányának. Nem lehet véletlen, hogy Hegedüs nagybátyja, Hegedüs István irodalomtörténész, műfordító, egyetemi tanár volt azon szakírók egyike, aki az apákról – a fent említett – általánosan uralkodó képpel szemben „a gyermekének nevelését szíven viselő apa figuráját, vagyis egy új [demokratikus] nevelési stílust” mutatott be írásaiban.²⁷⁴ Hegedüs István e témát több tárcájában is megjelenítette az 1870-es évek közepétől.²⁷⁵

Hegedüs Loránt mindig a kompromisszumot kereste, s így vagy úgy, de meggyőzhető volt. Kivételes eset volt, amikor Mária éhségstrájkjal kényszerítette ki apjánál, hogy egyetemre mehessen. Zoológus lett. Hogy miért nem szorgalmazta Hegedüs Loránt Mária tanulmányait, nem lehet pontosan tudni, de az bizonyos, hogy általában a nők továbbtanulását támogatta. Ezt igazolja, hogy Margit, aki öt évvel volt idősebb húgánál, addigra már be is fejezte az egyetemet, s elindult az egyetemi ranglétrán. Negyvenévesen egyetemi magántanár lett, ami akkoriban nagy ritkaságnak számított.

Hegedüs Loránt azért, hogy felvállalta gyermekei nevelését (foglalkozott a lányaival, minőségi időt töltött velük), a szülői szeretetet és a meleg családi légkört is biztosította számukra. Lányai azért ragaszkodtak hozzá kisgyermekkoruktól kezdve, mert ő volt az, aki foglalkozott velük. Mária életében az első igazi trauma az volt, amikor 11 évesen apját, a „rendíthetetlen, biztos bástyát” sírni látta Tisza meggyilkolásának hírére.

²⁷⁴ Pukánszky Béla: *A gyermekkor története. A változások kora: a 19. század*. 2001, 6–7. (Kézirat.) http://www.pukanszky.hu/eloadasok/Selye%20Gyermekekortortenet/Konyv/6_A_valtozasok%20kora_a%2019_szazad.pdf (Letöltés: 2016. 08. 11.); uő: *Gyermekeket tanító apák. Az apaszerep a 19. század pedagógiai irodalmában*. *Iskolakultúra* 2002/3, 5–14, 11.

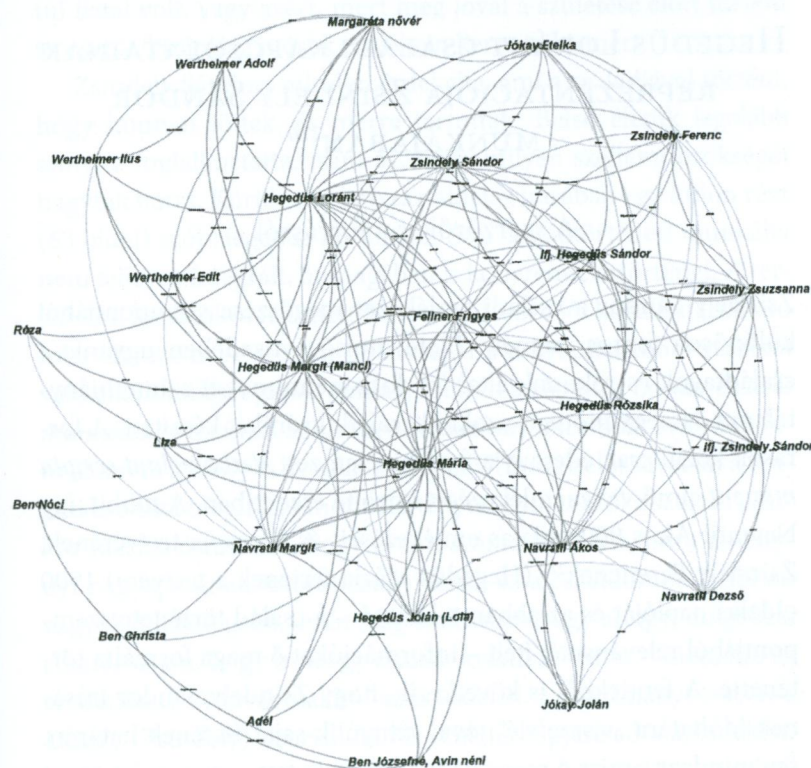
²⁷⁵ Írásai a *Család és Iskola* című kolozsvári pedagógiai lapban jelentek meg, melynek egy évig főszerkesztője is volt.

Hegedüsnek a munka és a család egyformán fontos lehetett. Sőt, talán a szülőséget magasabbra értékelte a munkájánál is, máskülönben nem lehetett volna apaként annyira sikeres. Sikeresen elsősorban azt értem, hogy egész életében képes volt gyermekeivel fenntartani a bensőséges viszonyt. Amikor Hegedüs Loránt 1942 nyarán beteg volt, Mária gondoskodott róla. „...örülök neki, hogy olyan nehéz napokat éltem át vele... Csak keveset tudtam visszaadni, tenni érte... örülök, hogy mosdathattam, s oly hálás volt ezekért az apróságokért.”

Hegedüs Loránt számára a lányaitól kapott szeretet adott értelmet az életének. Valószínűleg törekény egészségére egész életében jó hatással volt az a jóleső érzés, hogy a család anyagi biztonságán túl lelki támaszt és védelmet is nyújthatott számukra. Szinte bizonyos, hogy a stabil családi háttér növelte Hegedüs Loránt munkakedvét és munkabíráását is, mely szinte példátlan volt.

A forrás keveset árul el Hegedűsről mint férjről. Az valószínű, hogy az anya hiánya egyben a feleség hiányát is jelentette. Nem volt tehát mögötte egy biztonságot teremtő nő, aki a családi háttér meghatározója lett volna és férje karrierjét támogatta volna. Sőt, Mária kis történetei éppen arról tanúskodnak, hogy a feleség részéről nemcsak a támogatás hiánya gyanítható, hanem akarva-akaratlan férjének (például felépülésének) akadályozása is.

Tehát az apa bevonódása a család életébe Hegedüs esetében csak a gyermekekre volt egyértelműen pozitív hatással, az anya életminőségét nem javította. Apa és gyermekei között nőtt a kohézió, a feleség és a férj között azonban nem. Hegedüs Lorántnak a családban vállalt szerepe nem enyhített az anya izolációján, inkább erősítette azt. Valószínű, hogy a triád által fenntartott demokratikus alapokon nyugvó együttműködés éppen abból következett, hogy az apára és a két lányra – az anya hiánya és a számos megpróbáltatás közepette – olyan sok nehéz feladat hárult, hogy azokkal csak közösen tudtak megbirkózni.

14. ábra. Hegedüs Loránt családi-rokoni hálózata (Hegedüs Mária)

HEGEDÜS LORÁNT CSALÁDI KAPCSOLATAINAK REPREZENTÁCIÓJA ZSINDELY SÁNDOR MUNKÁJÁBAN²⁷⁶

A szerzőről és a forrásról

Zsindely Sándor a családi emlékezet megőrzése szempontjából különösen fontos személy. Élete utolsó évtizedében ugyanis a családtagok és rokonok által írt dokumentumokat szinte hiánytalanul összegyűjtötte, s azokból családi krónikát készített. A források közül csak édesanyja fentebb elemzett *Verba volant scripta manent* című visszaemlékezését közölte eredetiben. A többi, így Navratil Ákos 900 oldalas emlékezéseit és édesapja testvérének, Zsindely Ferencnek²⁷⁷ (Hegedüs Mária férjének a testvére) 1900 oldalas naplóját és az abban található – a család története szempontjából relevánsnak ítélt – információkat ő maga formálta történetté. A fentiekből is következik, hogy Zsindely Sándor írásának időhatára „visszafelé” jóval túlnyúlik saját életének határán. Így mindazt, amire ő maga nem emlékezhetett – vagy azért, mert

²⁷⁶ A tanulmány megjelent az alábbi kötetben: Az „ezüst pillanatok” nyomában. Tanulmányok Bekker Zsuzsa emlékére. Szerk. Hild Márta – Madarász Aladár. Kronosz Kiadó, Pécs, 2017, 57–79.; Az elemzett szöveg teljes bibliográfiai adatai: Zsindely Sándor: *Hegedüs Loránt élete és munkássága. Születésének százharmincötödik évfordulójára*. 2007 (kézirat). Jelen fejezetben a továbbiakban e szövegre egyszerűen zárójelben megadott oldalszámmal hivatkozom.

²⁷⁷ Zsindely Ferenc (1891–1963) jogász, író, miniszter. 1918-ban főispáni titkár és Komárom vármegye tiszteletbeli főjegyzője. 1921-től pénzügyminiszeri titkár, 1934-től kincstári főtanácsos, 1938-ban vallás- és közoktatásügyi miniszteri államtitkár volt. 1939-ben miniszterelnökségi államtitkár lett. 1931-től 1944-ig Komárom város kormánypárti országgyűlési képviselője és Komárom vármegye törvényhatósági bizottsági tagja. 1943. március 29-től 1944. március 22-ig kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter volt a Kállay-kormányban. 1945 után kertészetben dolgozott. Közgazdasági műveket írt és szépirodalommal is foglalkozott.

túl fiatal volt, vagy azért, mert még jóval a születése előtt történt az eset –, kizárólag mások emlékein keresztül ismert.

Zsindely Sándort minden érdekelte, ami a családjával történt, hogy honnan jöttek, és merre tartottak. Belső életük legalább annyira foglalkoztatta, mint az, hogy milyen szellemi örökséget hagytak hátra. Körülbelül hatszáz oldalas írásában egy külön rész (63 oldal) szól Hegedüs Lorántról. Ez a családtörténeti munkába nem teljesen integrált, önmagában is koherens élettörténet. A területi korlátokra tekintettel most csak ezt a jól körülhatárolható írást elemzem. A munka önállóságát s a krónika többi részétől való elkülönülését jelzi a címlap, melyen a *Hegedüs Loránt élete és munkássága* főcím, a *Születésének százharmincötödik évfordulójára* alcím és a 2007-es évszám szerepel.²⁷⁸ Ennek előszavában a családi krónika megírását motiváló tényezőkről is szól a szerző. „Mikor ráeszméltem arra, hogy éveim száma több lett, mint amennyi nagyapámnak jutott osztályrészül, és a családomon belül én vagyok a legöregebb, és én még emlékszem, úgy ahogy, dolgokra, elhatároztam, hogy írok egy családi krónikát” (6. o. – kiemelés az eredetiben). A továbbiakból az is kiderül, a tanulmányt testvére, Lazáry (Zsindely) Zsuzsanna 70. születésnapjára adta ajándékba.

Valószínű, hogy Zsindely ezt az írást nem kizárólag a családi emlékezetnek szánta. Hegedüs Loránt ugyanis a két világháború közötti magyar politika, gazdaság és kultúra egyik meghatározó alakjaként jóval szélesebb kör érdeklődésére tart(ott) számot. Ennek a körülménynek a felismerése a szerző egy fontos gyermekkori élményéhez kapcsolódik. Hegedüs halálának évében (1943) Zsindely Sándor még csak első gimnazista volt a Budapesti Református Gimnáziumban, ott, ahol nagyapja is tanult annak idején. A karácsonyi szünet utáni első órán osztályfőnöke és hittantanára, Draskóczy István²⁷⁹ arra kérte a fiút, hogy röviden foglalja össze

²⁷⁸ Zsindely Sándor fontosnak tartotta megjegyezni, hogy unokáit is bevonta a munkába. Zsellér Tünde a képek elrendezését végezte, míg testvére, Piroska értékes tanácsokkal látta el.

²⁷⁹ Draskóczy István (1906–1987) református lelkész, vallástanár. 17 éven át, 1934–52 között volt a Budapesti Református Gimnázium vallástanára.

mindazt, amit – újév napján elhunyt – nagyapja élete folyamán tett. A gyermek Sándort váratlanul érte a kérdés, és nem tudott rá mit felelni, végül sírva fakadt.

A szerző evvel a 65 évvel korábban történt históriával indítja tanulmányát. Az idézett élmény két okból is lényeges lehetett a szerző számára. Egyrészt azért, mert Zsindely Sándor ekkor szembeült először azzal, hogy nagyapja mások szemében elismert politikus, pénzügyminiszter, publicista és szépíró volt. Másrészt, a gyermekként megélt kudarc ösztönözte komolyabb családtörténeti kutatásra. Ahogy írja is: „Ez az életrajz csak részben az emlékezet terméke, és a bizonytalan adatokat független források alapján igyekeztem ellenőrizni” (6. o.). Így annak ellenére, hogy az unokát és a nagyapát két emberöltőnyi távolság választotta el egymástól – és Zsindely Sándor aránylag kevés közvetlen tapasztalattal rendelkezett Hegedüs Lorántról –, a róla szerzett közvetett tudása számottevő volt.

Az említett tekintélyes korkülönbség és az együtt töltött idő rövidsége dacára is nagyon közeli és szoros volt a kapcsolatuk. Erre utal, hogy Hegedüs Loránt verset írt a még bölcsőben ringatott Zsuzsa unokájához, míg Sándornak „meséskönyvet” jegyzett. A *Túl az Óperencián. Mesekönyv a kis unokámnak* című munka nem klasszikus meséskönyv, hanem az elmúlás gondolatával foglalkozó nagyapa fejtegetései az élet értelméről; egyfajta útravaló a nagybetűs életbe. Maga a tény, hogy az említett írások megszülettek, Hegedüs Loránt gyermekközpontú gondolkodásáról és e gondolatok gyakorlati alkalmazásáról tanúskodik.²⁸⁰

Zsindely Sándor élete végén, az utódok okulására vetette papírra emlékezéseit; feltehetően azzal a szándékkal, hogy az a családi, illetve a kollektív emlékezet részévé váljon. A szóban forgó írást tanulmánynak szánta, problémaérzékeny, elemző szakmunkának, melyet előszó vezet be, és tekintélyes jegyzetapparátus kíséri. A szá-

²⁸⁰ Mindez nagyon hasonló ahhoz, amit kortársa, Nógrádi László pszichológus gyermekpszichológiai munkássága képvisel, nevezetesen a reformpedagógiai elképzelések gyakorlati alkalmazását. Ezúton köszönöm Pachner Orsolyának, hogy felhívta a figyelmem Nógrádi munkásságára.

mos rokon emlékezetét megörökítő nagyszabású családtörténeten belül ez az önálló írás tartalmazza a legtöbb hivatkozást, összesen 128-at. Egy részük magyarázó lábjegyzet, a többi szakirodalmi hivatkozás. A szöveg 42 oldala, vagyis majdnem 70 százaléka egyes szám harmadik személyben íródott. A szerző tehát igyekezett távolságot tartani az általa tárgyalt eseményektől és személyektől. Általában az egyes családtagokhoz fűződő kapcsolataira is egészen finoman, többnyire az olvasó eligazodását segítő céllal utalt: „Egyedül a legkisebb lány, Mária, aki később az Édesanyám lett, volt akkoriban kiegyensúlyozottnak mondható” [kiemelés tőlem – R. V.]. A személyes kapcsolatok taglalása során azonban az elbeszélő és családtagjai közötti távolság esetenként teljesen megszűnik, s a szerző a nagymamájáról, a testvéréről és nagyapjáról mesél.

A tanulmány hat oldala (50–55. oldal) jelentősen eltér a többitől. Itt a szerző mint unoka szólítja meg már halott nagyapját. A két részt Zsindely Sándor csillaggal választotta el egymástól, ezzel is jelezve a stílusváltást. A csillag előtti, vagyis a harmadik személyben jegyzett rész utolsó bekezdése Hegedüs Lorántnak a háborúval kapcsolatos gondolatait idézi. Ezek szerint az első világháború szörnyűségeit megtapasztaló nagyapa teljes kétségbeeséssel tekintett a jövőbe. Lelkiállapotát az elbeszélő seregnyi olyan Hegedüs idézettel tette szemléletessé, melyek a jövőt sötétten fürkésző „Lesz-e” szócskával kezdődnek.²⁸¹ Majd a csillagot követő részben, a harmadik személyt hirtelen felváltja az egyes szám első személy. Az unoka veszi át a szót, elmesélve nagypapájának, mi történt vele s körülötte életének utolsó, szanatóriumban töltött öt hónapjában. Leírja Hegedüs Loránt feleségének és kedvenc lányának tragédiáját is, mindent úgy, ahogy azt ő mint gyermek megélte. Szinte látja maga előtt az olvasó, amint az életrajzíró leteszi a lantot, és az unoka veszi azt fel.

A következő 5 oldalon (56–60) Zsindely Sándor visszatér az eredetileg alkalmazott harmadik személyű elbeszéléshez, és be-

²⁸¹ Bár a hivatkozás forrását ez alkalommal nem jelzi a szerző, a szöveg egyes részeitől kikövetkeztethető, hogy az első világháború idején íródott.

mutatja a Hegedüs Lorántról halála után megjelent különböző írásokat. Majd az utolsó 2 és fél oldalon (61–63) arra a kérdésre próbál választ adni, amelyet 1943-ban osztályfőnöke tett fel neki: „Ki volt tehát Hegedüs Loránt?” Ez alkalommal viszont a kérdés megfogalmazója és megválaszolója is ő maga. A válasz – hosszas kutatásainak dacára is csak – ugyanaz maradt, mint ami 65 éve volt: „Nekünk, az unokáinak, elsősorban a nagyapa” (61). Az itt induló záró oldalakon a szerző felidézi valamennyi, nagyapjával kapcsolatos emlékét.

Zsindely Sándor írása valóban tanulmány, de nem a szó hagyományos értelmében. Leghitelesebb részei ugyanis nem a sűrűn lábjegyzetelt „hivatalosak”, hanem a Hegedüs Lorántról mint emberről szólók, mégpedig az unoka nézőpontjából. Egyben ezek a legérdekesebb részei is a munkának.

Származás, gyermek- és ifjúkor

Az életrajz a szokványos módon, a család származásával indul (7. o.): „A Hegedüs család Magyarzsákodról, a Székelyföldről származik. Magyarzsákod (mai nevén: Jacodu) Erdélyben, Udvarhely megyében ma is meglévő kis székely falu, mely Oláhzsákoddal határos.” Alig egy mondattal később azonban rögtön találunk két, a közelmúlta és a leszármazottakra vonatkozó hivatkozást. „Néhány évvel ezelőtt, fiam [Zsindely Zsolt]” és „unokanővérem [Tőry Edith]... férjével [Anton Kohler] együtt járt ott.”²⁸² Az írás során nem ez az egyetlen olyan utalás, melyben kifejezésre jut a Zsindely Sándor munkáját előre hajtó gondolat: emlékezni kell.

A szerző ez esetben nem ismerteti a 18. század végéig visszavezethető családfát (megteszi ezt nagy családtörténeti munkájában), hanem tömören és tényyszerűen közli: „Hegedüs Loránt,

²⁸² Tőry Edith és Anton Kohler az Amerikai Egyesült Államokból látogattak Erdélybe 2004-ben. Útjukról készített angol nyelvű beszámolójával kapcsolatban a szerző annyit jegyzett meg, hogy az nagyon szép, ám a Hegedüs családdal kapcsolatos rész sajnos „teljes egészében hibás” (7. o.).

Hegedüs Sándor és Jókay Jolán legidősebb fiaként Budapesten 1872. június 28-án született, és kereszta, Jókai Mór egyik regénye, a *Mire megvénülünk* főhőse után kapta a Loránt nevet. Szüleinek még három gyermeke született, Sándor (1875–1952), és egy ikerpár: Rózsi (1881–1949) és Károly (1881).” A Hegedüs–Jókay rokonság eredetével kapcsolatban Zsindely Sándor hangsúlyozza, hogy Jókai Mór tehetsége, szorgalma és kivételes képességei miatt figyelt fel dédapjára. Az ifjú Hegedüs Sándor ugyanis a neves író által szerkesztett *Hon* című lapnál dolgozott mint segédszerkesztő. Az ő ismeretségüknek köszönhető, hogy Hegedüs Loránt édesapja és édesanyja, Jókay Jolán megismerhették egymást. Jókai Mór egy évtizeddel idősebb bátyjának, Jókay Károlynak a leánya ugyanis kilencéves korától nagybátyja családjánál nevelkedett.

Hegedüs Loránt és a Jókayak viszonyáról, azon belül is Hegedüsnek a keresztaához fűződő kapcsolatáról is ír a szerző. Megállapítja például, hogy ugyan Pesten nőtt fel (előbb az Egyetem tér közelében, később a Hunyadi tér 12. szám²⁸³ alatt), mégis meglehetősen sokat volt együtt keresztszüleivel, Jókai Mórral és Laborfalvi Rózával a budai Svábhegyen. Erre vonatkozó információit Váli Mari²⁸⁴ naplójából, Hegedüs Loránt saját íásaiból és a nagyapjával készült interjúkból szerezte. Egy ilyen interjú²⁸⁵

²⁸³ Ebben az épületben, mely Hegedüs Sándor tulajdonában volt, több rokon is lakott. Közülük Zsindely Sándor csak Hegedüs Loránt nagybátyját, Hegedüs Istvánt (1848–1925) említi, aki irodalomtörténész, és 1890–1919 között a budapesti egyetemen a klasszika-filológia professzora volt. Ennek a háznak az árából vásárolta Hegedüs Loránt a gellérthegyi épületet 1926. október végén.

²⁸⁴ Váli Mari, másként Peti Józsefné (1840–1915) emlékiratíró. Jókai Mór unokahúga, aki férje és gyermeke korai halála után Jókai Mórékhoz költözött. Visszaemlékezéseiben a család tagjairól és azoknak egymáshoz való kapcsolatáról sokat írt. Közel 1800 oldalas emlékezésében megörökítette a Hegedüs Loránt születésével kapcsolatos emlékeit is. Bár Váli Mari a nyilvánosságnak szánta írását, csak részletek jelentek meg belőle. Először 1955-ben, majd 2018-ban, amikor Németh Tibor egy tematikus válogatást állított össze. Németh Tibor: *Váli Mari – Hatalmi emlékek. Válogatás Jókai Mór unokahúgának visszaemlékezéseiből*. Pápa Város Önkormányzata, 2018, 396.

²⁸⁵ Gáspár Antal interjúja 1934. december 20-án. Készült a *Starok startja* című könyvhöz.

alapján Zsindely Sándor arra is fényt derített, hogy mikor Hegedüs harmadik elemis korában kanyarós lett, szülei Jókaiékhoz küldték, nehogy testvérei is elkapják a ragályos betegséget. Ott aztán „lapot szerkesztett, melynek minden betűjét maga írta a vezércikktől a rejtvényekig”. Számunkra ez most nem Hegedüs karrierje szempontjából érdekes, hanem a Lorántot gyermekkorában övező családi környezet miatt. A Svábhegyen ugyanis olyan szeretetteljes és támogató légkör vette körül, melyben tehetségét szabadon kibontakoztatva „alkothatott”.

Hegedüs Loránt gyermekévei alatt nemcsak a keresztszüleinél érezte jól magát, de legszűkebb családjának körében is. Erre utal a versike, melyet apja névnapjára, ugyancsak hétéves korában írt. A négy versszakos költeményben – amely nagyon emlékeztet a korszakban népszerű üdvözlések szövegeihez – apját közvetlenül, tegezve szólítja meg, s megköszöni neki, hogy oly nagyon szereti. Majd kedveskedve sok örömet és boldogságot kíván Hegedüs Sándornak.²⁸⁶

Zsindely Sándor megemlékezett arról a svábhegyi Tündér utcában fekvő kertről is, melyet Hegedüs Sándor akkor vásárolt, amikor Loránt hároméves volt. A Jókai Mórék orbán-hegyi szőlőjéhez közel eső telekhez Lorántot számtalan gyermekkori élmény kötötte, melyek közül néhányat a családi emlékezet is megőrzött. A szomszéd Siklóssy gyerekekkel kapcsolatos anekdoták közül még az unoka, Zsindely Sándor is megörökített néhányat. Ezeknek az emlékeknek a megőrzését elősegítette, hogy a szóban forgó telket – az azzal kapcsolatos családi történetekkel együtt – az édesanyja, Hegedüs Mária, Zsindely Sándor édesanyja örökölte.

²⁸⁶ „Kedves Atyám! / Itt van tehát, feljött újra / Drága kedves névnapod. / Adja az ég, hogy még sokszor / Érhesd el e szép napot. // Élless vigan itt körünkben / El nem muló kedv között, / S örködhessél szíves gonddal / Drága tied fölött. // Minden nap és minden óra / Örömet hozzon neked. / Légy boldog a jövőben is / Bú ne bánts szívedet! // Mindazt, mi jót tettél velem, / Szívvel köszönöm ma meg. / Kérve kérlek szeresd mindig / Úgy mint eddig gyermeked.” (Kiemelés tőlem – R.V.)

Hegedüs kisgyermekkorára, egészen pontosan az elemi iskola éveire vezette vissza a szerző a nagyapja és Fellner Frigyes között szövődött barátságot is. Kapcsolatuk meghatározó szakaszát 1882–1890 közé tette, amikor együtt tanultak a Budapesti Református Gimnáziumban. Ezt a gyermekkori barátságot Hegedüs Loránt egész életében meg tudta őrizni.

Hegedüs Loránt apjához fűződő szoros kapcsolata ifjú korában is fennmaradt. Erre utalnak azok a levelek (13–14. o.), melyeket Loránt berlini tanulmányainak idején (1890–91 folyamán) váltott apjával. Egy évet tartózkodott Németországban, majd Londonban tanult szociológiát Herbert Spencertől. Angliában Hegedüs egy bevándorolt olasz családnál lakott, akiket szülei pesti fűszeresük révén ismertek meg. „Ennél a családnál, Giuseppi-éknél lakott, akiknek egy vele egyidős fiuk is volt. Ebből az ismeretségből életre szóló barátság lett: minden alkalommal, amikor később »Hegy« (ejtsd Hegi, így becézték nagyapámat) Angliában járt, náluk lakott, régi, diákkori szobájában. Ha ebből a szobából kivittek egy bútort, azt megírták neki Pestre.”

Az ifjú Hegedüs életének következő, a családi kapcsolatok szempontjából lényeges állomása a Navratil Margittal, Szalóki Navratil Imre orvosprofesszor lányával 1898-ban kötött házassága volt. Ugyanekkor indult politikai karrierje is; 26 évesen az országgyűlés legfiatalabb képviselője lett. A fiatalok a Navratil család bérházába, a Váci utca 40-be (akkor Lipót utca) költöztek.²⁸⁷ Három gyermekük született: Jolán (1899–1949), Margit (1902–1942) és Mária (1907–1991).

Az első krízis. A tanácsköztársaság évei

Arról, hogy mi történt a családdal az első világháborút közvetlenül megelőzően vagy a háború évei alatt, ebben a tanulmányában nem ír a szerző. Csupán annyit említ, hogy nagyapja a háború

²⁸⁷ Később Hegedüs Máriaék, vagyis a szerző szülei is itt éltek.

kitörésekor 42 éves volt, így nem kellett bevonulnia.²⁸⁸ A világháború Hegedüsre és a család más tagjaira gyakorolt pszichés következményeiről is csak később, az 1920-as években keletkezett irodalmi vonatkozású művei kapcsán ejt szót. Ezek az élmények azonban vélhetően hatottak a család érzékenyebb idegrendszerű tagjainak életére.

A családi kapcsolatok históriájának egyik legfontosabb eleme a Hegedüs Loránt 1919-es fogságát elbeszélő történet. Ezt Zsindely Sándor még édesanyjától hallotta, aki az események idején 12 éves volt. A történet szerint nagyapját a kommunisták négy hétig tartották fogva a gyűjtőfogházban.²⁸⁹ Mielőtt azonban elfogására sor került volna „Egy úr csengetett be a Váczi utcai lakásukba. Akkor tizenkét éves leánya, a későbbi édesanyám nyitott neki ajtót. Gyorsan elmondta az üzenetet, azután rögtön el is tűnt. De nagyapa nem hallgatott rá. Hajnalban jöttek érte. Betuszkoltak egy sötét rabomobilba, melynek belsejéből egy ijedt hang szólította meg: – Fellner Frigyes vagyok! – Mire nagyapám: – Na, Frici, te is szépen vigyázol a családomra!”²⁹⁰ E történet minden apró részletének felelevenítése arra utal, hogy a szerző fontosnak tartotta megőrizni a családi emlékezetben. A másik lényeges körülmény, hogy az elbeszélés Fellner nevének, és megghiúsult küldetésének említésével zárul, ami Fellnernek a család történetében játszott fontos szerepére utal. A gyermekkori barát nagyon közel állhatott Hegedüs Loránthoz, ha gyermekeit nem egy családtagjára, hanem gyermekkori barátjára bízta.

²⁸⁸ Úgy tudja, hogy békében sem volt katona, amit a hosszúra nyúlt tanulmányaival magyaráz.

²⁸⁹ Ennek legfőbb oka az lehetett, hogy 1913-tól kezdve a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója volt. A Forradalmi Kormányzótanács ugyanis igyekezett bebiztosítani a hatalmát (és megakadályozni az ellenforradalmat) több száz vagyonos és politikailag „nem megbízható” tússzal.

²⁹⁰ Károlyi Mihály kormánya alatt (1918. november 1. – 1919. január 11.) már felmerült, hogy elfogják, mivel a GYOSZ alelnökeként nem volt hajlandó felesküdni a Magyar Nemzeti Tanácsra. Ekkor kérte meg Fellner Frigyeszt, hogy amennyiben ez bekövetkezne, vigyázzon a családjára. Zsindely Sándor úgy tudja, hogy „Frici bácsi ezt meg is ígérte neki” (23. o.).

Zsindely Sándor egy másik történetet is megőrzött a tanácsköztársaság időszakából. Ebben részletesen beszámol (24. o.) Hegedüs Loránt második fogságáról, melynek során a parlament pincéjében, sanyarú körülmények között tartották fogva nagyapját. Ráadásul „az a hír járta, hogy ki fogják végezni a túszoikat”. Az unoka ebből az időszakból egy Hegedüs által lányának írt, egy Veszprém megyei postahivatalba, valószínűleg Lőrintére címzett képeslapot is közöl, ahol Jókay Etelka²⁹¹ élt. „Kedves Lolám! Húsvét vasárnapja óta a túloldali szállodában lakom, gyönyörű társaságban. Wekerle, Rákosi Jenő, a kis József főherceg, Teleszky, sőt Frici [Fellner Frigyes] is itt volt...” Ez a fogság ugyan rövidebb ideig tartott, mint az első, de kevésbé volt „kedélyes”. Hegedüs Mária visszaemlékezéseiből tudható, hogy a középső lány, Margit ez alkalommal is apja nyomára akadt. Talán ezt követően menekülhettek a rokonokhoz Lőrintére, ahová Hegedüs Loránt a lapot címezte. Fogságának viszontagságait később Hegedüs is Lőrintén, Jókay Etelkáéknál pihente ki.²⁹²

A második krízis. A betegség

Zsindely Sándor írásának központi témája Hegedüs Loránt betegsége, mely a családi kapcsolatok értelmezése szempontjából is lényeges kérdés. A szerző ugyan utalt arra (31. o.), hogy nagyapja „kora ifjúságától fogva ideges, fejfájós, a normálisnál érzékenyebb és fantáziadúsabb ember volt”, a betegség²⁹³ tüneteinek megjelenését viszont Hegedüs pénzügyminiszteri bukásával és családi

²⁹¹ Jókai Mór testvére, Ihász Lajos felesége.

²⁹² Egy másik történet Hegedüs Rózsika, Loránt húga talpraesettségéről árulkodik. A tanácsköztársaság idején a bankok széfében őrzött műtárgyakat a forradalmi kormányzótanács lefoglalta, majd azokból kiállítást rendezett a „kizsákmányolók” vagyonának szemléltetésére. Miután Rózsika a kiállított tárgyak között felfedezte a család egyik legszebb ékszerét, egy óvatlan pillanatban visszavette azt.

²⁹³ Mint korábban láttuk, Hegedüs Loránt valószínűleg bipoláris zavarban, vagyis a hangulatszabályozás megváltozásával járó lelki betegségben szenvedett.

bajokkal magyarázza. A rendelkezésre álló források alapján valóban úgy tűnik, hogy a súlyos depresszió első alkalommal 1921 végén, Hegedüs pénzügyminiszteri kudarcát követően jelentkezett. Teljes gyógyulására nagyjából három év múlva, 1925 elején került csak sor.

Ami a betegség megjelenésének másik okát, a „családi bajokat” illeti, Zsindely Sándor leírja, hogy anyai nagymamája (Navratil Margit, Hegedüs Loránt felesége) depresszióban szenvedett, s több mint valószínű, hogy búskomorsága Hegedüs Loránt kedélyállapotára is hatással volt. „Nagymama már fiatal korától fogva hajlamos volt búskomorságra és egyre jobban eluralkodott rajta a Széherek ismert családi betegsége.”²⁹⁴

Lolánál, vagyis Jolánnál (Hegedüs Loránt és Navratil Margit legidősebb lánya) a szülés után a skizofrénia jelei mutatkoztak. Margitnál – szintén felnőttkorában – elsősorban sikertelen magánélete következtében (nem tudott férjhez menni) jelentkezett depresszió. Ezek a körülmények Hegedüs betegségének nem az okai, mint inkább a betegség tüneteinek megjelenéséhez és súlyosbodásához hozzájáruló tényezők voltak. Ekkor és mindezek következtében vált Mária, Zsindely Sándor édesanyja a családi egyensúly újbóli megteremtése szempontjából egyre fontosabbá. 1920 legelején azonban még nem ez volt a helyzet.

Zsindely Sándor munkájában Hegedüs betegségével és berlini gyógykezelésével kapcsolatban rajzolódnak ki a leglátványosabban a családi kapcsolatok, azon belül is az egyes családtagok Hegedüs Loránthoz fűződő viszonya. A szerző, akinek ezekről az időkről saját tapasztalatai nem lehettek, ez alkalommal is más családtagok elbeszéléseire támaszkodva konstruálja meg a történetet. Forrásaira azonban ez esetben nem hivatkozik, kivéve Hegedüsnek azt a munkáját, melyben maga vallott szanatóriumi „él-

²⁹⁴ Egyik anyai nagybátyja, Széher Zoltán elég fiatalon öngyilkos lett, amikor megtudta, hogy gyógyíthatatlan beteg. Később az ő szobájában lakott Navratil Margit, ami testvére, Navratil Ákos szerint elősegíthette nála a depresszió kialakulását. Erről a neves közgazdász kiadatlan írásában, az *Emlékezések, 1817–1951*-ben számol be. Idézi Zsindely, 32. o.

ményeiről”.²⁹⁵ Ennek alapján az unoka megállapítja (33. o.), hogy „ez a szanatórium nem volt valami szerencsés választás... Nagypa állapota itt nemhogy javult volna, de inkább csak romlott.”

A középső lány, Margit, aki ekkor már 20 éves, 1922 karácsonyán meglátogatta apját Berlinben, majd szembesülve a beteg mostoha körülményeivel, egy évvel később haza is vitte Budapestre. Mindeközben a testvérek Hegedüs Loránthoz fűződő viszonyáról Zsindely Sándor a következőket írja (33. o.): „...nem hiszem, hogy nagyot tévedek, ha azt írom, hogy titokban abban reménykedtek [Rózsika és Sándor], hogy Charlottenburgból nem kerül haza élve [Loránt]”. Az unoka szerint ugyanis nyomasztotta őket a beteg jelenléte. Emellett, különösen Rózsika, szívesen örökölte volna a vagyonát is. A további gondolatmenet kissé eltúlzott lehet: „Azt gondolta [Rózsika], hogy nagyapám másik két lánya férjhez sem megy, Lola néninek meg beteg a fia, bizonyosan korán meghal, és akkor övé lesz a nagyapám vagyona is.” Ekkor Margit még csak 20, Mária pedig 15 éves volt, így a feltételezés, hogy férjhez sem mennek, elég valószínűtlen, bár teljesen mégsem zárható ki. Egy bizonyos, Zsindely Sándor neheztelt (még 2007-ben is) a családtagokra amiatt, hogy nem álltak nagyapja mellé a bajban. A fentiekkel egybevág a következő információ, melynek forrását szintén nem ismerjük: „...a család kijelentette, hogy erről [ti. hogy Margit hazavigye apját Berlinből] szó sem lehet, a beteg Loránt maradjon csak ott, ahol van: ők erre az utazásra nem adnak egy vasat sem.” Erre Margit – aki ekkor egyetemre járt, s önálló keresettel nem rendelkezett –, „mint már annyiszor, Jókayékhoz fordult segítségért. Leutazott hát Lőrintére, Etelka nénihez és nem csalódott. A szükséges pénzt megkapta és senki óbégatásával nem törődve elutazott Berlinbe, hogy édesapját a szanatóriumból hazahozza.” (34. o.)

A Zsindely Sándor által festett képet valamelyest árnyalják azok az információk, amelyeket más összefüggésben ugyan, de

²⁹⁵ Hegedüs Loránt: *A könnyek könyve*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, Budapest, 1929.

maga a szerző közöl, közvetlenül a nagyapja betegségét tárgyaló rész előtt. A rövidke szakasz (33. o.), mely elbeszéli, hogy Hegedüs betegségének idején a család több tagja egymástól függetlenül is mélyponton volt, tulajdonképpen egy másik családi vonatkozásra is rávilágít, nevezetesen Hegedüs Loránt édesanyja, Jókay Jolán és Váli Mari, Jókai Mór unokahúgának kapcsolatára. „Nagyapa anyja 1922-ben halt meg. Ezzel még Vály Mari átka is beteljesült, aki azt kívánta Jolán dédanyámnak, hogy akkor haljon meg, amikor a gyermekei a legszerencsétlenebbek: nagyapám [...] külföldön gyógyította magát, Rózsi leányának válópere²⁹⁶ zajlott, és Sándor sem volt egészséges, amikor az anyjuk meghalt.” Tehát abban az évben, amikor Hegedüs Loránt hazahozatalának kérdése először felmerült, mindkét testvér saját problémákkal küszködött, és ezért sem voltak családi ügyekben hadra foghatók. Rózsi különösen nehéz éveket élt ekkor; apját 1906-ban, anyját 1922-ben veszítette el, testvérei betegek voltak, így a válás okozta gondok közepette csupán 11 éves Alexandra²⁹⁷ (Alexa) lányára támaszkodhatott.

Zsindely Sándor olyan történeteket is beleszórt írásába, melyek beteg nagyapja gyógyulását segítették (33. o.). Ezek közül jó néhány az emberi jóindulathoz, figyelmességhez, egyszerűen a humanitás „gyógyító erejéhez” kapcsolódik. Ilyen eset volt, amikor a MÁV – Berlin-Budapest között – első osztályú fülkét bocsátott

²⁹⁶ Rózsi száma a válóper egy hosszú és nehéz időszak végét jelentette. Sokáig ugyanis nem akart elválni férjétől, Navratil Dezsőtől, aki még a fronton beleszeretett egy ápolónőbe. Végül mégsem maradt más megoldás. A válás a szélesebb értelemben vett családi kapcsolatokra is hatással volt. Rózsi nyomására Hegedüs Loránt egész családja megszakította a kapcsolatot Navratil Dezsővel. Dezső később feleségül vette Ágoston Ilonát, akitől két gyermeke született. A család két ága csak Hegedüs Rózsi halálát követően talált újra egymásra. Rózsi és Dezső lánya (Navratil Alexa), illetve unokájuk (Töry Magdolna) 1948 után vette fel Navratil Dezsővel és utódaival a kapcsolatot. Navratil Egonnal, Dezső egyik gyermekével Töry Magdolna a mai napig levelezik.

²⁹⁷ Navratil Alexandra (1911–2005) Navratil Dezső és Hegedüs Rózsi egyetlen gyermeke. Zsindely Sándor jól ismerte őt és lányát, Töry Magdolnát is, akinek az emlékezését szintén feldolgoztam. (Lásd alább a *Töry Magdolna családi emlékezete* című fejezetet.)

kedvezményesen Margit rendelkezésére. „Édesapja idegrendszerre – mondta a Magyar Államvasutak egyik igazgatója – ennek az országnak szolgálatában betegedett meg. A legkevesebb, amit tehetünk, az, hogy mi is kivesszük a részünket abból, hogy hazajöhesse és minél előbb, teljesen helyreálljon az egészsége!” Egy másik történet szerint, amikor a vonat megállt a magyar határon, Hegedüs kitekintett az ablakon, s egy finác felismerve benne régi főnökét, tisztelgett neki. „Mégis érdemes volt hazajönnöm! – gondolhatta nagyapa...” A szerző ezen feltevései összecsengenek az általa is idézett Herczeg Ferenctől származó érveléssel. A korszak népszerű írójától városligeti sétája során egy rendőr megkérdezte, ki az az úr, akit kísér. Mikor megtudta, hogy Hegedüs, odalépett hozzá, megszorította a kezét, és szerencsét kívánt a felépüléséhez. „Azt hiszem, Hegedüs gyógyulása abban a pillanatban kezdődött...”

Mindemellett a szerző megemlékezik azokról a barátokról is, akik Hegedüs kedélyállapotát művészetükkel igyekeztek javítani. Ilyen volt Molnár Ferenc, aki anekdotákkal szórakoztatta, Hubay Jenő, aki hegedült, vagy Jászai Mari, aki szavalt neki. Herczeg Ferenc, Fellner Frigyes, Wertheimerék és Zorkóczyék szintén sokat tettek felépüléséért. Mindazonáltal Hegedüs gyógyulásában legnagyobb érdeme Margaréta nővérnek volt, aki előbb a berlini szanatóriumban ápolta a beteget, majd elkísérte Budapestre, s egészen felépüléséig mellette maradt. „Ezt a nem túl szép asszonyt, akinek fényképe később *a többi családtagéval együtt* Édesanyám szobájában függött, még én is ismerhettem. Minden valószínűség szerint, nagyapám *tőle kapta meg mindazt, amit nagymama szerencsétlen természete és beteg idegzete megtagadott tőle.* A családban is szeretet vette körül, különösen Édesanyám részéről. A családi kirándulásoknak is rendszeres szereplője volt, nemcsak belföldön, de külföldön is... Állítólag Sanyi bácsi feleségül akarta venni, de Schwester őt túl bolondnak találta és kikoszarozta.” (36. o.; kiemelések tőlem – R. V.). Margaréta nővér tehát egy időben az egyik legfontosabb „önkéntes” tagja volt a családnak.

A nagyapa és az unoka szeretetkapcsolata

A szerző külön kitért arra a meséskönyvre, melyet neki dedikált Hegedüs. Címe: *Túl az Óperencián. Mesekönyv a kis unokámnak*. Zsindely Sándor úgy gondolta, hogy a könyv mély, filozofikus mondanivalója miatt inkább a felnőtt unokának íródott. Valóban, ez az unokát megszólító²⁹⁸ „mesekönyv” az elmúlásról szól. Emellett Hegedüs valamennyi írása közül ez az egyik legfilozofikusabb, mely sokat elárul az idős Hegedüs személyiségéről és világképéről is.

Fontos, hogy ebben a könyvben Hegedüs Loránt az unokát mint *a számára legfontosabb személyt* szólítja meg, neki mondja el legbenső titkait. „Egyszer majd Nagyapa itt hagyja neked a maga meséskönyvét. Abba belepingált mindent, amit a szíve kopogtatott a fehér papírra. Ő aztán nem fog visszatérni hozzád, mert a Kísértettavon csónakázik s átkél az Óperencián. Ne várd vissza, mert fájna kis szívednek a csalódás. Nem marad itt belőle semmi. Nem lesz nevének híre, szívének sem marad hamva se, *csak egy marad Nálad: a dobbanása. Mert ez mindig a tiéd volt, kisfiam...*” (*Túl az Óperencián*, 6. o.; kiemelések tőlem – R. V.). Bár több idézetet is közölt Zsindely Sándor e könyvből, mégis ez jelenthette számára a legtöbbet. Erre utal, hogy az életrajz első személyben írt részében a szerző reflektál a nagyapa hozzá intézett szavaira: „1943. év első napján, délelőtt 11 órakor dobbant utolsót a szíved, miközben egy szerelő a rádiódat javította. Szívtrombózis végzett veled. Nem tudom, öntudatodnál voltál-e előtte, de *bizonyos, hogy amint azt ígérted, ez az utolsó szívdobbanás nekem szólt. Én így hiszem.*” (51. o.; kiemelés tőlem – R. V.) Az unoka tehát nem hagyta viszonzatlanul a nagyapa érzelmeit.

Ez utóbbi következtetést támasztja alá az életrajz egyes szám első személyben írt része is. Ebben a részben szólítja meg a szerző halott nagyapját, s meséli el neki mindazt, ami abban a szűk fél-évben történt, amikor már nem érzékelhette, ami körülötte zajlik. Ez a része az életrajznak feltehetően a könyv egyik utolsó írására reflektál. Ennek címe: *Te látsz majd az én szemeimmel*. Hegedüs a következőket mondja ebben unokájának: „Te szemedből fogom nézni az egész világot, mert lehunyom a magamét. A kopott, fáradt szerszám helyett friss, új készséget kapok. Ha már én nézni nem fogok, Te látsz majd az én szemeimmel s így meg nem halhatok.” (*Túl az Óperencián*, 111. o.)

A fentieknek megfelelően kezd „meséjébe” az unoka, melynek most csak a családi kapcsolatokra vonatkozó részeire térek ki. Megtudjuk, hogy 1942 nyarán Zsindely Sándor édesanyja, Mária Szovátára vitte édesapját pihenni, ahová a kis Zsuzsi, Zsindely Sándor húga is velük tartott, míg Sándort a szülei Jókayékra bízta. Eközben id. Zsindely Sándor, vagyis a szerző édesapja Navratil Margit és Hegedüs Margit depressziójára próbált gyógyszert találni. Orvosként számos kollégájával konzultált, s kért tőlük tanácsot, de hiába. Nem sokkal később bekövetkezett a tragédia. Hegedüs felesége és középső lánya ciánkálit ittak, s mindketten meghaltak. Erről azonban Hegedüs Loránt nem tudott, mert öccse, Sándor aznap nem engedte haza hivatalából, hanem egy svábhegyi szanatóriumba szállította.

A sok szomorúság közepette a szerző egy kedves kis történetet is felelevenít (51. o.), mely ugyancsak a nagyapához való kötődésére utal. „Egyik vasárnap meglátogatlak [a szanatóriumban a Svábhegyen]... egy unszimpatikus asszony a jelenlévő, korombeli fiatalság részére, társasjátékot szervezett... Abban az időben egy Rex nevű, ma azt mondanánk, »félkarú rabló« volt divatban, melyet két oldalról kellett rángatni, miután az ember pénzürméket dobott bele. Ezzel aztán, akinek szerencséje volt, pénzt is nyerhetett. A nő engem is be akart szervezni. ... Nem! – mondtad. És mi ketten otthagytuk az asszonyt. Ekkor fogadtam meg, sohasem fogok semmiféle házárdjátékot pénzben játszani. Lottózni sem lottózom.”

²⁹⁸ „Add ide a piciny kis kezéd. A borzas mackót, s a háromlábú nyuszt most itthagyjuk egy kicsit; ők csak maradjanak a sarokban... Mi most indulunk oda, ahol egyszer volt, hol nem volt egy messze út s annak a végén, éppen a végén, se innen, se túl, az Óperenciás tenger...” (Hegedüs Loránt: *Túl az Óperencián. Mesekönyv a kis unokámnak*. Sylvester Részvénytársaság, Budapest, 1935, 3).

Zsindely Sándor még sok mindent elmesél a nagyapjának, amiről úgy gondolta, hogy érdekelhette volna. Többek között azt is, mi történt kedves barátaival, Fellner Frigyessel és Wertheimer Adolfal. „Sok barátod pusztult el a következő rövid két év alatt. Frici bácsit a németek is elvitték... Éppen templomból jött haza, otthon várták. A Gestapo foglya lett, az akkor már betegeskedő ember és nem került többé haza. Egy németországi táborban pusztult éhen... [Wertheimer] Adolf bácsit is megfogták a németek... azt beszéltek, pénzzel váltotta ki magát... Később, amikor már a pénz sem számított, jó emberek siettek segítségére: Bajor Gizi, a híres színésznő dugta el őt családjával együtt, valamelyik »védett« házba. Túléltek a szörnyűséget... ám 24 családtagjuk veszett oda.” Zsindely Sándor úgy gondolta, hogyha nagyapja élt volna, ő is barátja, Fellner Frigyes sorsában osztozott volna.

A szerző részletesen elmesélte nagyapjának a temetését is. „Január negyedikén, egy rendkívüli hideg napon temetett az akkori Magyarország színe-java a Kerepesi temetőben... Egyike volt azoknak az utolsó parádés temetéseknek, melyet a jó értelemben vett úri Magyarország még megrendezhetett egyik nagy fiának... Négy ló húzta a gyászkocsit, utána vég nélkül hordták a koszorúkat...”

Néhány oldallal később Zsindely Sándor felteszi magának azt a kérdést, amely 65 éven át elkísérte: *Ki volt tehát Hegedűs Loránt?* Majd válasz gyanánt számos, a nagyapával közös emlékének felidézése következik (62. o.). A szerző megemlékezik a nagy óraművel működő és fémlemezéből épült játékhajóról, melyet negyedik vagy ötödik születésnapjára kapott a nagypapájától; a közös rajzolásokról,²⁹⁹ a karácsonyi aranydiófestésről, s azokról az alkalmak-

ról is, amikor nagyapja verseket olvasott neki. „...Nagyapa olvasott fel nekem először olyan verset, melyre máig is emlékszem. Ez volt [Arany Jánostól] »A bajusz« és »A fülemüle«.”

Majd elérkezünk ahhoz a történethez, amelyik legszemléletesebben írja le Hegedűs Lorántnak Mária lányához és unokáihoz fűződő kapcsolatát. „Nagyapa rendszeresen látogatott bennünket: mondhatni minden hétköznap, ebéd után. Ő ekkor jött át hivatalából, a TÉBÉ-ből, de előbb benézett a Kígyó utcában lévő Nikász-féle csemegeboltba, ahol mignonokat vásárolt nekünk, az unokáknak. Nálunk egy zöldszínű likőrt ivott, azt hiszem chartreuse-t. Miután szüleinkkel elbeszélgetett (papa [id. Zsindely Sándor] rendszerint hazajött ebédelni), és egy kicsit játszott velünk, majd édesanyammal taxiba ült és hazament a Gellérthegyre. Itt megebédelt. Mama azért ment vele minden nap, hogy ne kelljen egyedül étkeznie.” A szűk család tagjai tehát, ha külön laktak is, azért mindennap találkoztak, együtt étkeztek, játszottak, beszélgettek.

A hétvégéken pedig „minden vasárnap felmentünk nagyszüleimhez a Gellérthegyre ebédelni”. Zsindely Sándor egészen apró részleteket, hangulatokat is felidézve írja le (62. o.), hogyan jutottak fel a Váczi utcából az Orom utcai villába. Mindez arra utal, hogy ezek az emlékek mély nyomokat hagytak benne. „Emlékszem még a háború előtti nyolcas autóbuszra... valódi bőrüléseinek jellegzetes szaga volt... nagyon szerettem a legelső ülésen ülni, a vezető fülkéje mellett, bal oldalt... a jegy fejenként 28 fillérbe került... a taxi 1 pengő 20 fillérért vitt fel...” A családi ebédekkel kapcsolatban még azt is elbeszéli, hogy ki hol foglalt helyet az étkezőasztalnál; számunkra azonban inkább az az érdekes, hogy kik jöttek össze a közös vasárnapi ebédre: Hegedűs Loránton és feleségén, Navratil Margiton kívül ott volt Hegedűs Margit és Hegedűs Mária; Mária férje, Zsindely Sándor és két gyermekük (Sándor, Zsuzsanna), továbbá ifj. Hegedűs Sándor is.

A tanulmányt záró bekezdés az Orom utcából hazafelé tartó séták emlékének felidézésével indul. Utolsó mondata viszont már a saját elmúlását felismerő unoka be nem fejezett gondolata. „Azután amikor elhagytuk az utolsó hídon levő lámpaoszlopot, az

²⁹⁹ „A legizgalmasabb percek az ebéd előttiéek voltak, amikor is bemehettem nagypapához a dolgozósobájába, ahol az ablak előtt állt a nagy íróasztala. Engemet a térdére ültetett és megkezdődött a rajzolás. Tömértelen, csodaszép, diósgyőri vízzel ellátott »miniszteri papirost« pusztítottunk el. Ezekre többnyire hajókat, főleg hadihajókat rajzoltunk... A levegőégben... repülők repültek és bombákat szórtak, de a tenger mélyén béke honolt... itt legfeljebb különböző halak falták fel egymást. Ezek közül nem hiányozhatott a cápa, a fűrészhalka... a főszereplő a tintahal volt, a kibocsátott tintát persze mindig én rajzoltam. Munkák végeztével a »művet« mindketten aláírtuk és keltezéssel láttuk el.”

utolsó árnyékot is lassan elnyelte a sötétség: akár csak a boldog gyermekkor emlékeit az öregkor, egyiket a másik után, ahogy egyre közelebb kerülök a túlsó parthoz...”

Következtetések

Zsindely Sándor Hegedüs-életrajzában a családi kapcsolatok két fő téma mentén bontakoznak ki. Az egyik Hegedüs gyermek- és ifjúkora, a másik az 1920-as évek elején jelentkező betegsége. Lényeges információkkal szolgálnak még a nagyapa 1919-es fogságait elbeszélő történetek is.

Ami a gyermek- és ifjúkort illeti, a szerző Hegedüs Lorántnak csupán az apjához, a keresztapjához és egy barátjához, Fellner Frigyeshez fűződő viszonyát mutatja be. Ezek egytől egyig szoros, kölcsönös érzelmeken nyugvó szeretetkapcsolatok. Semmit sem tudunk meg azonban Hegedüs Loránt és édesanyja, továbbá Hegedüs Loránt és testvérei viszonyáról.

A családi kapcsolatok teljesebb képe bontakozik ki Hegedüs betegségeinek elbeszélése során. Ekkor kerül először szóba Hegedüs Loránt és testvéreinek kapcsolata, helyesebben Rózsikának és Sándornak a beteghez fűződő viszonya. A szerző Hegedüs hűgát és öccsét is elmarasztalja amiatt, hogy nem álltak bátyjuk mellett, amikor annak szüksége lett volna rá. Előbb – főleg kényelmi szempontból – támogatták a beteg berlini gyógykezelését, majd mikor hazahozatala felmerült, anyagi okokra hivatkozva ellenezték azt. Hegedüs Loránt ebben a nehéz élethelyzetben depresszióban szenvedő feleségére és szintén beteg Jolán lányára sem támaszkodhatott. Legfiatalabb lánya, Mária pedig 1922-ben még csak 15 éves volt. Szűkebb családján belül mindössze egyvalaki, az akkortájt nagyon talpraesett Margit támogatta. A feltehetően az édesanyja hiányát kompenzáló leány apja érdekében, teljesen önállóan döntött Hegedüs Loránt hazavitele mellett. Útiköltségét a jóságos lőrintei rokon, Jókay Etelka ezúttal is fizette.

Egy évtized elteltével Margitnak a család életében játszott kivételes szerepét Mária, Zsindely Sándor édesanyja vette át. A második világháború ugyanis túl nagy pszichés terhet jelentett az első világháborút már megtapasztalt, depresszióban szenvedő családtagok (Navratil Margit és ekkor már Hegedüs Margit) számára is. Éppen ezért Mária, amikor csak tehette, kiragadta édesapját a „nyomasztó [családi] környezetből”.

A családi kapcsolatok szempontjából fontos következtetések vonhatók le abból is, ha megvizsgáljuk, kikkel töltötte Hegedüs Loránt a szabadidejét. Amikor ugyanis elfáradt és pihenésre volt szüksége, gyakran tett kisebb-nagyobb utazásokat (Norderneybe, Karlsbadba, Olaszországba, Észak-Afrikába stb.). Egyszer azt írta (vö. 48. o.) egy barátjának, hogy „van egy exportképes fejfájásom, kiviszem Svájcba”. Ilyen alkalmakra kezdetben Margit, majd később főleg Mária leányát vitte magával. Nemegyszer azonban öccsével, Sándorral³⁰⁰ vagy barátaival, Fellner Friggyessel és Illés Józseffel³⁰¹ utazott együtt.

Zsindely Sándor írásában valamennyi családi kapcsolat közül az unoka és a nagyapa viszonyáról kapjuk a legárnyaltabb képet. Ennek alapján Zsindely Sándor és Hegedüs Loránt között valódi érzelmeken alapuló, szoros kapcsolat volt. Erre utal az is, hogy Zsindely Sándor kizárólag nagyapjáról írt önálló tanulmányt, s a

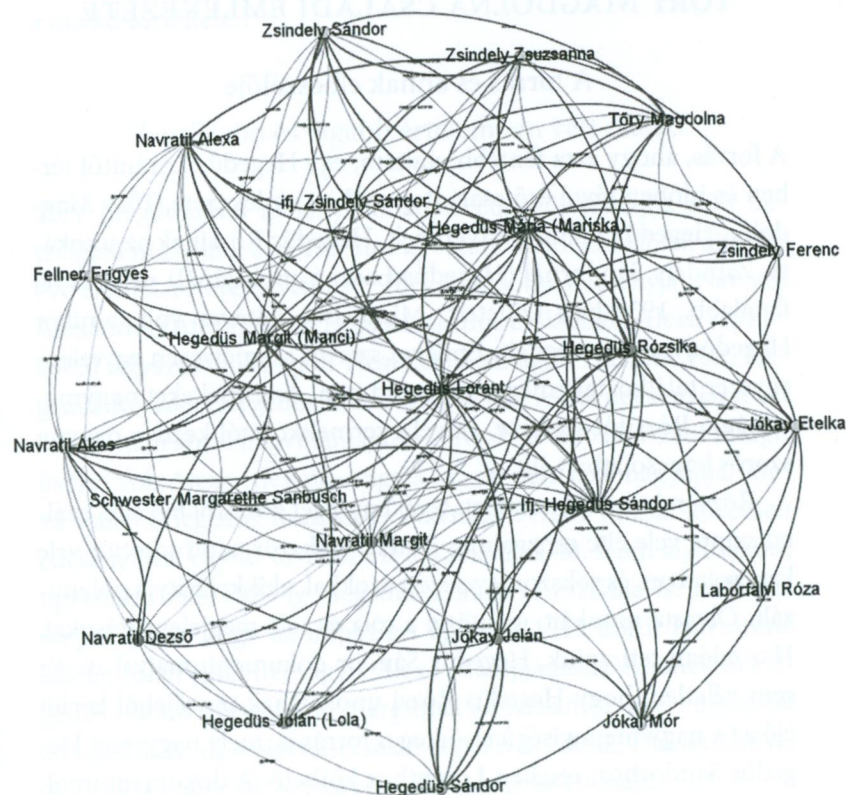
³⁰⁰ A két fivér, Loránt és Sándor kapcsolatát a szerző evvel a megjegyzéssel tovább differenciálta. A közös utazásokra (köztük egy amerikai út) – legalábbis a rendelkezésemre álló források alapján – még Loránt betegségét megelőzően került sor. Ám Sándor, Hegedüs berlini gyógykezelését követően, budapesti lábadozásának időszakában is támogatta a bátyját. Többek között ő szervezte neki a látogatókat, és ő kísérte legtöbbször sétálni is. Mindemellett Zsindely Sándor arra is felhívja a figyelmet, hogy nagybácsija bátyja halálát követően azt a „szamárságot” nyilatkozta egy újságnak, hogy Hegedüs Loránt 1942 decemberében (kevéssel halála előtt, amikor már régen szanatóriumban volt) még bejárt a hivatalába. Az unoka úgy véli, ennek célja az lehet, „hogy őreá is figyeljenek”. Ennek érdekében „még halott bátyja emlékét is fel kívánta használni”. Az unoka olvasatában tehát egyfajta testvérféltékenység is megjelenik.

³⁰¹ Illés József (1871–1944) jogtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja.

családi kapcsolatok leírása során nemegyszer azonosult nagyapja nézőpontjával. Lényegében megvalósította Hegedüs Loránt vízióját a „Te látsz majd az én szemeimmel” állapotról. Ezeket a tényezőket a családi kapcsolatok értelmezésekor is figyelembe kell vennünk.

A fentiekből következik, hogy a szerző minden egyes családtagot az alapján ítél meg, hogyan viszonyult nagyapjához krízishelyzetekben; támogatta-e vagy sem. Továbbá: az előbbiből kiindulva legtöbbször a kapcsolatokat is csak egyoldalúan jellemzi; csupán az érdeklő, hogy a családtagok hogyan viszonyultak Hegedüs Loránthoz. Az viszont, hogy Hegedüs Loránt milyen érzelmeket táplált irántuk, csak ritkán (apjával kapcsolatban) kerül elő. Kivételt képez ez alól az unoka, akihez Hegedüs Loránt meséskönyvet írt, s akiben saját életének folytatását látta.

Zsindely Sándor tehát kitüntetett szerepben jelenik meg az általa írt tanulmányban.³⁰² Vele indul és vele zárul Hegedüs Loránt története. S ha most újra feltesszük azt a kérdést, vajon miért írnak és mesélnek az emberek az életükről, akkor azt mondhatjuk, hogy Zsindely Sándor ugyanazért, amiért a jóléti közgazdaságtan egyik klasszikusa, Scitovsky Tibor is: „hogyan jobban megértse saját magát, az életét alakító hajtóerőket és körülményeket”.³⁰³

15. ábra

Hegedüs Loránt családi-rokoni hálózata (Ifj. Zsindely Sándor)

³⁰² Vö. Hedwig Röckelein: A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához. *Aetas* 2002/2–3.

³⁰³ Scitovsky teljes gondolatmenete a következő: „Miért írnak az emberek memoárokat? Részben magamutogatásból. Többször szeretünk információt közölni, pletykát terjeszteni, jól értesültségünkkel tündökölni. Aki érdekes életet élt, nagy események tanúja vagy résztvevője volt, jelentős embereket ismert, annak emlékiratai nagyon értékesek és érdekesítőek lehetnek, s nemcsak a történészek számára. Visszaemlékezéseket azért is írhat az ember, hogy jobban megértse saját magát, az életét alakító hajtóerőket és körülményeket. Ezek megértését ugyanis sokkal mélyebbé teheti az a szellemi fegyelem, amely az emlékeink és gondolataink felidézéséhez és papírra vetéséhez szükséges.” (Scitovsky T.: Egy „büszke magyar” emlékiratai, i. m. 11; kiemelés tőlem – R. V.)

TÖRY MAGDOLNA CSALÁDI EMLÉKEZETE

A forrás és annak elbeszélője

A forrás, ahogy arra fentebb utaltam, egy Hegedüs Loránttól térben és időben távol eső családtag szóbeli emlékezete. Töry Magdolna Hegedüs Loránt testvérének, Hegedüs Rózsának az unokája. Zsindely Sándornál (Hegedüs Loránt unokájánál) négy évvel fiatalabb, 1936-ban született. Mindössze hétéves volt, amikor Hegedüs Loránt meghalt. Emlékei szerint személyesen egyetlen egyszer találkoztak, mégis sokat tud róla. Az emlékeket nagymamájától, Rózsitól szerezte, akivel gyermekkorától kezdve nagyon szoros kapcsolatban állt.

Rózsi rajongott Lorántért, tevékenységét közről figyelte, ezáltal szinte vele élte mozgalmas életét. Többször adott interjút vele kapcsolatban, és sokszor levelezett azokkal, akikkel bátyja polemizált. Olvasta munkáit, gyűjtötte a róla és tőle megjelent írásokat. Hasonlóan tett apjuk, Hegedüs Sándor dokumentumaival is. Az sem véletlen, hogy Hegedüs Rózsi unokájának pincéjéből került elő az a nagy mennyiségű elsődleges forrás is, mely nagyrészt Hegedüs Sándorhoz, részben Loránthoz köthető. A dokumentumok Hegedüs Rózsiról előbb lányára, Navratil Alexára, majd egyetlen unokájára, Töry Magdolnára szálltak. Magdi nénit ma is számos neves ősenek képmása s az általuk írt könyvek sokasága veszi körül otthonában. S bár múltja része jelenének, életében – más családtagokkal szemben – nem az előbbi dominál. Kérésemre eleve-nítette fel a család történetét, melyen belül főként a családi hálózat egyes tagjairól s a köztük lévő kapcsolatokról kérdeztem.

Hegedüs Máriát és Zsindely Sándort nem ismertem személyesen, róluk csupán az írásaik alapján alkothattam képet. Magdi nénit viszont igen, s ez a körülmény azon túl, hogy segített a múltat és a jelent összekötő szálakat felfedni, közelebb engedtek Hegedüs Loránt és családja történetéhez is. (Jelenleg Magdi néni

emlékezete egy olyan csatorna, melyen keresztül tovább szöhető a család története.)

A szűkebb és tágabb értelemben vett család

Töry Magdolnával néhány hónappal 80. születésnapja előtt beszélgettem Budán, az Orsó utca 27. szám alatti lakásában, ahol 68 éve él már, 11 éve egyedül.³⁰⁴ Töry Magdolna édesanyja, Navratil Alexandra (Alexa) révén tagja a Hegedüs családnak. Alexa (1911–2005) ugyanis anyai ágon Hegedüs, apai ágon Navratil volt. Hegedüs Rózsika (Hegedüs Loránt húga) volt Alexa édesanyja, tehát Magdi néni anyai nagymamája, és Navratil Dezső (Navratil Margit fivére) volt Alexa édesapja, vagyis Magdi néni apai nagyapja. Alexa szülei (Hegedüs Rózsika és Navratil Dezső) válását követően édesanyjával együtt továbbra is a Váczi utca 40. szám alatt lakott, ugyanott, ahol 1925-ig Hegedüs Loránt és családja is. Érdemes megemlíteni, hogy az impozáns épületet 1912 körül Navratilné Széher Jolán építtette, vagyis Alexa édesapjának, Dezsőnek és Hegedüs Loránt feleségének, Margitnak az édesanyja. Ezért nemcsak a Hegedüsök, de a Navratil család tagjai is itt laktak, Dezsőt kivéve, aki válása után csak orvosi rendelőjét hagyta ott meg.

Töry Magdolna a Veres Pálné lánygimnáziumba járt, akárcsak édesanyja és másod-unokatestvére, Hegedüs Mária.³⁰⁵ A műegyetem élelmiszer szakán tanult tovább, majd onnan egy évre

³⁰⁴ Először 2014 januárjában találkoztunk, azt követően márciusban még egy alkalommal. Majd egy hosszú szünet következett, mert Magdi néni megbetegedett. Legközelebb 2015 végén találkoztunk. Alkalmanként három órát is felölelő beszélgetéseinkre január 13-án és 18-án került sor.

³⁰⁵ Az Országos Nőképző Egyesület tanintézete – melyet Veres Pálné (született Beniczky Hermin) alapított, és a nők magasabb fokú képzéséért harcolt – 1869-ben nyitotta meg kapuit 12 tanulóval. Azt hirdette, hogy a tudományos képzettség a szellemi látókört kibővíti, egyben gondolatgazdagságot nyújt, megszabadít az előítéletektől és hiábavalóságoktól és magas emberi méltóságra emel.

a Rákospalotai Élelmiszer-Növényipari vállalathoz került. Egész életében az egyik újpesti textilgyár technológia laborjában dolgozott; annak vezetői székéből ment nyugdíjba. Húszan dolgoztak az irányítása alatt.³⁰⁶

Ahogy a Hegedüs család több tagja, úgy ő is szeretett szabadidejében koncertekre járni. Apjával, Tőry Tiborral³⁰⁷ sokszor megfordultak a Zeneakadémián s egy időben az Erkel Színházban is. Tőry Tibor apai nagyapja (Magdi néni dédnagypapája), Tőry Emil nemes volt, aki német eredetű család sarja lehetett. 65 évet élt (1863–1928). Műegyetemi tanár volt, műépítész, aki 1908-ban Pogány Móriccal együtt alkotta meg a Nemzeti Színház jóváhagyott kiviteli tervét. Őt még Alexa sem ismerte, mert akkor még Tőry Tiborral nem voltak házasok. Tőry Emil felesége, Kollerich Margit (Magdi néni dédnagymamája) nagy valószínűség szerint szintén német eredetű család leszármazottja volt. Ő ugyan szép kort megélt, mégis nagyon öreg volt már, amikor Magdi néni született, így a dédunoka mindössze a szép fehér hajára emlékszik. Valahol a Duna-parton, a mai Rakparton lakott.

Tőry Tibornak két lánytestvére volt. A kisebbik meghalt gyermekkorában, a másikat, Blankát és az ő gyermekeit (két fiút és egy leányt) Magdi néni is ismerte. Közlebbi kapcsolatban azonban csak a lánnyal, Évával volt. Többnyire egy évben egyszer, karácsonykor találkoztak.

³⁰⁶ Elképzelhető, hogy ezt magától el sem mondta volna, ha nem kérdezem. Nagyon szerény, önmagát nem tartja vezető alkatnak.

³⁰⁷ Magdi nénitől kaptam egy önéletrajzot az édesapjáról, 1961-ből. Ebből tudom, hogy 1894-ben született. Édesanyja Kollerich Margit, édesapja Tőry Emil építész volt. Gépészmérnöknek tanult 1912-től. Tanulmányai megszakadtak az első világháború alatt, ahonnan mint tartalékos főhadnagy szerelt le 1918-ban. Ezt követően folytatta a tanulmányait, és kitüntetéssel minősített gépészmérnöki oklevelet kapott. 1961-ig vezető beosztásokban dolgozott. 1921-ben a Ganz Villamossági Gyárnál kezdett, majd 1925-ben a Schlick-Nicholson Gépgyárba hívták. 1930 előtt dolgozott a MÁVAG-ban egy évet, majd a BSZKRT-nál vállalt állást. 1950 és 1955 között az Erőmű Beruházási Vállalatnál dolgozott, majd 1955 végétől a későbbi nevén Üzemexport Iroda két osztályának is vezetője volt. Németül, angolul és franciául is beszélt.

Tőry Magdolnának egy testvére van, Edith (építészmérnök), aki 1956-ban, 25 évesen hagyta el Magyarországot. Magdi néni akkor még csak 20 éves volt. Azóta csak ritkán látják egymást. A rendszerváltásig kizárólag leveleztek, később Edith több alkalommal is haz látogatott az Amerikai Egyesült Államokból. Az utóbbi tíz évben azonban nem találkoztak személyesen. Az idősebb lány 2005-ben édesanyja temetésén volt otthon utoljára. Ellenben a mai napig váltanak levelet.

Tőry Magdolna 2016-ban is számos rokonával tartja a kapcsolatot. Köztük Navratil Dezső második házasságából született gyermekével, Navratil Egonnal, aki Alexa féltestvére, és Ausztráliában él.³⁰⁸ Navratil Alexa és Magdi néni csak Rózsika halála után (1948-at követően) vették fel vele a kapcsolatot. Mária és Zsindely Sándor is megemlékezett arról, hogy Rózsika válása után nemcsak ő, de testvére családja, Hegedüs Loránték is szakítottak a volt férjjel. Ez azért volt problematikus, mert Navratil Dezső Hegedüs Loránt feleségének, Navratil Margitnak a testvére volt, egyben gyermekeik, Mária, Margit és Jolán nagybátyja, Alexának édesapja, Magdi néninek pedig anyai nagypapája.

A lőrintei birtokon élő rokonok közül – Mária elbeszélésében – Jókay Etelka és férje, Ihász Lajos, valamint gyámfiuk, Jókay-Ihász Miklós és felesége, Erzsike (Enci) neve került említésre. Magdi néni közülük csak Erzsikét ismerte, illetve Miklós és Erzsike három gyermekét, Lajost, Miklóst és Sándort. Emlékei szerint a fiúkkal egyszer találkozott Hathalmon. Valószínűleg a második világháború (talán Budapest ostroma) idején, mivel emlékei szerint az iskolák zárva voltak. Lajos, Miklós és Sándor is ezért lehetek csak otthon, különben internátusban voltak. Sándorral (ma Alex Jókay) Magdi néni ma is levelezik. Ő és testvére, Lajos 1945 óta Amerikában élnek. Miklós, az apa 1945-ben meghalt, a fiúk

³⁰⁸ Navratil Egon, Navratil Dezső fia (Alexa féltestvére) 1944-ben egész családjával együtt Németországba menekült, majd onnan Navratil Dezső, a felesége és fiuk Ausztráliába. Lányuk, Egon húga Németországban ment férjhez. Egonéknak két lánya van, akiknek már szintén vannak gyerekeik. (Tőry Magdolna emlékezete alapján.)

édesanyja, Erzsike pedig csak 1956-ban tudott csatlakozni a 17 éve az USA-ban élő családtagjaihoz.³⁰⁹

Tőry Magdolna és Hegedüs Mária kapcsolata

A családi történet szempontjából érdemes megismerni Magdi néni és Mária, illetve Magdi néni és ifj. Zsindely Sándor kapcsolatát. Tőry Magdolnának – saját megítélése szerint – Hegedüs Máriával és gyermekeivel, ifj. Zsindely Sándorral és Zsindely Zsuzsival, Navratil Ákossal (édesanyja nagybátyjával) és annak feleségével, Pfeifer Lenkével volt szoros kapcsolata.

Tőry Magdolna és Hegedüs Mária (Mariska néni) között 29 év volt a korkülönbség. Magdi néni születésekor Mariska néni fia, Zsindely Sándor már négyéves volt. Voltaképpen Magdi néni édesanyja, Alexa volt Mária kortársa, köztük mindössze öt év volt; kapcsolatukról annyit lehet tudni – ahogy azt fentebb már említettem –, hogy egy házban laktak, és egy iskolába jártak. Az is valószínű, hogy ez a Mária és Alexa közötti gyermekkori kötelék alapjául, sőt mintául is szolgálhatott gyermekeik (Tőry Magdolna, Zsindely Sándor és Zsuzsi) kapcsolatához.

Alexa és Mária kapcsolata 1928-ban, Alexa házasságát követően megváltozott. Ekkor már három éve nem laktak együtt. Máriának 1925-ben felköltöztek a Gellérthegyre, és Mária elkezdte az egyetemet (zoológiát tanult). Igazi változást azonban az hozott, hogy Alexa férjhez ment Tőry Tiborhoz, aki nem szívelte a Hegedüs családot. Erről árulkodik egy Magdi néni által elbeszélte történet, mely szerint Navratil Margit és Hegedüs Margit tragédiáját követően – a nyári jövés-menés miatt – a hatóságok elsőként Tőry Tibort találták meg, aki ennek egyáltalán nem örült. Ez a két ág (Tőry és Hegedüs) ugyanis nem tartotta egymással a kapcsolatot. Ennek hátterében Tőry Tibor és anyósa, Hegedüs

Rózsika kiegyensúlyozatlan kapcsolata állhatott. Ide kívánczik, hogy csak Rózsika, Alexa, Magdi néni és nővére, Edith érintkezett mindkét családdal. Őket ez a körülmény is összekötötte. Erre azonban majd később térek ki.

Magdi néni csak a már öreg és beteg Hegedüs Máriáról mesélt. „Mariska néni Alzheimer kórban szenvedett. Amikor beteg volt, anyám és én [Navratil Alexa és Magdi néni] sokat jártunk hozzá az Orom utcai 4. szám alá. Mariska néni ott is halt meg.” Ez már a rendszerváltást követően, 1991-ben történt. Ma is ott áll a vörös téglás épület a Gellérthegyen. Magdi néni úgy tudja, egy amerikai-nak adták el azt a lakást, melyben Mariska néni élete végén lakott.

Hárman elválaszthatatlanok

Magdi néninek nagymamájával, Hegedüs Rózsikával és édesanyjával, Alexával volt nagyon szoros kapcsolata. Ők a családon belül egy külön csoportot alkottak. E csoport kontúrja egészen Rózsika haláláig éles volt. Ez összetartozásukat, egyben a többiektől való elkülönülésüket is egyértelműen jelezte.

Annak ellenére volt ez így, hogy a csoport tagjai csak néhány évig (1945–1948) laktak együtt. Rózsika ugyanis a dédapja, Hegedüs Sándor által építtetett Pipa utcai házban lakott, Alexa és családja pedig az Irányi utca 12-ben. Alexa korán, 17 évesen (1928) ment férjhez Tőry Tiborhoz. Lányuk, Magdi néni már kilencéves volt, amikor Budapest ostroma alatt az Irányi utcai ház leégett, s akkor Alexa, Tibor, a kis Magdi és Edit a Pipa utcába költöztek. A gyermek Magdi itt sokat volt együtt nagymamájával, Rózsikával. Ezt megelőzően azonban, amikor a Pipa utca egy ideig frontvonal volt, az oroszok mindenkit kitelepítettek. Így Tőry Tibor és a gyerekek, Edit és Magdi ifj. Hegedüs Sándorhoz költöztek a Semmelweis utcába. Tőry Tibor és Hegedüs Sándor viszonya tehát aránylag jó volt. Erre utal az is, hogy a fentebb említett kettős tragédia után (1942 nyarán) ifj. Hegedüs Sándor tette meg a szükséges lépéseket. Ő vitte Hegedüs Lorántot egy

³⁰⁹ Jókay Lajos: Jókay-utódok a világban. <http://www.jokay.hu/index.php?n=old&kod=14> (Letöltés: 2016. 04. 21.)

svábhegyi szanatóriumba, és ő utazott le Bajra közölni a rossz hírt unokahúgával, Máriával.³¹⁰

Mivel Alexa még az Irányi utcában súlyos combcsontlövést, majd csontvelőgyulladást kapott és sebe elfertőződött, kilenc hónapig volt kórházban. 1945 és 1948 között, ahogy arra már utaltam, Magdi néniék (a család) együtt laktak Rózsikával a Pipa utcában. Tehát Tőry Magdolna 9 és 12 éves kora között sokat volt együtt a nagymamájával. Főleg kártyáztak: römiztek, pasziánszoztak. A nyarakat pedig Balatonföldváron (Rózsika nyaralójában) töltötték. A középosztálynak voltak itt villái. Magdi néni emlékei szerint „Nagymama gyakran meghívta ide a barátait, szerette a társaságot. Emeletes házunk volt toronnyal, vendégszobákkal. Az ostrom után elvette az állam, de addigra apám javaslatára eladták egy ügyvédnek. Üdülő lett belőle.” Amikor még megvolt a nyaraló, Magdinak és Editnek is volt itt gyerek társasága, akárcsak felmenőiknek a Zugligeti kertben, a Svábhegyi Hegedüs-birtokon vagy Lőrintén. A Tőry lányok Bókay Árpád gyermekeivel játszottak együtt, erre Magdi néni a mai napig emlékszik. Rózsikának volt egy öreg háztartásbelije, aki egészen haláláig, csaknem 50 évig vele volt. H. Róza volt a neve, talán Horváth, de ez csak feltetelezés. Magdi néni szerette a főztjét gyermekkorában. Rózsika halála után Róza visszament szülőfalujába, Ácsra.

Hegedüs Rózsika kapcsolata a szüleivel

Hegedüs Rózsika és édesapja, Hegedüs Sándor között nagyon szoros volt a kapcsolat, szinte rajongtak egymásért. Rózsika volt az egyetlen lány a családban. Volt egy ikertestvére (Károly), de ő hat hónapos korában meghalt. Hegedüs Sándor Párizsban volt, amikor olvasta az újságban a hírt az ikrek születéséről – ezt a történetet Rózsika révén minden emlékező felidézte. Apja sokat volt Rózsika

³¹⁰ Mindenesetre Magdi néni az egyetlen, aki megemlíti Tőry Tibor szerepét ebben a kérdésben.

lányával, kisebb nagyobb utazásokat is tettek együtt. (Hasonlóan Hegedüs Loránt és Mária utazásaihoz.) Rózsika 25 éves volt, amikor apja 1906-ban meghalt. Magdi néni elmesélte, hogy a Pipa utcai házban volt egy bronzból készült Hegedüs Sándor-mellszobor Rózsika szobájában, ezt a nagymamája minden nap megcsókolta.

Rózsika az édesanyját, Jókay Jolánt nem nagyon szerette. Jolánt a visszaemlékezők többségéhez hasonlóan Magdi néni is kardos asszonynak írta le. Úgy tudja, anya és lánya azért nem jöttek ki egymással, mert Rózsika nem szeretett a konyhában sürgögni-forogni, sőt nem volt hajlandó megtanulni mindazt, amit a korban egy háziasszonytól elvártak. A fazekakkal szemben Rózsika az utazást, a fotózást és az irodalmat részesítette előnyben. A klasszikusokat eredetiben olvasta, évente 3–5 ezer oldalt is, s olvasmányairól naplót vezetett. Nem egyszerűen leírta a művek tartalmát, inkább értő módon elemezte őket. A városligeti lányiskolába járt. Franciául tanult, de tudott angolul és németül is. Nyelvérzékét lánya, Alexa is örökölte.³¹¹

Amikor Rózsika 1948-ban meghalt (Magdi néni 12 éves korában), a családi kapcsolatok is átalakultak. A legnagyobb változást az hozta, hogy Alexa és lánya felvették a kapcsolatot Navratil Dezső családjával. A kapcsolat Navratil Alexa élete végéig megmaradt. Még a rendszerváltás előtt (1986) meglátogatta Navratil Dezső leszármazottait Ausztráliában.

Az unokák és a Navratilok

Ifj. Zsindely Sándorral (1932–2012) Magdi néni rendszeresen találkozott. Kapcsolatuk gyermekkorukig visszavezethető. Mindössze négy évvel volt idősebb Sándor. Magdi néni elmon-

³¹¹ Navratil Alexa férje halála után kénytelen volt munkát vállalni. A háború alatt szerzett sebe sajnos maradandó sérüléseket is okozott, ezért később is ortopéd cipőt kellett hordania. Így ülő munkát vállalt, telefonközpontos volt az Astoria Szállóban. Több idegen nyelvet is nagyon jól beszélt. Angolt és németet tanított is otthon, előfordult az is, hogy egy gyárban csoportja volt.

dása alapján másod-unokatestvére (nagyszüleik voltak testvérek – Hegedüs Loránt és Rózsika) „kellemes személyiség volt; okos, szerény és zárkózott ember, akinek nem volt túl sok ismerőse. A család nagyon fontos volt számára. Édesanyját, Hegedüs Máriát nagyon szerette. Vegyész volt, az alumíniumgyártással kapcsolatban végzett kutatásokat.³¹² Nyugdíjas éveiben az MTA Kézirattárban dolgozott, és műszaki fordításokat csinált.”

Navratil Ákos és felesége, Pfeifer Lenke az Apponyi téren (ma Ferenciek tere) laktak. Magdi néni gyermekkorában elég sűrűn volt náluk. Abonyban, Szolnok mellett volt birtokuk (Navratil örökség). Magdi néni itt is járt nyaranta. Egy másik történet szerint, melyet a családi emlékezet – valószínűleg nagymamája – őrzött meg számára, Ákos bácsinak nagyon korán volt már autója, sőt sofőrje is. A másik, szintén a családtagok által emlegetett história szerint, mielőtt 1946-ban bevezették a forintot, Rákosi kikérte Navratil Ákos véleményét. Magdi néni ugyancsak megemlítette, hogy Ákos bácsi és a felesége is stroke következtében bénult le féloldalt.

Ifj. Hegedüs Sándor, Hegedüs Loránt és a Jókayak

Tőry Magdolna 13 éves volt, amikor szüleivel felköltöztek az Orsó utca 27. szám alatti földszinti lakásba. Ez azután történt, hogy Rózsika 1948-ban meghalt. Akkor került a Pipa utcából az Orsó utca pin-céjébe az említett hét utazóládányi dokumentum, melyeket Rózsika gyűjtött össze. Az egyes családtagok által írt könyvek, így Hegedüs Loránt történeti, irodalmi és szociológiai írásai mellett Loránt test-vérének, Sándornak a könyvei is ott sorakoznak Magdi néni polcain.

Magdi néni összesen egy olyan alkalmat tudott felidézni, amikor nagymamája testvérevel, Hegedüs Loránttal találkozott. Ez valamikor Magdi néni hétéves kora előtt történt, de már a má-

³¹² A kémia területén végzett az 1980-as években és az 1990-es évek elején tudománymetria kutatásokat. Angol és német nyelven is publikált. Vinkler Péter: Tudománymetria kutatások Magyarországon. *Magyar Tudomány* 2008/11, 1372. <http://www.matud.iif.hu/08nov/11.html> (Letöltés: 2016. 04. 23.)

sodik világháború idején. Többet tudott viszont mondani Loránt öccséről, Sándorról. Nála letek menedékre, amikor az Irányi utca 12-ben lévő lakásuk kiégett. Sándort a többi családtaghoz hasonlóan (Hegedüs Mária, ifj. Zsindely Sándor) ő is bolondosnak írta le. „Írt egy drámát, de csak egyszer adták elő... Csak időse korára nősült meg, feleségét Gizinek hívták, őt csak futólag ismertem... Amíg nem házasodott meg, addig családjának élt, közben pedig nagy írónak képzelte magát. Nagy klasszikusok írásairól azt állította, hogy az ő alkotásai. Hogy gondolhatta, hogy mások nem ismerik azokat?... Sanyi bácsi az Újpesti temetőben van eltemetve.”

Magdi néni elbeszélésében szó esett még az idősebb és fiatalabb Ocskay Sándorról. Az előbbi Hegedüs Jolán (Hegedüs Loránt és Navratil Margit legidősebb leánya) férje, utóbbi beteg gyermekük volt. Mindketten eltűntek. Jolán skizofréniával nagyjából az 1920-as közepétől lehetett szanatóriumban, és nem tartották a kapcsolatot. Ezt az információt Tőry Magdolna Zsindely Sándortól hallotta.

Érdekes, hogy Magdi néni a neves ősről nemigen szólt. A Jókai Mórral kapcsolatos történetekre én kérdeztem rá. Hegedüs Rózsika ugyanis sokat tett ezek megőrzéséért, ahogy a család más Jókay leszármazottai is. Megemlítette viszont Jókai Róza és Feszty Árpád lányát, Masát. Őt jól ismerte. Mariska nénihez is gyakran eljárt. Állítólag rengeteg állatot tartott. Élete végén vidéki parókiákba költözött be, és ott festett.³¹³ Sokkal idősebb volt Magdi néninél. Kapcsolatukat közepesen szorosnak értékelte.

Következtetések

Tőry Magdolna családi reprezentációja, ahogy arra a fejezet bevezetőjében már utaltam, leginkább a család határait segítette megállapítani. E szerint a család külön szegmensét alkotta a nagymama,

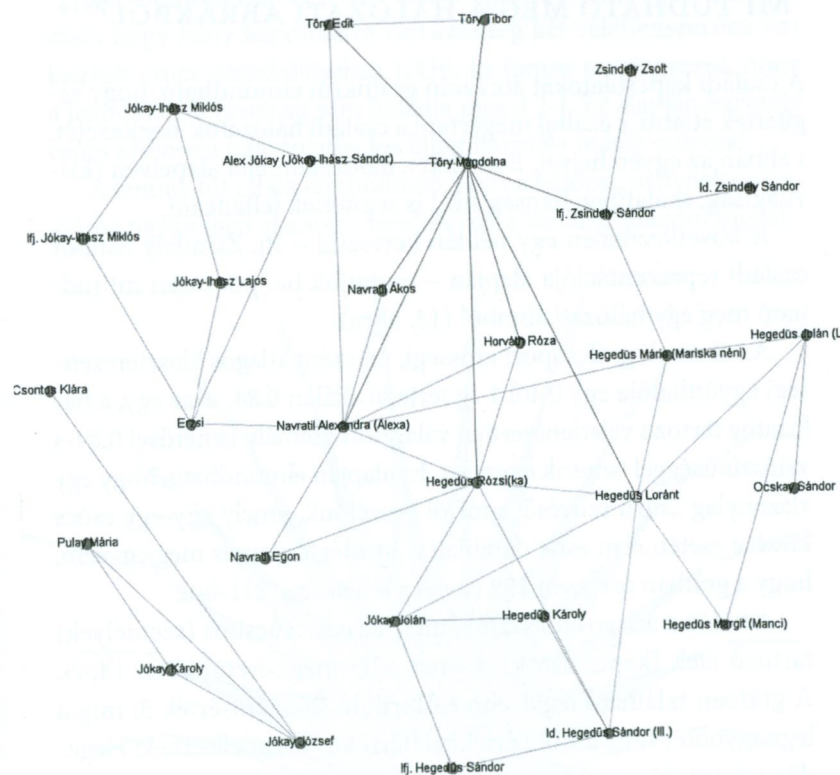
³¹³ Érdekeség, hogy a Váczi utcai Apácák Templomában van egy Mária-kép, melyen Magdi néni testvérenek, Edithnek az arca van megfestve.

az édesanyja és ő. 12 éves koráig, nagymamája elvesztéséig, ők
hárman külön világot alkottak a szűk családon belül.

Tőry Magdolna nagyapjával, Navratil Dezsővel a nagyszülők válása miatt Rózsika haláláig egyáltalán nem tartotta, nem tartotta a kapcsolatot. Amikor azonban Hegedüs Rózsika elhunyt, ez a helyzet megváltozott. Rózsikával együtt meghalt a Navratil Dezsővel szembeni ellenséges viszony is. Ettől kezdve azonban Navratil Alexa, Tőry Magdolna és Tőry Edit alkotott külön csoportot, mely Edit 1956-os kivándorlását követően kétfős csapattá lett. Tőry Magdolna 2005-ig, azaz 69 évig együtt élt édesanyjával, Navratil Alexával.

Attól eltekintve, hogy az édesanya és lánya kapcsolata szoros volt, nem izolálódtak a család többi tagjától. Mivel azonban a rokonok nagy része külföldön élt, ezért kapcsolataik nagy része gyenge és kevésbé intenzív nexussá alakult. A család határai ezáltal térben rendkívül kiterjedtek, s ma is behálózzák Európát, Amerikát és Ausztráliát is. Dacára a több ezer kilométernyi távolságoknak, a család közelebbi és távolabbi tagjai között váltott levelek és telefonok azt jelzik, hogy mindannyian fontosnak tartják a kapcsolatok megőrzését, bár ez az újabb és újabb nemzedékek számára egyre nehezebb feladat.

A másik lényeges dolog, hogy Magdi néni elmondása alapján arra következtethetünk, hogy a család határai nem élesek. Navratil Dezső és családjának tagjai számára ugyanis, – ahogy arra a helyzet alkalmat teremtett (Rózsika halála után) – lehetőség nyílt a családhoz való kapcsolódásra; másszóval a családi határok rugalmasan átalakultak.

16. ábra. Hegedüs Loránt családi-rokoni hálózata (Tőry Magdolna)

Az eredmények összefoglalása

Különösen sok adat állt rendelkezésre Hegedüs családi kapcsolatait illetően. A harmadik részben Hegedüs legfiatalabb lánya és a hozzá legközelebb álló unokája nézőpontjából is megismerhettük a családot és magát Hegedüs Lorántot is. A két családi reprezentációt kiegészítette a Loránt húgának unokája által elmesélt családtörténet, mely segített a család leszármazottjainak történetét is megismerni, s ezáltal a múlt és jelen szálait összerendezni. Hegedüs családi szerepeinek feltárása elősegítette a szakember habitusának és a makrotörténelem szempontjából fontos – szakmai és politikai – szerepeinek jobb megértését is.

A kutatás során – a második és harmadik részben – felhasznált primer források, nyomtatott anyagok, könyvek, újságcikkek és az elemzések alapján az alábbi következtetések vonhatók le.

1. Megfelelő forrásadottságok mellett – lásd Vissering hálózatát – az információk áramlása nem hivatalos szinten is nyomon követhető. Az informális kommunikáció jelentősége az első világháborút követő időszakban különösen fontos.
2. A mikroszintű kutatás során szerzett információk makrotörténeti összefüggések magyarázatához is felhasználhatók.
3. Pszichológiai, szociálpszichológiai és szociológiai fogalmak és elméletek segíthetik a történeti kutatást.
4. Egy ember életének alakulását nagyban befolyásolja szűkebb és tágabb szociális környezete.
5. Ha valamilyen oknál fogva az egyén gyenge kapcsolatai megszűnnek (például Hegedüs betegsége idején, amikor csak az erős kötelekeinek fenntartására volt energiája), akkor a külvilággal való kapcsolata is megszűnik. Egészen addig fennáll ez az állapot, ameddig a gyenge kapcsolatok révén újra össze nem hálózza magát a külvilággal.

6. Egy csomópont „megmondhatja” más csomópontoknak, hova kapcsolódjanak (Rózsika nem engedte a családtagjainak, hogy elvált férjével érintkezzenek). Miután a gátló csomópont megszűnik (Rózsika meghal), a többi újra szabadon mozoghat (felveszik a kapcsolatot a volt férjével és utódaival).
7. Bizonyos helyzetekben egy erős kapcsolat megszűnik vagy bizonytalanná válik, és szerepét átveszi egy olyan erős kapcsolat, melynek elsődleges funkciója eredetileg valami más volt. Hegedüs barátjára bízta lányait, amikor arról volt szó, hogy elhurcolják. A barátnak egy családtag funkcióját kellett ellátnia. A kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy az illetőt milyen jellemzői teszik képessé arra, hogy megfeleljen a feladatnak.

A három utolsó következtetés már a kutatás egy következő fázisához, illetve a leírt megfigyeléseknek egy teljesen új forrásanyagon történő tanulmányozásához kapcsolódik.

Záró gondolat

Mesteremtől, Ormos Máriától azt tanultam, hogy akkor jár el helyesen az ember, ha megmondja: „ennyit tudok, ezt és ezt viszont nem tudom”.³¹⁶ Ennek az intelemnnek az egyik olvasata, hogy a réseket (amit nem tudunk) nem szabad tetszőleges anyagokkal kitölteni, mert különben torzítunk. A másik olvasat, hogy pontosan meg kell határozni, mi a célja a kutatásnak, s azt is, hogy mi nem az. Nem csak azért, hogy megkönnyítsük a helyzetünket, s könnyebben el tudjuk dönteni mi tartozik a témához, hanem azért is, hogy ne okozunk csalódást az olvasónak. A bevezetőben hangsúlyoztam, hogy tapasztalatszerzés céljából használom a hálózatszemponthú megközelítést. Vagyis a munka kísérlet, nem mellékesen kísérlet *egy adott* téma feldolgozására a *forrásadottságokat* és minden egyéb lehetőséget figyelembe véve. Nem volt célom a megközelítés kizárólagosságát még csak sugallni sem. Valójában a legtöbb, amit szerettem volna elérni, hogy más módszerek mellett, kizárólag azokkal együtt alkalmazva, ennek az eszköznek a létjogosultsága se kérdőjeleződhesse meg a történettudomány területén.

³¹⁶ Ormos Mária: A történész dolga. *Századok* 148/4, 2014, 835–843.

Források és felhasznált irodalom

Források

(levéltári és nyomtatott)

- Blom, Durk van: Levensbericht van Gerard Vissering (1865–1937). In *Jaarboek der Koninllijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen*, 1937–1938, 1–10.
- Columbia Daily Spectator Vol. LII. Number 38, 11 November 1921. Elektronikusan: <http://spectatorarchive.library.columbia.edu/cgi-bin/columbia?a=d&d=cs19211111-01.2.35&srpos=2&e=-----en-20--1--txt-txIN-hegedus----->
- De Nederlandsche Bank, Archief G. Vissering (NBAV) 6. doboz/94. dosszié; 16. doboz/57. dosszié; 2. doboz; 20. doboz/57. dosszié.
- De Nederlandsche Bank. *Jaarboekje*, 1938, 141–150.
- De president-directeur der Nederlandsche Bank gaat heen. *Algemeen Handelsblad*, 1937. 10. 07.
- Een gentleman. *Haarlemische Courant*, Bijzetting van mr. Vissering. *Telegraaf*, 1937. 12. 24.
- Fabinyi Tihamér: Hegedüs Loránt. *Közgazdasági Szemle* 86, 1943/1–2, 1–6.
- Hegedüs István: Menj, nincs időm! *Család és Iskola*. Kolozsmegyei Tanító-testület, 1875, I.
- Hegedüs István: Gyöngédség és tekintély. *Család és Iskola*. Kolozsmegyei Tanító-testület, 1877.
- Hegedüs Loránt: *A székelv kivándorlás Romániába*. Budapest, 1902.

- Hegedüs Loránt: *A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarok*. Különnyomat a Budapesti Szemléből, Budapest, 1905.
- Hegedüs Loránt: *A magyarság jövője a háború után*. Athenaeum, Budapest, 1916.
- Hegedüs Loránt pénzügyminiszteri expozéja. A Nemzetgyűlés 139. ülése 1920. december 20-án, 283. Elektronikusan: http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1920_7&pg=0&l=hun
- Hegedüs Loránt: *Lesz-e béke?* A Nemzeti Gazdálkodás Kiskönyvtára 1. Dr. Móricz Miklós kiadása, Budapest, 1920.
- Hegedüs Loránt: Gróf Tisza István a világtörténelemben. In Hegedüs Loránt: *A halhatatlanok útja*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, Budapest, 1926.
- Hegedüs Loránt: Krisztus zörgetése. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságban tartott előadás. In Hegedüs Loránt: *A halhatatlanok útja*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, Budapest, 1926.
- Hegedüs Loránt: *A könnyek könyve*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, Budapest, 1929.
- Hegedüs Loránt: *Túl az Óperencián. Mesekönyv a kis unokámnak*. Sylvester Részvénytársaság, Budapest, 1935.
- Hegedüs Loránt: *Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája*. Athenaeum, Budapest, 1937.
- Hegedüs Loránt: A pénz sorsa és misztériuma. In Hegedüs Loránt (szerk.): *A mai világ képe. Gazdasági élet*. III. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.
- Hegedüs Loránt emlékezete. *A Sub Auspiciis Regis Et Gubernatoris Doktorok Baráti Körének megemlékezése volt elnökéről*. Gazdasági Jog, Budapest, 1944.
- Hegedüs Mária: Verba volant, scripta manent. In Zsindely Sándor: *Családi krónika*. Budapest, 1977. (Kézirat.)
- Ishoven, A. R. van: In memoriam Mr. G. Vissering, Verzekeringssondsen van beamtten van De Nederlandsche Bank. *Jaarboekje*, 1938, 141–150.
- Mr. G. Vissering 70 jaar. *Avondblad*, 1935. 02. 28.
- Mr. G. Vissering 70 jaar. *Ochtenblad*, 1935. 03. 02.
- Mr. G. Vissering Overleden. *Algemeen Handelsblad*, 1937. 12. 02.
- Mr. G. Vissering Overleden. *Telegraaf*, 1937. 12. 20.
- Nationaal Archief, Den Haag (NA), 2.21.183.88, 309-es kollekció: *A Vissering család* (Familie Vissering), 17,18, 42.
- Navratil Ákos: *Emlékezések 1817–1951*. (Részletek ifj. Zsindely Sándor: *Családi krónika*. 1–2. kötet. Budapest, 2007. (Kézirat))
- Pálmay József: *Udvarhelyvármegye nemes családjai*. Székelyudvarhely, 1901 (reprint: 1999).
- Sándor Pál: Sándor Pállal a börtönben. In *Az OMKE Sándor Pál emlékalbuma, 1901–1930*. Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés, Budapest, 1930.
- Scitovsky Tibor: *Egy „büszke magyar” emlékiratai*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1997.
- Siepmann, H. A.: The International Financial Conference at Brussels. *Economic Journal* 30, 1920. december.
- Tetrode, Pieter Johan Conrad: Twintig groote Nederlanders. XVI. Mr. G. Vissering. *Het Leven*. Amsterdam, 1923/51. szám, 1653–1655.
- Vissering, Gerard: *Personentarieven van spoorwegen. Stelsels en kritiek. Proefschrift. Doctor in de rechtswetenschap*. E. J. Brill, Leiden, 1890.
- Vissering, Gerard – Roest, W. A.: *On Chinese Currency. Preliminary Remarks about the Monetary Reform of China. Volume One: The Monetary Problem*. J. H. De Bussy, Amsterdam, 1912.
- Vissering, Gerard: *On Chinese Currency. Volume Two: The Banking Problem*. J. H. De Bussy, Amsterdam, 1914.
- Vissering, Gerard: *Handel en Bedrijf*. Rotterdam, 1918. 04. 04.
- Vissering, Gerard: In memoriam Joost van Vollenhoven. Overdruk van het Algemeen Handelsblad van Donderdag 29 November 1923, 1–6.
- Vissering, Willem: *On Chinese Currency. Coin and Paper Money*. E. J. Brill, Leiden, 1877.

- Wortman, Dr. Ir. H.: Ter herdenking. Mr. G. Vissering (1865–1937). *De Ingenieur* 1938/3.
- Zsindely Sándor: *Családi krónika*. 1–2. kötet. Budapest, 2007. (Kézirat.)
- Zsindely Sándor: *Hegedüs Loránt élete és munkássága*. Születésének százharmincötödik évfordulójára. Budapest, 2007 (kézirat). In Zsindely Sándor: *Családi krónika*. 2. kötet. Budapest, 2007.

Felhasznált irodalom
(könyvek és közlemények)

- Ablonczy Balázs: A kegyelmes úr napjai. Kísérlet Teleki Pál miniszterelnök határidőnaplójának elemzésére. *Korall*, 17, 2004. Elektronikusan: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00012/pdf/KOR04_17.pdf
- Agora Zsuzsanna: *A náciizmus történeti pszichológiája*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2019. (Kézirat.)
- Agora Zsuzsanna: A politikus is ember. Rendhagyó recenzió Vonyó József Gömbös Gyula című életrajzához. *Korall*, 60, 2015, 163–169.
- Ahamed, Liaquat: *A pénzvilág urai. Központi bankárok, akik csődbe vitték a világot*. Corvina, Budapest, 2012.
- Albert Fruzsina – Dávid Beáta – Kőrösi Zsuzsanna: Kísérlet életútinterjúk kapcsolathálózati elemzésére. In *1956-os Intézet Évkönyv*, VIII. Budapest, 2000, 323–337. Elektronikusan: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a358.pdf>
- Allport, Floyd Henry: *Social Psychology*. Houghton Mifflin, Boston, 1924.
- Allport, Gordon Willard: *A személyiség alakulása*. Gondolat, Budapest, 1980.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest, 1991.

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert: Társadalmak rejtett hálózata, avagy mit remélhet a társadalomkutatás a kapcsolathálózati megközelítéstől? In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest, 1991, 5–19.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert: A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, 2009/18, 29–57.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert: Change and Stability in Social Network Resources: The Case of Hungary under Transformation. In N. Lin – R. Burt – K. Cook (szerk.): *Social Capital: Theory and Research*. Aldine de Gruyter, New York, 2001.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert: *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium Budapest, 2012. Elektronikusan: http://angelusz.elte.hu/sites/default/files/Angelusz-Tardos_Halozatok-stilusok-strukturak.pdf
- Balaskó Mária – Balázs Géza – Kovács László (szerk.): *Hálózat-kutatás. Hálózatok a társadalomban és a nyelvben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010.
- Balázs Géza – Kovács László – Szőke Viktória (szerk.): *Hálózat-kutatás. Interdiszciplináris megközelítések*. INTER–MSZT–BOM–Eötvös, Budapest, 2012.
- Balázs Géza – Kovács László – Szőke Viktória (szerk.): *Hálózat-kutatás. Diszciplínák és metszéspontok*. INTER–MSZT–BOM–SZTE JGYPK, Budapest–Szeged, 2013.
- Balázs Géza – Kovács László – Szőke Viktória (szerk.): *Hálózat-kutatás hálózatok és (Inter)diszciplínák*. INTER–Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 2016.
- Balázs Géza: Hálózat-kutatás, közösség, nyelv. *Századvég*, 2014/72. szám, 23–42.
- Bálint Ágnes: *A tanulástudomány alapjai. A tanulás és a tanítás pszichológiája*. 2020. (Kézirat.)
- Bálint Ágnes: Less Is More but More Is Different: Distinction Between High Resolution and Low Resolution Psychobio-

- graphy. In Claude-Hélène Mayer – Zoltan Kovary (szerk.): *New Trends in Psychobiography*. Springer, 2019.
- Bálint Ágnes: *Pszichobiográfia és irodalom*. Kronosz, Pécs, 2014.
- Bany, Mary A. – Johnson, Louis V.: *Classroom Group Behaviour*. Macmillan, New York, 1964.
- Barabási Albert-László: *A hálózatok tudománya*. Libri, Budapest, 2016.
- Barabási Albert-László: A hetedik láncszem – A gazdag egyre gazdagabb. In Takács Károly (szerk.): *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*, Digitális tananyag, BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet 2011. Elektronikusan: http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/ch02s02.html
- Barabási Albert-László: *Behálózva*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2003.
- Barnes, John Arundel: Class and Committees in a Norwegian Irish Parish. *Human Relations*, 1954/7, 39–58. Elektronikusan: <https://pierremerckle.fr/wp-content/uploads/2012/03/Barnes.pdf>.
- Belovári Anita: Egy történelmi példa – hálózatok a népművelés történetében a II. világháborúig. *Acta Scientiarum Socialium*, 2017/43, 23–35.
- Berán Eszter – Pléh Csaba: Na és ha zárkózott vagy? A személyiség és a hálózatok. In Pléh Csaba – Unoka Zsolt (szerk.): *Hány barátod is van?* Oriold és Társai Kft., Budapest, 2016.
- Berg, Christa: Familienkindheit. In Petra Larassa (szerk.): *Kindsein kein Kinderspiel. Das Jahrhundert des Kindes 1900–1999*. Ausstellung der Frankeschen Stiftungen, Halle, 2000.
- Bertalan Péter: *A pálos rend és az állambiztonság küzdelme. Hálózatok szorításában*. Budapest, 2015.
- Böröcz József: A Nagy Hálózati Játzsma: Adalékok a nyugat-európai államiság globális, történelmi politikaszociológiájához. *Politikatudományi Szemle*, 17/1, 2008, 41–63.
- Bozsonyi Károly – Horváth Zsolt – Kmetty Zoltán: A hatalom hálója. A Kádár-kori hatalmi elit hálózati struktúrája az együttvadászási szokások alapján. *Korall*, 47, 2012, 157–184.
- Brandt, Juliane: Társadalmi hálózatok és hálózatelemzés – egy lehetséges átmenet a mikro- és makrolépték között? In *Rendi társadalom – polgári társadalom 12. Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*. Miskolc, 2003/12. 96–109. Elektronikusan: http://hajnalkor.hu/files/rendi_es_polgari_012.pdf
- Bruner, J.: Life as Narrative. *Social Research*, 54/1, 1987, 11–32.
- Buchanan, Mark: *Nexus, avagy kicsi a világ. A hálózatok úttörő tudománya*. Typotex, Budapest, 2003. http://alltorr.gportal.hu/portal/alltorr/upload/716677_1327854634_08595.pdf
- Burt, Robert S.: *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception, and Action*. Academic Press, New York, 1982.
- Coleman, James S.: *Metatheory: Explanation in Social Science. In Foundations of Social Theory*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA – London, 1–23.
- Cose, Lewis: *The Functions of Social Conflict*. Routledge and Kegan, London, 1956.
- Coser, Rose: The Complexity of Roles as Seedbed of Individual Autonomy. In Lewis A. Cose (szerk.): *The Idea of Social Structure. Essays in Honor of Robert Merton*. Harcourt Brace Jovanovic, New York, 1975, 237–263.
- Courchesne, Eric – Pierce, Karen – Schumann, Cynthia M. – Redcay, Elizabeth – Buckwalter, Joseph A. – Kennedy, Daniel P. – Morgan, John: Mapping Early Brain Development in Autism. *Neuron*, 2007/56. Elektronikusan: [http://www.cell.com/neuron/fulltext/S0896-6273\(07\)00777-5](http://www.cell.com/neuron/fulltext/S0896-6273(07)00777-5)
- Csányi Gábor – Szendrői Balázs: Szociális hálózatok. *Beszélő*, 9. 2004/7–8, 133–139. Elektronikusan: http://beszelo.c3.hu/04/0708/12_5csanyi.htm

- Csermely Péter: *A rejtett hálózatok ereje – Mi segíti a világ stabilizálását*. Vince Kiadó, Budapest, 2005. Elektronikusan: http://linkgroup.semmelweis.hu/weaklinks_HU.php
- Cserpes Tünde – Szijártó M. István: Nyitott elit? A magyar főmél-tóságok a 18. században. *Századok*, 2010/5. 1225–1261.
- Cserpes Tünde: Measuring identity change: analysing fragments from the diary of Sándor Károlyi with social-network analysis. *European Review of History*, 2012/5, 729–748.
- Deák, George: *The Economy and Polity in Early Twentieth Century Hungary. The Role of the National Association of Industrialists*. Columbia University Press, New York, 1990.
- Düring, Marten – Eumann, Ulrich – Stark, Martin – Keyserlingk, Linda von (szerk.): *Handbuch Historische Netzwerkforschung: Grundlagen und Anwendungen*. LIT Verlag, Münster–Hamburg–Berlin–Wien–London, 2016.
- Eichengreen, Barry: *Globalizing Capital. A History of the International Monetary System*. Princeton University Press, New Jersey, 1996.
- Eichengreen, Barry: *Golden Fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*. Oxford University Press, New York, 1992.
- Emirbayer, Mustafa and Goodwin, Jeff: „Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency”, *American Journal of Sociology*, 1994/6 (Vol. 99), 1411–1454.
- Erickson, Bonnie H.: Social Networks and History. A Review Essay. *Historical Methods*, 3, 1997/3, 149–158.
- Erős Ferenc: Identitás: a rejtett hálózattól a nyílt társadalomig. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1999/54, 45–56.
- Euwe, Jilles Jeroen: *‘It is Therefore Both in the German and in the Dutch Interest...’. Dutch-German Relations after the Great War. Interwoven Economies and Political détente, 1918–1933*. PhD Dissertation, Erasmus University, Rotterdam, 2012. Elektronikusan: http://www.eshcc.eur.nl/fileadmin/ASSETS/eshcc/chr/Euwe_Dutch-German_relations_1918-1933_2012.pdf
- Ferber Katalin: Takarékoság, forgalmi adó, vagyonváltság. Stabilizációs kísérlet 1921-ben. *História*, 1987/4. Elektronikusan: <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/87-04/ch10.html>
- Fertig, Ludwig: *Zeitgeist und Erziehungskunst. Eine Einführung in die Kulturgeschichte der Erziehung in Deutschland von 1660 bis 1900*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1984.
- Fitzgerald, Michael: *Autism and Creativity. Is There a Link Between Autism in Men and Exceptional Ability?* Brunner-Routledge, Hove – New York, 2004, 15–18.
- Fuhse, Jan Arendt: *Soziale Netzwerke: Konzepte und Forschungsmethoden*. Konstanz, München, 2016.
- Gerő Márton – Kristóf Luca: Hálóvilág konferencia-beszámoló. Hálózat kutatás, társadalomszerkezet, társadalmi egyenlőtlenségek MTA Szociológiai Kutatóintézet 2011. október 13., Budapest I. Üri utca 49. *socio.hu*. Az MTA Szociológiai Kutatóintézet online folyóirata. 2011/2, 5–11. Elektronikusan: https://socio.hu/uploads/files/2011_2/2gero_kristof.pdf
- Gerő Márton: A mikro- és makroszint közötti átjárhatóság az elemzésben: A hierarchikus szociometria néhány szempontjának bemutatása. In *Kötő-jelek...2010/2011*. 11–34. Elektronikusan: https://www.academia.edu/4865108/A_mikro-_C3%A9s_makroszint_k_C3%B6z_C3%B6tti_C3%A1tj_C3%A1rhat_C3%B3s_C3%A1g_az_elemz_C3%A9sben_A_hierarchikus_szociometria_n_C3%A9h_C3%A1ny_szempontj_C3%A1nak_bemutat_C3%A1sa
- Ginzburg, Carlo: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Kijárat, Budapest, 2010.
- Goldenberg, Irene – Goldenberg, Herbert: *Áttekintés a családról*. I. kötet. Animula Kiadó, Budapest, 2008.
- Goode, William Josiah: *The Family*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1982.
- Granovetter, Mark S.: The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. In Marsden, Peter – Lin, N. (szerk.): *So-*

- cial *Structure and Network Analysis*. Sage Publications, Beverly Hills, 1982, 105–130.
- Granovetter, Mark S: The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*, 1973/6, 1360–1380. Elektronikusan: <https://www.cs.cmu.edu/~jure/pub/papers/granovetter-73ties.pdf>
- Gyáni Gábor recenziója (Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. L'Harmattan, Budapest, 2014) *Korall*, 16 (2015), 60. szám, 151–162. Elektronikusan: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00051/pdf/EPA00414_korall_60.pdf
- Gyáni Gábor: A történetírás és a történelemtanítás konfliktusa. *Iskolakultúra*, 2015/7–8, 62–67.
- Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Történelemelmélet és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest, 2006, 1–28.
- Gyáni Gábor: Az alkotó értelmiség társadalmi forrásai. In *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*. Biró Annamária – Boka László (szerk.): Partium Kiadó, Nagyvárad–Budapest, 2014, 155–166.
- Hain Ferenc: Interdiszciplináris csizma a társadalomlélektan asztalán? A hálózat-gondolat a pszichológiában és a szociálpszichológiában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2005/4. Elektronikusan: <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/Hainmpsz2005.pdf>
- Haines, Valerie A.: Social Network Analysis, Structuration Theory and the Holism-Individualism Debate. *Social Networks*, 1988/2 (Vol. 10), 157–182.
- Hátori József: *Az agy aszimmetriái*. Dialóg-Campus, Budapest – Pécs, 2005.
- Hegedüs András: A hálózat kutatás módszereinek alkalmazása a neveléstörténetben. In *Autonómia és felelősség*. IV/1–4, 2019, 97–106. Elektronikusan: http://nevtud.btk.pte.hu/sites/nevtud.btk.pte.hu/files/files/_af_09_beliv_01.pdf

- Hild Márta: Bevezető Navratil Ákos válogatott tanulmányaiba. In Navratil Ákos: *Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban*. Aula Kiadó, Budapest, 2007, vii–xlvii.
- Hild Márta: Navratil Ákos. In Bekker Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás. A közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig*. Aula Kiadó, Budapest, 2002, 738–741.
- Horváth Gergely Krisztián – Keszei András: Társadalomtörténet és szociológia. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Történelemelmélet és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest, 2006, 385–401.
- Hunyady György: A gazdaságpszichológia útkeresése: adalékok a közgazdaságtan és a pszichológia kapcsolattörténetéhez. In *Gazdaságpszichológia*. Elektronikusan: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_gazdasagpszichologia/ch04s04.html
- Hunyady György: Történelem és pszichológia. In *Szociálpszichológia történelemtanároknak. Tanulmánygyűjtemény*. Válogatta Hunyady György. Ökonet, Budapest, 2002, 421–433.
- Hunyady György: Történelem és pszichológia. *Történelmi Szemle*, 1981/1, 71–78. Elektronikusan: http://www.tti.hu/imagas/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1981_1/hunyady.pdf
- Hunyady György: Történelem és pszichológia: folytatódó diskurzus. In *Szociálpszichológia történelemtanároknak. Tanulmánygyűjtemény*. Válogatta Hunyady György. Ökonet, Budapest, 2002, 434–447.
- Jókay Lajos: *Jókay-utódok a világban*. Elektronikusan: <http://www.jokay.hu/index.php?n=old&kod=14>.
- Jordán Ferenc: Biológiai hálózatok: rész és egész viszonya molekuláktól ökoszisztémákig. *Századvég*, 2014/72, 83–100.
- Karinthy Frigyes: Láncszemek. In uő: *Minden másképpen van*. Kosuth, Budapest, 2012. (első megjelenés: Athenaeum, 1929).
- Kertész János – Vicsek Tamás: Komplex hálózatok a természetben és a társadalomban. *Magyar Tudomány*, 2006/5, 558. Elektronikusan: <http://www.matud.iif.hu/06maj/10.html>

- Kertész János: Hálózatok. Súlyozott hálózatok: A tőzsdétől a mobiltelefoniaiig. *Magyar Tudomány*, 2006/11, 1313. Elektronikusan: <http://www.matud.iif.hu/06nov/05.html>
- Kiss (Agora) Zsuzsanna: *A történeti pszichológia elmélete és gyakorlatának lehetőségei a nemzetiszocializmus példáján*. PhD értekezés, 2011. PTE Interdiszciplináris Doktoriskola, Európa és a magyarság a 18–20. században.
- Knoke, David – Kuklinski, James H.: *Network Analysis*. Sage, Newbury Park, 1982. Részletek magyarul: Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): Válogatás a kapcsolathálózat-elemzés irodalmából. *Szociológiai Figyelő*, 1988/3.
- Koestler, Arthur: *A teremtés*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- Koller, Guido: *Geschichte digital: Historische Welten neu vermessen*. Kohlhammer, 2016.
- Kornis Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. 1. kötet Franklin-Társulat, Budapest, 1933, 10. Elektronikusan: http://mtdaportal.extra.hu/books/kornis_gyula_az_allamferfi_1.pdf
- Kőváry Zoltán: *Pszichobiográfia. Történet, elmélet, módszertan és alkalmazás*. Oriold és Társai, Budapest, 2014.
- Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest, 2014.
- Kriszbacher Gergő: *A hálózat kutatás alkalmazása és annak informatikai aspektusai a történettudományban*. OTDK dolgozat, PTE, Pécs, 2017.
- Kuhn, Thomas: *The Copernican Revolution. Planetary Astronomy in the Development of Western Thought*. Harvard University Press. Cambridge, MA. 1999.
- Laczó Ferenc recenzió (Carlo Ginzburg: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Kijarat, Budapest, 2010) Multidiszciplináris zsonglőr. *Korall*, 12 (2011), 46. szám, 162–166. Elektronikusan: http://epa.oszk.hu/00400/00414/00037/pdf/Korall_46_11_Laczo.pdf
- László János: Narratív pszichológia. *Pszichológia*, 28/4, 2008, 301–317.
- László János: *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Scientia Humana – Kairosz, Budapest, 1999.
- Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Magvető, Budapest, 1989.
- Letenyei László: A kapcsolatháló regénye. *Szociológiai Szemle*, 2003/13, 1–15. Elektronikusan: <https://docplayer.hu/4288801-Muhely-a-kapcsolathalo-regenye-letenyei-laszlo.html> vagy <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/barabasire-cenziohun1.pdf>
- Luhmann, Niklas: *Social Systems*. Stanford University Press, Stanford, CA, 1995.
- McClelland – David Clarence: *Human Motivation*. Cambridge University Press, 1987.
- Mead, George Herbert: A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból. In Felkai Gábor – Némethi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Új Mandátum, Budapest, 2000. 258–271.
- Mead, George Herbert: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Gondolat, Budapest, 1973.
- Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata*. Osiris, Budapest, 2001.
- Mergel, Thomas: Geschichte und Soziologie. In Hans-Jürgen Goertz (szerk.): *Geschichte. Ein Grundkurs*. Rowohlt, Hamburg, 1998, 621–623.
- Morissey, Robert Michael: Archives of Connection. “Whole Network” Analysis and Social History. *Historical Methods. A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 2015/2 (Vol. 48) 67–79.
- Németh Luca Anna: Hálózattudomány és tankönyvírás a komplexitás századában, *Századvég*, 2014/72, 101–109.
- Neumann János: A matematika szerepe a tudományokban és a társadalomban. 1954. In Ropolyi László (szerk.): *Neumann János válogatott írásai*. Typotex, Budapest, 2003, 28–43.

- Nyíri Kristóf: Hálózat és megismerés. In Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai, Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Áron Kiadó, Budapest, 2004, 22–33.
- Ormos Mária: Mi a történész dolga? *Századok*, 2014/4, 835–843.
- Orthmayr, Imre: Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 1997/3, 3–31. Elektronikusan: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9703orthmayr.htm>
- Padgett, John F. – Ansell, Christopher K.: Robust Action and the Rise of the Medici, 1400–1434. *American Journal of Sociology*, 98, 1993, 1259–1319.
- Parsons, Talcott: A modern társadalmak rendszere. In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Új Mandátum, Budapest, 2000, 40–61.
- Parsons, Talcott: *The Social System*. Free Press, New York, 1951.
- Péteri György: *Global Monetary Regime and National Central Banking. The Case of Hungary, 1921–1929*. Columbia University Press, New York, 2002.
- Péteri György: *Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations after World War I*. No. 9. Trondheim Studies in History. Department of History, University of Trondheim, Trondheim, 1995, 65.
- Pléh Csaba – Rácz Anna – Soltész Péter – Kardos Péter – Berán Eszter – Unoka Zsolt: A lélek a web világában: kapcsolatok és tanulás az új IKT közegében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 69/4, 2014, 679–705.
- Pléh Csaba – Unoka Zsolt (szerk.): *Hány barátod is van?* Oriold és Társai Kft., Budapest, 2016.
- Pléh Csaba: A hálózat kutatás története. In Pléh Csaba – Unoka Zsolt (szerk.): *Hány barátod is van?* Oriold és Társai Kft., Budapest, 2016, 7–28.
- Pléh Csaba: *Pókok a hálóban. A hálózat gondolat a pszichológiában*. Jel-Kép, 4. 1998.
- Pukánszky Béla: A gyermek évszázada? *A gyermekkor története* 7. 2001. (Kézirat.) http://www.pukanszky.hu/Gyermekkor_2001/7_A%20_gyermek_%C3%A9vsz%C3%A1zada.pdf
- Pukánszky Béla: *A gyermekkor története. A változások kora: a 19. század*. 2001, 6–7. (Kézirat.) Elektronikusan: http://www.pukanszky.hu/eloadasok/Selye%20Gyermekkortortenet/Konyv/6_A_valtozasok%20kora_a%2019_szazad.pdf
- Pukánszky Béla: Gyermeküket tanító apák. Az apaszerep a 19. század pedagógiai irodalmában. *Iskolakultúra*, 2002/3, 5–14.
- Rab Virág: *Being Not Anti-Semitic in the Interwar Hungary. The Case of Lorant Hegedüs*. 2016. (Kézirat.)
- Rab Virág: *Diagnózisok és terápiák. Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az első világháború után*. Gondolat, Budapest, 2010.
- Radnóti József: *Mi volt itt? A konjunktúra története Hegedüs Lóránt bukásától Popovics Sándor eljöveteléig*. Újságüzem Könyvkiadó és Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1926, 5–6. Elektronikusan: http://mtdaportal.extra.hu/books/radnoti_jozsef_mi_volt_itt.pdf
- Reichenbach, Hans: „A jelentés.” (Eredeti megjelenés 1938.) Ford. Laki János. In Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Osiris, Budapest, 1998. 33–46.
- Röckelein, Hedwig: A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához”. *Aetas*, 2002/2–3.
- Sayers, Richard Sidney: *The Bank of England 1891–1944*. Vol. 1. Cambridge University Press, 1976.
- Schlumbohm, Jürgen: Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas*, 2000/4. Elektronikusan: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00016/2000-4-19.html>
- Schnell Zsuzsanna: Research Paradigms in Developmental Psycholinguistics. In Alessandra Galmonte – Rossana Actis-Grosso (szerk.): *Different Psychological Perspectives on Cognitive Processes. Current Research Trends in Alps-Adria Region*. Cambridge Scholars Publishing, 2014, 246–273.

- Schultz, William Todd: *What is Psychobiography?* é. n. Elektronikusan: <https://williamtoddschultz.wordpress.com/what-is-psychobiography/>
- Scitovsky Tibor: *Egy „büszke magyar” emlékiratai*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1997.
- Selye János: *Álomtól a felfedezésig. Egy tudós vallomásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- Szalai Zoltán: „Koncentrált komolysága emberi testet kölcsönzött a filozófia démoni alakjának”. A Szilasi Vilmos és Martin Heidegger közötti hálózatok történetéről. *Századvég*, 2014/72, 63–80.
- Szántay Antal: II. József kerületi biztosai. *Századok* 2014/5, 1171–1185. Elektronikusan: <http://www.szazadok.hu/doc/2014-5.pdf>.
- Szántay Antal: *Regionalpolitik im alten Europa, Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden 1785–1790*. Budapest, 2005.
- Szántó Zoltán: *A makroszociológia mikroalapjairól (multidiszciplináris megközelítésben)*. Gondolatok Tardos Róbert „Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára” című tanulmánya kapcsán. Elektronikusan a Magyar Szociológiai Társaság honlapján: <http://www.szociologia.hu/dynamics/9802szanto.htm>
- Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. (Mikrotörténelem 7.) L'Harmattan, Budapest, 2014.
- Szijártó M. István: Történeti antropológia és mikrotörténelem. Az új társadalomtörténet. *BUKSZ*, 2000/2, 131–161.
- Szűts Zoltán: Irodalmi hálózatok, hálózati irodalom. Az új publikációs paradigma és a közösség által létrehozott tartalom. *Századvég*, 72, 2014, 45–61.
- Szvetelszky Zsuzsanna: A társas mezőktől a hálózattudatig. *Magyar Tudomány*, 2006/11, 1353. Elektronikusan: <http://www.matud.iif.hu/06nov/11.html>
- Szvetelszky Zsuzsanna: Tudjuk, hogy tudjátok, hogy tudjuk. A hálózattudat mint az elméletóriá csoportszintű kiterjesztése, *Századvég*, 72, 2014, 5–21.
- Takács Károly (szerk.): *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*. Digitális tananyag, BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet 2011. Elektronikusan: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/ch01.html
- Takács Károly: A hálózatelemzés elmélettörténeti gyökerei. 1. In Takács Károly (szerk.): *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*. Digitális tananyag, BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet 2011, 1–3. Elérhető: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly/ch01.html#id460718
- Tardos Róbert: Kapcsolathálózati megközelítés új paradigma? *Magyar Szociológiai Szemle*, 1995/3, 73–80. Elektronikusan: <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/TardParadigma.htm>
- Tardos Róbert: Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára. *Szociológiai Szemle*, 1998/8, 3–22.
- Tilly, Charles: Do Communities Act? *Sociological Inquiry*, 43, 1973, 209–240.
- Tilly, Charles: *Retrieving European Lives*. In Olivier Zunz (szerk.): *Reliving the Past*. University of North Carolina, 1984. Elektronikusan <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/51086/318.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában*. Osiris zsebkönyvtár, Osiris, Budapest, 2000.
- Tóth István János – Szántó Zoltán Oszkár: Magyar közgazdászok szerzőtársi kapcsolathálói és tudományos teljesítménye. *Magyar Tudomány*, 167/11, 2006, 1332–1338.
- Tuboly Ádám Tamás: „Otto Neurath és az egységes tudomány – egy példa a tudományos együttműködésre.” *Annona Nova*, 2015/7, 9–19.

- Tuboly Ádám Tamás: *Egység és tolerancia. A logikai empirizmus tudományos világfelfogása*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 2018.
- Unoka Zsolt – Berán Eszter-Bérdi Márk: Engem senki sem szeret, én senkit sem szeretek. A hálózatok torzulása mentális zavarokban. In Pléh Csaba – Unoka Zsolt: *Hány barátod is van?* Oriold és Társai Kft., Budapest, 2016. 211–252.
- Vinkler Péter: Tudománymetriai kutatások Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 2008/11, 1372. Elektronikusan: <http://www.matud.iif.hu/08nov/11.html>
- Virág András: *Hálózatok a cserkészletben - cserkészhálózatok avagy a magyarországi cserkészlet titkos története, különös tekintettel az 1939-től 1990-ig terjedő időszakra* című doktori disszertáció, 2013.
- Watts, Duncan J. – Strogatz, Steven H.: Collective Dynamics of 'Small-world' Networks. *Nature*, 393, 1998, 440–442. Elektronikusan: <http://worrydream.com/refs/Watts-CollectiveDynamicsOfSmallWorldNetworks.pdf>
- Wetherell, Charles: Historical Social Network Analysis. *International Review of Social History*, December 1998. (Vol. 43), 125–144.
- Zöldi Blanka: Bonyolult, de megmagyarázható. Megnyugtató felfedezőút a tinik online világában, *Századvég*, 72, 2014, 111–120.

A könyv egyes fejezeteinek alapjául szolgáló tanulmányok eredeti megjelenésének adatai

An Examination of the Effects of Social Connections on the Hungarian Economy of the Interwar Period. *Journal of Global Awareness* 2017/1, 19–26.

Personality – Political Constraints – International Milieu. Connections and Loyalties in the Economy between the Two World Wars. *Economy and Finance* September 2017/3, 195–218. (Tóth Imrével.)

Személyiség – Politikai Kényszer – Nemzetközi Környezet. Kapcsolatok és kötődések a két világháború közötti gazdaságban. *Gazdaság és pénzügy* 2017/3, 194–215. (Tóth Imrével.)

A családi kapcsolatok reprezentációja Zsindely Sándor Hegedüs Loránt élete és munkássága című tanulmányában. In Hild Márta – Madarász Aladár (szerk.): *Az „ezüst pillanatok” nyomában. Tanulmányok Bekker Zsuzsa emlékére*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2017, 57–79.

A szociális hálózatba ágyazott életrajz – Hegedüs Loránt példáján. In Vonyó József (szerk.): *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. MTT – Kronosz Kiadó – ÁBTL. Pécs – Budapest, 2017, 492–510.

A családi kapcsolatok reprezentációja Hegedüs Mária *Verba volant, scripta manent* című visszaemlékezésében. In *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2016, 201–214.

Gerard Visseringnek és kapcsolatainak szerepe az európai gazdaság újjáélesztésében (1919–1925). *Századok* 2015/6, 1521–1544. Elektronikusan: <http://www.szazadok.hu/2015/pdf/2015-6.pdf>

Névmutató

Ablonczy Balázs 34	Bókay Árpád 196
Ador, Gustav 84, 93	Bozsonyi Károly 34
Agora (Kiss) Zsuzsanna 13, 32, 79,	Brand, Robert Henry 83, 84
Ahamed, Liaquat 96, 100	Brandt, Juliane 61, 62, 77
Albert Fruzsina 29, 65	Brányi Rudolf Zoltán 14
Allport, Floyd Henry 43	Buchanan, Mark 54
Amaral, Luis A.N. 52	Buckwalter Joseph A. 27
Angelusz Róbert 28, 29, 53, 62, 65	Bussy, J. H. De 71
	Buza János 13
Bachmann, Gottlieb 97	Caplow, Theodore 43
Balaskó Mária 38	Cassel, Gustav 122, 123
Balázs Géza 38, 39	Celier, Alexandre de 84
Bálint Ágnes 4, 13, 33, 79	Clarence, David 135
Balogh Jenő 121	Coleman, James S. 27
Barabási Albert-László 19, 37, 50, 51, 52, 56, 62, 63,	Coser, Rose Laub 140, 141, 146
Barnes, John Arundel 44	Courchesne, Eric 27
Barthélémy, Mark 52	Csányi Gábor 57
Békés Vera 20	Csengery János 108
Bekker Zsuzsa 168	Csepeli György 31
Belovári Anita 34	Csermely Péter 53–56
Ben Józsefné 155	Csóka Katalin 13
Berán Eszter 26, 124	Csorba-Simon Eszter 14
Bérdi Márk 26, 124	
Berlow, Eric .L. 53, 54	d'Oplintter, Wouters 84
Bertalan Péter 34	Darányi Kálmán 121
Bixler Matthias 67	Dávid Beáta 29, 65
Blinzig, Alfred	Deák György 13
Bódy Zsombor 22, 27	Delprat, G. H. M. 82, 105, 106
Boka László 38	Dénes Iván Zoltán 13
	Dombois, Johannes Heinrich
	Adolf von 91

Domonkos Endre 14
 Dorogovtsev, Sergei 52
 Draskóczy István 169
 Durkheim, Émile 28, 140
 Düring Marten 66, 67

Eichengreen, Barry 73
 Enzminger, Andreas 13
 Erdős Pál 45, 48, 50
 Erickson, Bonnie H. 66
 Erős Ferenc 13, 31
 Erőss Zsolt 13
 Euler, Leonhard 40, 41, 43
 Eumann, Ulrich 67

Fabinyi Tihamér 128
 Fellner Frigyes 110, 116, 119, 121, 125, 128, 156, 157, 163, 175–177, 181, 184, 186, 187, 203
 Ferber Katalin 123
 Festinger, Leon 43
 Feszty Árpád 199
 Fritz János 13

Gáspár Antal 173
 Gene, Stanley 52
 Gerő Márton 27, 29
 Gevers, W. A. F. 94
 Gilbert Edit 13
 Ginzburg, Carlo 61
 Glanz Zsuzsa 13
 Glasenap, Otto von 90
 Glass, Carter 84
 Glückstadt, Emil 83
 Goldenberg, Herbert 153
 Goldenberg, Irene 153
 Goode, William 151
 Granovetter, Mark 47, 48, 53, 56, 138, 141, 146
 Grexa Izabella 13
 Grimm, Juergen 13

Gyáni Gábor 38, 59, 61

Habsburg József főherceg 177
 Hain Ferenc 15, 31, 63
 Haller, Rodolphe de 83, 89
 Hamerli Petra 14
 Harsányi Iván 13
 Hautain, Fernand 97
 Havenstein, R. E. A. von 91, 95
 Hegedüs András 13
 Hegedüs István 110, 165, 173
 Hegedüs Jolán 17, 118, 156, 158, 163, 175, 178, 186, 193, 199, 203
 Hegedüs Károly 109, 173, 196
 Hegedüs Katalin 13
 Hegedüs Loránt 15–18, 20, 23, 26, 33, 70, 108–152, 156–166, 168–205
 Hegedüs Margit 17, 118, 125, 156–158, 160–163, 165, 175, 177–179, 181, 183, 185–187, 193, 194, 202, 203
 Hegedüs Mária 17, 110, 118, 125, 149, 152, 154–168, 171, 174, 175, 177–179, 183, 185–187, 190, 191, 194–199, 202, 203
 Hegedüs Rózsika 27, 109, 118, 149–150, 159, 161, 173, 177, 179, 180, 186, 190, 191, 193, 195–200, 202–205
 Hegedüs Sándor 17, 108, 109, 131, 160, 173, 174, 190, 195–197
 Hegedüs Sándor, ifj. 163, 185, 195, 202
 Heider, Fritz 43
 Heinemann, Elkan 92
 Herczeg Ferenc 125, 181
 Herrmann, Paul Millington 91
 Hild Márta 13
 Horváth Klára 13

Horváth Zsolt (MTA TTI) 34
 Hunyady György 29, 31

Jászai Mari 125, 160, 181
 Jay, Pierre 88
 Jókai Mór 107–110,
 Jókai Róza 199
 Jókay Etelka 156, 160, 161, 177, 179, 186, 193, 203
 Jókay Jolán 17, 108, 109, 156, 160, 173, 180, 197, 203
 Jókay Károly 17, 108, 173–174, 177, 180, 199, 203
 Jókay, Alex 193
 Jókay-Ihász Lajos 17, 193
 Jókay-Ihász Miklós 160, 161, 193
 Jókay-Ihász Sándor lásd Jókay, Alex
 Jordán Ferenc 39
 Jörger, Carl 93

Kárbin Ákos 108
 Karinthy Frigyes 46, 47
 Katz, Elihu 42
 Kaufmann 95
 Kent, Fred I. 80, 81, 83, 84
 Keynes, John Maynard 81, 83, 84, 105, 106, 107, 123
 Keyserlingk, Linda von 67
 Kincaid, D. Lawrence 42
 Kindleberger, Charles P. 80
 Kmetty Zoltán 34
 Kohler, Anton 172
 Kolerich Margit 192
 Kolozsvári József 108
 Korein Dezső 127
 Kornis Gyula 130
 Kovács László 13
 Kovács-Gergely Marianna 13
 Kőrösi Zsuzsanna 65
 Köster 94

Kracauer, Siegfried 58–60
 Krapivsky, Paul 52
 Kriszbacher Gergő 13, 66, 101, 144

La Gro, Willem 92
 Laborfalvi Róza 173, 203
 László János 31
 Lászlóné Bauer Nóra 14, 21
 Lazarevic, Zarko 13
 Lazarsfeld, Paul F. 42
 Lazáry (Zsindely) Zsuzsanna 169, 185, 203
 Lengyel György 130
 Lévi-Strauss, Claude 43
 Lévy, Raphael-Géorges 81, 83
 Lewin, Kurt 43
 Leyvraz, Francois 52
 Lotka, Alfred 43
 Luhmann, Niklas 28, 151

Mackowsky, F. 89
 Mankiewicz, Paul 92
 Marshall, Alfred 28
 McCann, Kevin Shear 53
 McClelland, David Clarence 135
 Mendes, Jose 52
 Mérei Ferenc 42
 Merton, Robert King 42, 140
 Meskó Pál 121
 Meulen, C. E. ter 82, 83, 105–107
 Michalowsky, Carl 92
 Milgram, Stanley 47
 Miller, Joan 13
 Millisits Máté 108
 Ming-Hui Li 13
 Moreau, Émile 97
 Moreno, Jacob L. 42

Nagy Marianna 13
 Nathan, Henry 91
 Nathan, Jay 13

- Navratil Ákos 17, 117, 118, 159, 163, 168, 178, 194, 198, 203
 Navratil Alexa 180, 190, 191–197, 200, 202, 203
 Navratil Dezső 118, 159, 161, 180, 191, 193, 197, 200, 203
 Navratil Egon 180, 193
 Navratil Imre (Szalóki) 17, 117, 159, 161, 175
 Navratil Margit (Szalóki) 17, 117, 118, 154, 158, 175, 178, 183, 185, 187, 191, 193, 194, 199, 202, 203
 Németh Tibor 173
 Neumann János 15, 22
 Neurath, Otto 57
 Nógrádi László 170
 Norman, Montagu 73, 81, 87–90, 93–97, 99, 100, 105–107, 139
 Nyikos László 108, 131
 Ocskay Sándor 199
 Ormos Mária 206
 Orthmayr Imre 219
 Ottino, Julio M. 55
 Pachner Orsolya 14, 170
 Palya Bea 37
 Pareto, Vilfredo 28
 Parsons, Talcott 28, 151
 Péczely László 14
 Péteri György 136
 Pfeifer Lenke 194, 198
 Pictet, Georges 83
 Pléh Csaba 32
 Pók Attila 14
 Pókay Marietta 14
 Pope, Alexander 149
 Popovics Sándor 117, 135, 137
 Radcliffe-Brown Alfred R. 43
 Radnóti József 135
 Rákosi Jenő 121, 177, 198
 Rapoport, Anatol 43
 Rathenau, Walther 95
 Ravasz László 128
 Redner, Sid 52
 Reupke, Daniel 67
 Rényi Alfréd 45, 48, 50
 Ritscher, Samuel 91
 Ritter, C. W. 98
 Robineau, Charles Georges 97
 Rogers, Everett 42
 Rothschild, Anthony Gustav de 93
 Rothschild, Lionel Nathan de 93
 Saint-Exupéry, Antoine de 21
 Sandberg, Maria Adrienne 70
 Sándor Pál 121
 Sangbusch, Margarethe 160
 Sárai Szabó Katalin 14
 Scala, Antonio 52
 Schacht, Hjalmar 91, 95
 Schimm van der Loeff, M. M. 93
 Schlitter, O. 92
 Schlubach 94
 Schlumbohm, Jürgen 58, 61
 Schnell Zsuzsanna 14, 24
 Schober Béla 137
 Schultz, William Todd 33
 Schwabach, Paul. H. von 91
 Scitovsky Tibor 137, 188
 Simmel, Georg 43, 140
 Simson, Georg von 91
 Spencer, Herbert 110, 132, 133, 175
 Stark, Martin 67
 Stringher, Bonaldo 97
 Strogatz, Steven 47–51
 Strong, Benjamin 80, 96–100, 105–107

- Szalai Zoltán 39
 Szántay Antal Péter 34
 Szántó Zoltán 29
 Szántó Zoltán Oszkár 19
 Szász Zoltán 14
 Szebellédy István 162
 Szécsényi Mihály 14
 Széher Jolán (Navratilné) 191
 Széher Zoltán 178
 Szladits Károly 114, 128
 Szűts Zoltán 39
 Szvetelszky Zsuzsanna 42
 Takács Károly 29, 44
 Tardos Róbert 29, 62, 65
 Teleszky István 116
 Teleszky János 116, 177
 Tetrode, Pieter Johan Conrad 82
 Tilly, Charles 60
 Tisza István 118, 119, 126, 165
 Tóth Imre 14
 Tóth István János 19
 Tökéczki László 108
 Tőry Edith 172, 193, 195, 199
 Tőry Emil 192
 Tőry Magdolna
 Tőry Tibor 192, 194–196
 Tuboly Ádám Tamás 14
 Tuboly-Vincze Gabriella 14
 Tukora Balázs 14
 Tüdős Klára 161, 162
 Ujváry Gábor 108
 Unoka Zsolt 32
 Urbig, F. 89, 90, 105–107
 Váli Mari (Peti Józsefné) 173, 180
 Vanderlip, Frank Arthur 80, 87, 95, 105–107
 Vedres Balázs 29, 37
 Veres Pálné 191
 Vicsek Tamás 56
 Vigh Jenő 125
 Vissering, Gerard 15–18, 20, 23, 24, 27, 69–107, 130–148, 204
 Vissering, Simon 16, 131
 Vollenhoven Joost Van 82, 105–107
 Vonyó József 14
 Vörös Katalin 14
 Wagner, Adolph 110, 111, 117
 Wallenberg, Marc 83, 89
 Warburg, Paul Max 80, 81, 83, 93, 105–107
 Wassermann, Oscar 91, 92
 Watts, Duncan 47–51
 Weber, Max 28
 Wekerle Sándor 177
 Wertheimer Adolf 120, 156, 157, 163, 184
 Wertheimer Edith 157
 Wertheimer Ilona 157
 Wetherell, Charles 61, 66
 White, Harold 47
 Wiese, Leopold von 43
 Wilkins, Adam S. 55
 Wirth, Karl Joseph 92, 93
 Zilahy Lajos 160
 Zöldi Bianka 39
 Zsellér Piroska 169
 Zsellér Tünde 169
 Zsindely Ferenc 158, 161, 162, 163, 168
 Zsindely Sándor id. 185
 Zsindely Sándor ifj. 108, 149, 152, 154, 161–163, 168–190, 193, 194, 197, 199, 202, 203
 Zsindely Zsolt 172

Rab Virág (1973) a Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézetének PhD fokozattal rendelkező oktatója. Elsődleges kutatási területe Európa és Magyarország gazdasága a 20. század első felében, amit legújabban történeti hálózatok tanulmányozása és innovatív tanulási módszerek alkalmazott kutatása egészít ki.

A Gondolat Kiadónál megjelent önálló kötete: Diagnózisok és terápiák. Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az első világháború után (2010).

„Van úgy, hogy eleinte nem azért horgonyzunk le egy megközelítésnél, egy értelmezési keretnél, mert kétséget kizáróan képesek vagyunk bizonyítani annak hatékonyságát, hanem mert megsejtjük, hogy az segíthet hozzá a célunkhoz. Esetemben is ez történt. Úgy gondoltam, a hálózattudomány fogja a kutatásomat előrelendíteni. Csak arra nem számítottam, hogy annyi akadállyal találkozom majd utam során. Végül is ezeknek a megpróbáltatásoknak köszönhetem, hogy ma már saját tapasztalatokkal tudom alátámasztani a hálózattudomány megközelítésének létjogosultságát a történettudomány területén.”

3200 Ft

9 789636 939311